

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ
ТАРИХИ
МАСАЛАЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ – 1977

Коллектив. **Ўзбек тили тарихи масалалари**, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 йил, 184 бет.

Ушбу тўпلامда тарихий грамматика, фонетика ва лексикологиянинг айрим масалалари таҳлил қилинган, ёзма ёдгорликлар тилини ўрганиш масалалари ҳақида фикр юритилган.

Тўпلام ўзбек тили тарихи билан шуғулланувчи тилшунослар, олий ўқув юр்தларининг ўқитувчилари, аспирантлар ва студентларга мўлжалланган.

Ма с ъ у л му ҳ а р р и р
филология фанлари доктори
проф. А. **РУСТАМОВ**

Э. Фозилов

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ҲАҚИДА

Туркологлар қўлидаги материаллар ҳали ўзбек тилининг, хусусан, адабий тилнинг шаклланиш манбаларини, унинг ривожланиш босқичларини аниқлаш учун етарли эмас. Эски ўзбек тили ривожига умумий ва хусусий жараёнларни синчиклаб, пухта ўрганиш, ўзбек тилининг кўпгина ёзма ёдгорликлари бўйича филологик тадқиқотлар олиб бориш негизда назарий умумлашмалар чиқариш ва адабий тилнинг шаклланиш жараёнини, унинг умуман тил тарихига муносабатини тадқиқ қилиш зарур.

Адабий тил тарихи учун наср ва назм формаларининг ўзаро таъсирини текшириш муҳимдир, чунки уларнинг эволюциялари ўз қонуниятлари ва традицияларига эга¹. Бу масалани ҳал этиш қадимги Мовароуннаҳр территориясида яратилган кўп сонли ёдгорликлар ҳамда амалда бўлган тилларни ўрганишни талаб қилади.

Ўрта Осиёда туркий тилдаги адабиётнинг ривожини XI—XV асрга тўғри келади. Буюк шоир Алишер Навоий асос солган эски ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ҳам аynи шу давр билан узвий боғлиқ.

Форс адабий тили, худди араб тилидай, кўпгина Ўрта Осиё хонликларининг расмий ва адабий тили бўлган эди. Бу тилда ҳам ажойиб асарлар юзага келтирилди. Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида шундай деб ёзган эди: «Аммо туркнинг улугдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сарт тилидин баҳраманддурлар андоқ ким ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балогат била ҳам такаллум қилурлар»².

Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тили Ўрта Осиё, Волга бўйи ва эски усмонли-турк адабий тилларининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

¹ А. А. Потеня. Из записок по теории словесности, Харьков, 1905, стр. 31.

² Алишер Навоий. Асарлар, 1-тўртинчи том, Тошкент, 1967, 107—108-бетлар.

XV—XVI асрларга келиб Марказий Осиёда, С. Е. Маловнинг фикрича, қисман «тил ўзгариб борди: «д» тилдан «й» тилга ўта бошлади. Маданиятнинг ғарбдан шарққа мана шу тарздаги умумий ҳаракатида Навоий шу оқимга қўшилиб ва унга берилиб кетдигина эмас, балки айтиш мумкинки, унинг ўзи, тил ва адабиётнинг мана шу оқимини маълум даражада ҳаракатлантириб ва йўналтириб турди. Бу оқим фақат фактгина эмас, балки тарихнинг фактори ҳамдир. Навоий ўз гениал поэмалари билан туркий тил ва адабиётнинг ғарбдан атрофга тез суръат билан ёйилишига кўмаклашди. Алишер Навоийнинг хизмати адабиётда форс тили ўрнига Ўрта Осиё туркий тилини қўллашни узил-кесил қонунийлаштириш билан чекланмайди. Навоий фақат ўзбек адабий тили (й-ловчи тил)нинг асосчисигина эмас, шу билан бирга, Марказий Осиёда туркий -д тилни ўзгаришга олиб келган сабаб ва омилларда ҳам унинг ҳиссаси бор эди»³.

Навоий даври эски ўзбек адабий тили ўз тарихий тараққиёти давомида қатор грамматик, лексик ва фонетик ўзгаришларга учради.

Машҳур луғат муаллифи Сулаймон Бухорий учун эски ўзбек тили (унинг таъбирича чигатой тили) махсус ўрганишни талаб қиладиган китобий тилгина бўлиб қолмай, у жонли сўзлашув тили билан ҳам узвий боғланган эди: «Аммо баъд арбоби луғот индинда маълум ўлдиғи важҳила чигатой лисони дунёда бўлинан она лисонларидан бири ўлуб Осиён Вустонинг умум аҳолиси бунингла мутакаллимдир. Ишта бу жиҳатла лисони мазкурнинг аҳамияти даркордир.

...Чигатой лисонинда мавжуд муаллифоти касирадан машҳур Мир Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Мир-Ҳайдар ва дигар ўзбекнинг асарлари мамолики усмонияда дахи маъруф ва мутадовилдир...»⁴

Сулаймон Бухорий томонидан Рум, Эрон ва Ўрта Осиёдаги туркий тиллар ва лаҳжалар билан қиёслаб келтирилган экскурслар эски ўзбек тилининг структурасини англаб олиш, унинг Ўрта ва Кичик Осиё, Эрон ва Озарбайжондаги бошқа туркий тиллардан фарқини ажратиб олиш учун муҳим материаллар беради.

Сулаймон Бухорий фойдаланган материалларни тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, у ўз асарига ўз замондошларидан 100 дан ортиқ авторнинг асарларини манба қилиб олган. У Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Юсуф Амирий, Лутфийларнинг асарларидан намуналар келтиради. Сулаймон Бухорий луғатда фойдаланган энг эски манба Носриддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» номли асаридир (XIV аср). Сулаймон Бухорий эски ўзбек (чигатой) тилини XIV—XIX асрлар билан чегаралайди. Сулаймон Бу-

³ С. Е. Малов. Мир Алишер Навои и истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии. «Известия АН СССР, ОЛЯ, вып. 6, М.—Л., 1947, стр. 480.

⁴ Шайх Сулаймон Бухорий. Луғоти чигатой ва турки усмоний. Истамбул, 1280 ҳ.

хорий луғатда асарларидан намуна келтирилган айрим шоирлар Октябрдан кейин ҳам ижод қилганлар ва ўзбек совет адабиёти тарихига кирганлар.

Шундай қилиб, «Чигатоёй ёки эски ўзбек тили ҳозирги ўзбек тилининг ташкил топишида база хизматини ўтади»⁵.

Ўзбек миллий адабий тилининг ташкил топиши ва шаклланишига оид бизнинг ихтиёримиздаги материаллар баъзи бир дастлабки хулосалар чиқаришга имкон беради.

1. Туркий халқлар адабий тилининг шаклланиш ва тараққий этиш жараёни қадимги туркий халқлар учун муштарак бўлган ўрхун-енисей обидалари ва эски туркий ёдномалар билан боғлиқ.

А. Туркий халқлар учун муштарак бўлган обидалар. Хронологик жиҳатдан VI асрдан то X асрнинг биринчи чорагигача қамраб оладиган ва туркий тилларнинг ҳаммаси учун муштарак бўлган давр, яъни Турк хоқонлиги билан боғлиқ бўлган руник ёзуви обидалари (VI—VIII асрлар), ўрхун текстлари (VIII—X асрлар), енисей ёдномалари (VII—XII асрлар), манихей, уйғур, сўғд, брахма ёзувлари ёдгорликлари (VIII—XIII асрлар) даври. Бу ёдномаларнинг ҳаммаси умумтуркий адабий тилни ташкил этган бўлиб, Марказий ва Урта Осиё, шунингдек Жанубий Сибирда тарқалган эди. Энг янги тадқиқотларнинг кўрсатишича, улар қадимий туркий адабиётни ва поэтик мактабни ташкил этган⁶.

Б. Эски туркий ёдномалар. Урта Осиё ва Қозоғистонда яшаган туркий халқлар адабий тили тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган давр. Бу давр IX—XII асрларни ўз ичига олади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллиг», Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақоийқ» асарлари бу даврнинг асосий ёзма ёдгорликлари ҳисобланади.

Совет тарих адабиётларида «Ўзбек элатининг дастлабки ядроси IX—X асрларда шаклланиши, бироқ ўзбек халқи этник ядроси шаклланишининг энг муҳим тарихий даври Мовароуннаҳрнинг Қорахонийлар давлатига (XI—XII асрлар) қўшилиши даврига, яъни воҳага қабилаларнинг кўплаб оқиб келиши ва уларнинг ўтроқлашиши даврига тўғри келиши ҳисобланган ҳисобланади. Туркий тилда гаплашувчи ўтроқ аҳоли бу ерда онда-сонда учрамасдан, балки катта-катта массивларда жойлашган эди. Қорахонийлар давлатидаги туркий қабилалар орасида асосий ролни қорлуқлар, уйғурлар ўйнаган бўлиб, уларнинг тили ўзбек элатининг тили учун асос бўлган»⁷.

1. Тарихолди ўзбек тили — XII—XIV асрлар (манбалар: «Тафсири» (Қарши), ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фон-

⁵ И. А. Батманов. Вопросы формирования киргизского литературного языка. «Труды ИЯЛИ Кирг. АН СССР», вып III, стр. 19; Краткое введение в изучение киргизского языка, Фрунзе, 1947, стр. 44.

⁶ И. В. Стеблева. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранне-классический период, М., Изд-во «Наука», 1976, стр. 4.

⁷ Б. Х. Кармышева. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, М., Изд-во «Наука», 1976, стр. 162.

дида сақланаётган «Қуръон»нинг ўзбекча-тожикча таржимаси, Сайфи Саройининг «Гулистон» би-т-туркий», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», автори номаълум «Нахжул-фародис», шунингдек, Мавлоно Қозн Муҳсин, Мавлоно Имом Мавлавий, Аҳмад Хўжа ас-Саройи, Мавлоно Исҳоқ, Туғли Хўжа, Ҳожамайи, Берка Фақиҳ ва бошқаларнинг асарлари).

Филология фанлари каттадони Х. Ю. Миннегулов ўзининг асарига шундай дейди: «Қутб (Қутбий) Урта аср татар адабиётининг йирик вакилидирки, унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти Волга бўйи билан боғлиқдир. 1342 йилда Саройда — «Олтин Урда пойтахтида ўзининг машҳур «Хусрав ва Ширин» асарини ёзиб тугатди». Қутб татар шоири эканлигини исботлаш учун Х. Ю. Миннегулов қуйидаги далилларни келтиради: «Биринчидан, Қутб ҳар доим «сала» (қишлоқ маъносида) сўзини қўллаганки, у фақат татарлар ва қараимлардагина учрайди. Иккинчидан, Қутбда «қата» (тун қата) сўзи учрайди — у мишар ва қирғизларгагина хосдир. Учинчидан, «бараси», «қыласы» формалари ўрнига мишарлар учун характерли бўлгани «барғу», «қылғу»ни қўллайди. Тўртинчидан, «барырга» формаси жуда активдир. У булғор қабилалари учун хос. Бешинчидан, Қутбнинг тили «Қутадғу билиг» тилига яқиндир. Олтинчидан, Қутб бир қаҳрамоннинг иккинчи қаҳрамонга бўйсунушини ифодалаш учун бошдан шапканни олиш одатидан фойдаланади, бу одат эса фақат қадимги булғорларда таомилда бўлган. Ниҳоят, Қутбнинг асарида Волга бўйи халқларининг ҳаёти акс эттирилган»⁸.

Келтирилган далиллар яхши ўйлаб чиқилмаган ва асоссиздир. Автор фақат татар тилига хос деб ҳисоблаган форма ва сўзлар ҳақиқатан ҳам кўпгина туркий тилларда, жумладан, ўзбек ва уйғур тилларида ҳам мавжуд.

Х. Ю. Миннегулов ўз фикрини қувватлаш учун «Хусрав ва Ширин»нинг кириш қисмидаги бир байтнинг маъносини англаб ета олмаган Е. Блошэнинг «далилига» таянади. Мана у далил:

Қозонтег қайнаб уш савдо пишурдум,
Низомий болидин ҳалво пишурдум.

Е. Блошэ байтдаги «қозон» сўзини «Қозон» шахри деб тушунган.

Туркологияга оид адабиётларда Е. Блошэнинг хатоси кўрсатиб ўтилган эди. Акад. А. Зайончковский ўзининг Қутбнинг «Хусрав ва Ширин»га бағишланган ишларидан бирида ёзган эди⁹.

Х. Ю. Миннегуловнинг юқоридаги байтнинг маъносини Е. Блошэдек англай олмаслигига ишониш қийин. Балки мазмунига ета билмагандир. Қутб асарини татар тилига таржима қилишда ва изохлашда Х. Ю. Миннегулов ниҳоятда кўп хатоларга йўл қўйган.

⁸ Х. Ю. Миннегулов. Қутб ижаты, Қазан, 1976, 3, 17-бетлар.

⁹ A. Zajaczkowski. Zabytek jezykowy ze Zlotej Ordy «Husrev и Sirin «Qutba. Rocznik orientalistyczny, t. XIX, Warszawa, 1954, стр. 47.

«Хусрав ва Ширин»ни Ўрта аср татар адабиёти ва унинг тилини татар-мишар тилига нисбат бериш масаласига келганда шуни айтиш керакки, Х. Ю. Миннегулов бу борада ҳам бирорта ишонарли далил келтира олмайди, бунинг устига бошқа мутахассисларнинг фикрини тан олмайди¹⁰.

II. Илк ўзбек тили — XV—XVI асрлар (асосий манбалар: Сиди Аҳмад, Хўжандий, Атоий, Саккокий, Яқиний, Аҳмадий, Амирий, Мир Ҳайдар, Муқимий, Гадоий, Лутфий, Ҳусайний, Жавҳарий, Қамбар ўғли Қосим, Алишер Навоий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ кабиларнинг асарлари, шунингдек, диний-мистик ва дидактик, эпиграфик асарлар, иш юритиш ёдгорликлари, луғатлар ва ҳ. к.).

III. Ўрта ўзбек тили — XVII—XIX асрлар (асосий манбалар: Муҳаммад Яқуб Чинги, Муҳаммад Ризо, Абул-Ғози Баҳодирхон, Акрам, Ахгар, Азми, Аълам, Амлох, Афсус, Вахжат, Вахший, Вало, Вомиқ, Вазир, Ғози, Ғойбий, Ғойиб, Ғариб, Гулшаний, Дилавор, Девон, Жомий, Жазми, Завқий, Зийнат, Комил, Қозоқий, Коми Шоший, Кохий, Қиромий, Мужаҳид, Машраб, Мойил, Муқобил, Маймий, Музмир, Мунис, Махмур, Маҳзуна, Макнун, Нақлий, Нодида, Нова, Ноимий, Равнақ, Рожий, Рамзий, Рамий, Сайқалий, Соқий, Сўфи Оллоёр, Узрий, Фазлий, Ҳозик, Холий, Хирод, Ҳиҷлат, Хатний, Шавқий, Шарқий, Ҳувайдо, Харам, Ҳиндий, Фурқат, Муқимий, Гулханий ва бошқаларнинг асарлари).

IV. Янги давр ўзбек тили — XX аср (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва унинг замондошлари — миллий ўзбек тилининг асосчилари).

Табиийки, кўрсатилган даврлар ўртасидаги чегаралар шартлидир.

2. Ўзбек халқи тарихида адабий тил билан халқ тили бир-бирига мос келмаган даврлар ҳам бўлган; адабий тил вазифасини араб ва форс тиллари ўтаган. Буларнинг қўлланиш доиралари ҳам бир хил бўлмаган. Бир адабий тилнинг бошқаси билан, хусусан, араб тилининг форс тили билан, форс тилининг ўзбек тили билан алмашиш жараёни курашлар билан ўтдики, бундай ҳол бошқа адабий тилларнинг тарихида ҳам рўй берган эди.

3. XIV—XVII асрлардаги эски ўзбек адабий тили ўз ижтимоий қўлланилишидаги чегараланганлиги, яққаланиб қолганлигига қарамай, кўп функцияли, кенг тарқалган, умумадабий койне функциясига эга бўлган, нисбатан қатъий нормалашган, диалектлараро-территориал тил эди.

4. Ўзбек адабий тили ўз тараққиётининг турли босқичларида хилма-хил ўрин эгаллаб келди. Миллий давргача, айниқса, илк босқичларда у диалектал жиҳатдан бой ва турли шевалар кўринишидан иборат эдики, бу Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида ҳам ўз ифодасини топгандир.

¹⁰ Ҳ. Ҳомидов. Қутб Хоразмий, «Шарқ юлдузи», Тошкент, 1957, № 1, 116—126-бетлар; Ж. Шарипов. Қутб Хоразмий ва Сайф Саройининг таржималари ҳақида. Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1965, № 2, 47—53-бетлар.

5. XIV—XX асрлардаги ўзбек адабий тилининг тил системаси ўзининг бутун тараққиёти давомида бир хил эмас. Ўзбек адабий тилининг тарихий-тадрижий ривожини яхлит системани ташкил этган бир грамматик, лексик, фонетик белгиларнинг бошқа бир формаларга ўтишида ўз ифодасини топди. Бунда тилдаги ва адабиётдаги ворислик ўз кучини сақлаб қолди.

6. Ўзбек миллий адабий тили шаклланишга қадар ёзма адабий тил халқ — сўзлашув базасидан ажралиб қолган эди.

7. Миллий давргача бўлган ва миллий даврдаги адабий тилда бир диалектнинг конкрет белгиларини аниқлаб бўлмайди, шу жиҳатдан ўзбек адабий тили интердиалектал (диалектлараро) асосдан иборат, чунки «адабий шаклланишнинг у ёки бу диалектал манбаи асосий ёхуд муҳим роль ўйнаб қолишига даъвогар бўлса-да, адабий тил ҳеч қачон ўзининг диалектал асоси билан мос кела олмайди»¹¹.

А. К. Боровков тўғри ёзган эди: «Ҳозирги умумхалқ ўзбек тили барча деталлари билан ҳозир маълум бўлган бирорта диалект ва лаҳжага мос келмайди. Умумхалқ ўзбек тили ўз даврида ўрта ўзбек диалекти (унга Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона, Шимолий ўзбек шевалари киради) негизда таркиб топди. Умумўзбек тилининг ўз таркиб топишига таянган диалект ва шевалар билан тўғридан-тўғри алоқасини тарихий жиҳатдангина аниқлаш мумкин. Бу диалект XV—XVII асрлардаги ёдгорликларда кўзга ташланади»¹².

8. XVI асрдан то XX асрнинг бошларигача бўлган даврлардаги ўзбек адабий ва жонли сўзлашув тилларига нисбатан қўлланган терминологик хилма-хилликни «чиғатой/чиғатойча», «Ўрта Осиё-туркийси», «туркий тил», «Ўрта Осиё-ўзбек тили», «татар-ўзбек», «туркистон-ўзбек», «ўғиз-қипчоқ» ва ҳоказо каби тушунчаларни ва улар маъносидан юз берган эволюцияни аниқ билмаслик ва чегаралай олмаслик билан изоҳлаш мумкин.

9. Миллий тил ва унинг адабий формасининг шаклланишидаги дастлабки босқичларда қарийб барча тиллар учун тилнинг барча соҳаларида адабий форманинг беқарор бўлиши кўзга ташланади ва мутахассисларнинг адабий тил нормаларини онгли суратда тартибга солиш учун кўпинча одатдаги пуризм билан чегараланиб қоладиган даражада интилишлари намоён бўлади. Ўзбек халқи тараққиётининг ижтимоий-сиёсий шароитлари, территориясининг парчаланганлиги миллий ўзбек тилининг ягона умум вожиб нормаларини яратишга имкон бермасди.

Акад. В. В. Виноградовнинг қуйидаги хулосаларини ўзбек адабий тилининг ташкил топиш ва ривожланиш тарихи билан ҳам тасдиқланади: «фақат ривожланган миллий тиллар мавжуд бўлган

¹¹ В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, М., Изд-во «Наука», 1967, стр. 61.

¹² А. К. Боровков. Изучение языков народов Средней Азии и Казахстана, «Ученые записки института Востоковедения», т. IV, М., Изд-во АН СССР, 1952, стр. 145.

даврд, айниқса социалистик жамиятда адабий тил умумхалқ тилининг юксак даражада нормаланган тили сифатида диалектлар ва интердиалектларнинг қолдиқ формаларини аста-секин сиқиб чиқара бошлайди ва оғзаки ҳамда ёзма муомалада ҳақиқий умуммиллий тил нормасининг ифодаловчиси бўлиб қолади.

Элат тили негизда шакланган, барча учун ягона ва умумий бўлган ва муомаланинг бутун қўламини қамраб олган нормалашган адабий тилнинг мавжуд бўлиши халқ тилидан фарқли ўлароқ ривожланган миллий тилнинг асосий белгиси ҳисобланади. Шунинг учун умуммиллий адабий нормаларнинг қарор топиши ва тараққиёти жараёнини ўрганиш миллий адабий тил тарихининг асосий масалаларидан бири бўлиб қолади»¹³.

10. Ҳозирги даврда ўзбек тили ўзбек социалистик миллатининг юксак ривожланган тилига айланиб қолди. У кенг функцияларга эга: ўзбек ўрта мактабларида барча предметлар ўзбек тилида ўқитилади; у асосий предмет сифатида рус ўрта мактабларида ўқитилади; Ўзбекистондаги университетлар, педагогика, медицина, техника олий ўқув юртлири ва техникумларнинг ўзбек бўлимларида дарслар ўзбек тилида олиб борилади. Барча жанрлардаги ўзбекча бадий ҳамда ижтимоий-сиёсий асарлар оммавий тираж билан нашр этилмоқда; ўзбек миллий санъати кенг ривожланиш йўлига тушди, опера ва драматик театрлар, бадий ҳаваскорлик тўғрақлари ишлаб турибди, оригинал ҳамда ўзбек тилига дубляж қилинган кинофильм ва киножурналлар чиқарилмоқда, радио ва телевиденне бўйича эшиттириш ва кўрсатувлар олиб боришмоқда, ўзбек тилида фан ривожланмоқда; тарих, археология, география, этнография, педагогика, психология, фалсафа, экономика, ҳуқуқшунослик, автоматика, механика, зоология, физика, биология, биофизика ва бошқа соҳалар бўйича асарлар нашр этилган. Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий ҳаётда жуда катта роль ўйнамоқда. Ўзбек тилида аҳоли ўртасида агитация ва пропаганда ишлари олиб боришмоқда, давлат ва партия ҳужжатлари босилмоқда, газета, журнал, китоб, брошюра ва ҳоказолар оммавий нашр қилинмоқда. Ҳозирги ўзбек адабий тили ўзбек социалистик миллатининг қудратли алоқа қилиш воситаси бўлиб қолди»¹⁴.

¹³ В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, стр. 55; Яна қаранг: К. Х. Хоназаров. Сближение наций и национальных языков в СССР, Ташкент, 1963.

¹⁴ Ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёти ва таснифи ҳақида қаранг: А. Н. Самойлович. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка. В кн.: «Мир-Али Шир», Л., 1928; А. К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. В кн.: «Алишер Навои», М.—Л., изд. АН СССР, 1946; А. К. Боровков. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., Ташкент, 1940; Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969; А. М. Шербак. К истории образования узбекского национального языка, ВЯ, 1954, № 6; В. В. Решетов. Узбекский национальный язык. В кн.: «Вопросы формирования и развития национальных языков», М., 1960; Ф. А. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. Узбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, 1973 ва бошқалар.

Ш. Шукуров

ШАРТ МАЙЛИНИНГ -СА/-СЭ АФФИКСЛИ ФОРМАСИ

Маълумки, ўзбек ва бошқа туркий тилларда шарт майли аффиксация йўли билан ясалувчи биргина *барса* типдаги формага эга бўлиб, бу майлининг бошқа формалари *э(р)*- ёки *бўл-* (*бол-*) феъли иштирокида ҳосил бўлувчи аналитик формаларни ташкил этади. Ўзбек ва бошқа туркий тилларга оид адабиётларнинг кўпчилигида буларнинг биринчисини, яъни *-са/-сэ* аффикси билан ясалувчи *барса* типдаги формани *ҳозирги-келаси замон шарт феъли (настояще-будущее время условного наклонения)* номи билан аталади. Биз ҳам эски ўзбек тили учун бу формани шартли равишда шу ном билан атадик. Шунинг учун шартли равишдаки, бу форма эски ўзбек тилида (ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда ҳам) шарт маъносидан ташқари пайт, сабаб, истак, тўсиқсизлик каби маъноларни ифодалашда ҳам қўлланган.

Ушбу мақола *-са/-сэ* аффиксли ҳозирги-келаси замон шарт феъли формасининг ўзбек тилидаги тарихий тараққиётига оид масалаларни қиёсий планда ёритишга бағишланган.

* * *

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли формасининг ясалиши ва бу форманинг шахс-сон аффикслари билан тусланиши бўйича, агар яқут тилини ҳисобга олмасак, ҳозирги туркий тиллар ўртасида кескин фарқ йўқ. Бу масалада ҳозирги туркий тиллар ўртасидаги фарқлар асосан шу формани ясовчи аффикснинг турли фонетик вариантларда қўлланишида кўринади. Бу эса ҳар бир туркий тилнинг ўзига хос фонетик қонуниятлари билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. Бу тилларда ҳозирги-келаси замон шарт феълига шахс-сон аффиксларининг қисқарган вариантлари қўшилади (*барсам, барзам* каби). Яқут тилида эса, бошқа туркий тиллардан фарқ қилиб, ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси охирида [р] ундоши билан *-тар/-тэр* (турли фонетик вариантлари билан) формасида ишлатилади ва бу формага шахс-сон аффиксла-

рининг тўла вариантлари қўшилади: *диэ + тэр + бин* (десам), *ыл + лар + бын* (олсам)¹ каби.

Ёзма манбаларнинг кўрсатишича, ҳозирги-келаси замон шарт феъли формасининг шаклланишида тарихан маълум ўзгаришлар юз берган. Бу ўзгаришлар, биринчидан, шу формани ясовчи аффикс таркибида, иккинчидан, бу форманинг шахс-сон аффикслари билан тусланишида содир бўлган.

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси дастлаб *-сар/-сэр* формасида шаклланган бўлиб, кейинчалик унинг таркибидан [р] ундоши тушиб қолган ва *-са/-сэ* формасига айланган (*-сар/-сэр > -са/-сэ*).

Бу аффикснинг *-сар/-сэр* формаси, ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, туркий тилларда маълум даврларгача истеъмолда бўлган. Урхун-енисей ёдгорликларида ва қадимги уйғур тилига оид текстларда ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси мана шу *-сар/-сэр* формасида, яъни *барса*, *кэлсэ* ўрнида *барсар*, *кэлсэр* формаси қўлланган (Бу ҳақда шу манбалар тилини ўрганишга бағишланган ишларда қайд қилинган).

XI асрдан бошлаб бу аффикс асосан *-са/-сэ* формасида қўлланган. Масалан, XI аср ёдгорлиги «Девону луғотит турк»да ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси фақат *-са/-сэ* формасида учрайди. Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи ҳам XI аср тилида шарт феъли ҳақида гапирганда, унинг *-са/-сэ* аффикси билан ясалишини айтади². Шу давр ёдгорлиги «Қутадғу билиг»да ҳам шарт феъли аффикси *-са/-сэ* формасида қўлланган бўлиб, бу асарнинг Наманган нусхасида бир ўринда *эр*- тўлиқсиз феълига *-сэр* формасида қўшилган: *Арығсыз, жафайлығ, қылынчы отун/қалы айды эрсэр, қыйар сөзини* (ҚБ, 107а).

Лекин «Қутадғу билиг»нинг Қоҳира нусхасида бу ўринда *эрсэр* феъли [р] сиз *эрсэ* формасида келган³.

«Қисасул анбиё»нинг Ленинград нусхасида қуйидаги ўринларда шарт феъли аффикси *-сар* формасида қўлланган: *Эр кишиниң закары кибин нарса қылсар, ташынға бири қапласалар, ... эрэнләригә бойун сунмас болдылар* (Рабғ., 141б). *Абдуллā ибн Аббās Разийāллāх анху ул күн уларға бир йашар бузағу боғузласар, эмгәкләри артмаз эрди* (Рабғ., 99а).

Шарт феъли аффиксининг *-сар/-сэр* формасида қўлланиши, ўғуз группасидаги туркий тилларнинг XIII—XIV асрларга оид ёзма ёдгорликларида ҳам қайд қилинган⁴. Шу даврларга оид уйғур тили ёдгорликларида эса шарт феъли аффикси *-сар/-сэр* фор-

¹ Е. И. Коркина. Наклонения глагола в якутском языке, М., 1970, стр. 170.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк, III том, Тошкент, 1963, 225-бет.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қоҳира нусхаси (фотокопия), ЎзССР ФА Шарқшунослик институти, Инв. 6091, 2-китоб, 163-бет.

⁴ Қаранг: Э. Р. Тенишев. Грамматический очерк древнейуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск», АКД, Л., 1953, стр. 12.

масида қўлланган⁵ бўлиб, буларнинг айримларида, масалан, турфан текстларида ва X—XIII асрларга оид юридик ҳужжатларда *-са/-сэ (-за/-зэ)* формасида ҳам учрайди⁶.

Демак, туркий тилларда ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси дастлаб *-сар/-сэр* формасида шаклланган бўлиб, X—XI асрлардан бошлаб унинг таркибидан [р] ундоши тушиб қолган ва *-са/-сэ* формасида қўллана бошлаган. Лекин бу процесс, ёзма манбаларнинг кўрсатишича, ҳамма туркий тилларда бир вақтда юз берган эмас. Масалан, Ўрта Осиё туркий тилларида, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси X—XI асрлардан бошлаб *-са/-сэ* формасида қўлланган бўлиб, XIV асрга қадар баъзан унинг дастлабки формаси *-сар/-сэр* ҳам қўлланган. Ўғуз группасидаги туркий тилларда ҳам асосан шундай бўлган. Қадимги уйғур тилида эса бу аффикс XII—XIII асрларга қадар асосан *-сар/-сэр* формасида қўлланиб келган.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг шахс-сон аффикслари билан **тусланишида** ҳам тарихан маълум ўзгаришлар юз берган. Бу соҳадаги ўзгаришлар шарт феъли аффикси таркибида юз берган ўзгариш билан боғлиқ ҳолда содир бўлган. Яъни:

I. Шарт феъли аффикси *-сар/-сэр* формасида қўлланганда, шахс-сон аффиксларининг фақат тўла формалари қўшилган:

Ша х с л а р	Б и р л и к	К ў п л и к
I шахс	<i>барсар-мэн, кэлсэр-мэн</i>	<i>барсар-биз, кэлсэр-биз</i>
II шахс	<i>барсар-сэн, кэлсэр-сэн</i>	<i>барсар-сиз (лар), кэл-сэр-сиз (лар)</i>
III шахс	<i>барсар, кэлсэр</i>	<i>барсар (лар), кэлсэр (лар)</i>

Шарт феъли аффиксининг *-сар/-сэр* формасида қўлланиши, юқорида айтилганидек, ўрхун-енисей ёдгорликлари ва қадимги уйғур тилига оид текстлар учун характерли бўлиб, бу форманинг шахс-сон аффикслари билан тусланиш парадигмаси қадимги уйғур тилига оид текстларда тўла акс этган.

Ўрхун-енисей ёдгорликларида эса ҳозирги-келаси замон шарт феъли фақат III шахс бирлик формасида қўлланган бўлиб, I ва II шахс маънолари ҳам III шахс бирлик формаси орқали берилган. Бунда шахс-сон маънолари эга вазифасида келган кишилик олмошлари орқали ифодаланади ёки контекст мазмунидан англашилади. Масалан:

⁵ Э. Р. Тенншев. К истории тюркского условного наклонения, «Симпозиум по сравнительно-исторической грамматике тюркских языков» (Тезисы сообщений), М., 1967, стр. 32.

⁶ А. М. Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 146; Э. Фозилов. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси, Тошкент, 1965, 81—82-бетлар.

1. *Мэн қазғанмасар, түрк будун өлтәчи эрти* (Мог., 17).
2. *Ол йиргәру барсар, түрк будун, өлтәчи-сән* (КТ, 28).
3. *Өңдән қағанғару сү йорылым, тимис, йорымасар, ... бизни өлүртәчи күк* (Тон., 63).

Келтирилган мисолларнинг биринчисида *қазғанмасар* I шахс бирлиги (ғайрат қилмасам) маъносида, иккинчисида *барсар* II шахс бирлиги (борсанг) маъносида, учинчисида эса *йорымасар* I шахс кўплиги (бормасак) маъносида қўлланган.

Бу ҳол ҳозир салар ва сарығ уйғурлар тилида сақланган. Бу тилларда шарт феълининг шахс-сон маъноси эга вазифасида келган кишилик олмошлари орқали ифодаланади⁷.

II. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффикси *-са/-сә* форма-сида қўлланганда, бу феълнинг шахс-сон аффикслари билан тусланиши қуйидагича икки хил кўринишга эга бўлган:

а) шахс-сон аффиксларининг тўла вариантлари қўшилади:

Шахслар	Бирлик	Кўплик
I шахс	<i>барса-мэн, кэлсә-мэн</i>	<i>барса-миз (-биз), келсә-миз (-биз)</i>
II шахс	<i>барса-сән, кэлсә-сән</i>	<i>барсавуз, кэлсәвүз</i>
III шахс	<i>барса, кэлсә</i>	<i>барса-сиз (ләр), кэлсә-сиз (ләр)</i> <i>барса (лар), кэлсә (ләр)</i>

б) шахс-сон аффиксларининг қисқарган вариантлари қўшилади:

Шахслар	Бирлик	Кўплик
I шахс	<i>барсам, кэлсәм</i>	<i>барсақ, кэлсәк</i>
II шахс	<i>барсаң, кэлсәң</i>	<i>барсаңиз (лар), кэлсәңиз (ләр)</i>
III шахс	<i>барса, кэлсә</i>	<i>барса (лар), кэлсә (ләр)</i>

Кўрннадик, *-са/-сә* аффиксли шарт феълининг шахс-сон аффикслари билан тусланишида биринчи ва иккинчи парадигма ўртасидаги фарқ I ва II шахс формаларига тааллуқли бўлиб, III шахс формалари ҳар иккала ҳолатда ҳам бир хил кўринишга эга, яъни ҳар иккала парадигмада ҳам III шахс бирлиги *барса, кэлсә* формасида, III шахс кўплиги *барсалар, кэлсәләр* формасида қўлланади.

-са/-сә аффиксли шарт феълида шахс-сон аффиксларининг тўла формалари қўшилиши, яъни унинг биринчи парадигма бўйи-

⁷ Э. Р. Тенишев. Саларский язык, М., 1963, стр. 39; Э. Р. Тенишев, Б. Х. Тодаева. Язык желтых уйгуров, М., 1966, стр. 33.

ча тусланиши (I шахс кўплик формасини ҳисобга олмасак) туркий тилларда XIII—XIV асрларга қадар давом этган. Шу билан бирга, XI асрдан бошлабоқ бу феълнинг иккинчи парадигма бўйича тусланиши, яъни унга шахс-сон аффиксларининг қисқарган вариантлари қўшилиши ҳам кузатилади. Демак, XI—XIV асрлар давомида *-sa/-сə* аффиксли шарт феълнинг шахс-сон аффикслари билан тусланишида ҳар икки парадигма амалда бўлган. Шу билан бирга, бу даврга оид манбалар ўртасида маълум фарқлар ҳам бор.

Масалан, XI аср ёдгорлиги «Қутадғу билиг»да I ва II шахсларнинг бирлиги учун ҳар иккала форма параллел қўллана берган: *барса-мэн//барсам; барса-сэн//барсаң* каби.

I шахс кўплиги фақат биринчи парадигма бўйича, яъни *-миз* ёрдамида ҳосил бўлган: *барса-миз, кэлсə-миз* каби.

Шу давр ёдгорлиги «Девону луғотит турк»да *-sa/-сə* аффиксли шарт феъли асосан III шахс бирлигида ишлатилган бўлиб, баъзан I ва II шахс бирлик формаларида учрайди: *тилэсə-сэн, барса-сэн, қолсам* (МК, I, 146, 380, 383; III, 225).

II шахс кўплиги ҳам XI аср тилида биринчи парадигма асосида (*барса-сиз//барса-сизлэр*) ясалган бўлиши керак. Лекин ҳар иккала ёдгорликда ҳам шарт феълнинг II шахс кўплигида истемолда бўлмаганлиги учун бу ҳақда қатъий ҳукм чиқариш қийин.

XII аср ёдгорлиги «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида *-sa/-сə* аффиксли шарт феъли асосан III шахс формасида қўлланган бўлиб, баъзан II шахс бирлик формасида ҳам учрайди: *Оқусаң, агар эрсə-сэн* (XX, XIV, IX).

XIII аср ёдгорлиги ҳисобланган «Тафсир»да эса I ва II шахсларнинг бирлиги ҳамда II шахс кўплиги бўйича ҳар иккала парадигма ҳам параллел амалда бўлган: *барса-мэн//барсам, барса-сэн//барсаң, барса-сиз(лэр); барсаңыз* каби.

I шахс кўплиги «Тафсир»да асосан биринчи парадигма бўйича *-миз* қўшилиши билан ҳосил бўлиб (*барса-миз*), баъзан иккинчи парадигма асосида, яъни *-қ/-к* ёрдамида ясалиши ҳам кузатилади (*барса+қ*).

Шу билан бирга, «Тафсир»да I шахс кўплигининг *-вуз (-вүз)* қўшилиши билан ясалиши ҳам учрайди: *Тилэсə вүз, ҳақ йолда турғайвуз* (Таф., 126а).

XIV аср ёдгорликларида *-sa/-сə* аффиксли шарт феълнинг шахс-сон формалари асосан иккинчи парадигма асосида, яъни шахс-сон аффиксларининг қисқарган вариантлари ёрдамида ясалган бўлиб, айрим манбаларда баъзи формаларнинг биринчи парадигма асосида, яъни шахс-сон аффиксларининг тўлиқ вариантлари билан ясалиши ҳам кузатилади. Масалан, «Хисрав ва Ширин» ва бошқа айрим асарларда I шахснинг бирлиги учун асосан *барсам* типидagi форма қўлланган бўлиб, *барса-мэн* типидagi формаси ҳам учрайди. «Қисасул анбиё» ва «Хисрав ва Ширин» асарларида I шахс кўплиги учун *барсақ* типидagi форма билан бир қаторда *барса-миз* типидagi форма ҳам қўлланган.

Шундай қилиб, туркий тилларда *-ca/-сә* аффиксли шарт феълининг шахс-сон аффикслари билан тусланиши XI—XIV асрлар давомида икки хил кўринишга эга бўлган. Юқорида келтирилган фактлардан маълум бўлишича, шарт феълининг тусланишида шахс-сон аффиксларининг тўла формалари дастлаб актив истеъмолда бўлиб, кейинчалик қисқарган формаларининг активлашуви ҳисобига улар ўз мавқеини йўқота борган. Ниҳоят, XV асрга келиб кўпчилик туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек адабий тилида ҳам шарт феълининг шахс-сон аффиксларининг қисқарган формалари билан тусланиши тугал шаклланган, яъни *барсам, барсан, барса, барсақ, барсаңыз* (баъзан: *барсаңызлар*), *барсалар* формаларида қўллана бошлаган.

I шахс кўплик формаси бўйича эса *барсақ* типидagi форма шаклланган бўлиб, айрим тилларда *барса-миз* (ёки *барсавуз*⁸) типидagi форманинг қўлланиши давом этган. Масалан, озарбайжон тилида XVIII асрга қадар, асосан, *барсавуз* типидagi форма қўлланган бўлиб, *барсақ* типидagi форма айрим манбалардагина учрайди. XVIII асрдан бошлаб эса *барсақ* типидagi форма активлашгач, *барсавуз* типидagi форма бутунлай истеъмолдан чиққан⁹.

Хокас, тува, чулим турклари тилларида ҳозир ҳам *барса-миз* (*барсавуз*) типидagi форма (турли фонетик вариантларда) қўлланади¹⁰. Олтай тилида эса *барза+быс* ва *барза+к* формалари параллел ишлатилади¹¹.

Барса-миз (*барсавуз*) типидagi форма ҳозир ўзбек тилининг Тошкент ва Қарши шеваларида турли фонетик вариантларда қўлланади¹².

XX аср бошларида ўзбек матбуоти тилида *барсақ* типидagi форма билан бир қаторда *барса-миз* типидagi форма ҳам қўлланган¹³.

XV—XIX асрларга онд ўзбек тили ёлгорликларида истеъмолда бўлмаган *барса-миз* типидagi форманинг бу давр адабиётида кўриниши ёзув адабий тилда шева хусусиятларининг, хусусан, Тошкент шевасининг акс этишидаги бир ҳолат бўлса керак.

Ниҳоят, шарт феълининг I ва II шахс кўплик формалари бўйича ёзма манбалар тилида яна айрим жузъий ўзгачаликлар ку-

⁸ Бу форма *барса-биз* типидagi формадан келиб чиққан: *барса-биз* > *барза-виз* > *барсавуз*.

⁹ М. Ш. Рагимов. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке, АДД, Баку, 1966, стр. 66.

¹⁰ Н. А. Баскаков и А. И. Инкижекова-Грекул. Хакасский язык, «Хакасско-русский словарь», М., 1953, стр. 459; Ф. Г. Исхаков, А. А. Палымба х. Грамматика тувинского языка, М., 1961, стр. 401; А. П. Дульзон. Чулымско-тюркский язык, «Языки народов СССР. Том II, Тюркские языки», М., 1966, стр. 460.

¹¹ Н. А. Баскаков. Алтайский язык, «Языки народов СССР. Том II, Тюркские языки», М., 1966, стр. 517.

¹² Я. Г. Гулямов. Грамматика ташкентского говора, Ташкент, 1968, стр. 123; А. Шерматов. Каршинский говор узбекского языка, АКД, Ташкент, 1960, стр. 31.

¹³ Б. Турдалиев. Морфологические особенности языка периодической печати 1905—1917 гг., АКД, Ташкент, 1969, стр. 21. !

затилади. Гап шундаки, сингармонизмли туркий тиллардаги каби эски ўзбек тилида ҳам шарт феълининг I шахс кўплик формаси ясалишида шахс-сон аффикси қаттиқ ўзақли феълларга орқа қатор жарангсиз -қ формасида, юмшоқ ўзақли феълларга эса олд қатор жарангсиз -к формасида қўшилган. Лекин «Бобирнома»да ҳозирги ўзбек адабий тили ва шаҳар типидagi ўзбек шеваларидаги каби қаттиқ ўзақли феълларга ҳам бу аффикс кўпинча юмшоқ -к вариантыда қўшилган. Мас.: *Буларны тутурсак* (توتورساك) *ва талатсак* (تالاتساك), *нэ айб болғай?* (БН, 79). *Ушбу фурсатда бир иш қы лал сак* (قىلالساك), *нэчүк болғай?* (БН, 101). *Агар сизни алыб Танбал қашыға барсак* (بارساك), *ишимиз илгәри барур эди* (БН, 144). Бу ҳол «Шайбонийнома»да ҳам кузатилади: *Ы лғасак* (ايلىغاساك), *осру хуш айанда кэлүр* (ШН, 128).

XIX аср охирларидан бошлаб ёзма адабиётда бу ҳодиса кенгроқ ўрин ола бошлаган ва ниҳоят, ҳозирги ўзбек адабий тили учун умумий норма сифатида қабул қилинган.

Бундай ҳодиса бошқа баъзи грамматик формалар бўйича ҳам кузатилади. Масалан, «Бобирнома» ва бошқа айрим манбаларда ўтган замон аниқлик феълининг I шахс кўплик формаси ясалишида ҳам худди шундай бўлган (*бардүк ўрнида бардүк* формаси қўлланиши тўғрисида гап боряпти). Бу нарса тасодикий ҳодиса эмас, балки эски ўзбек адабий тилида XV—XVI асрлардан бошлабоқ сингармонизм қопунининг, биринчи навбатда, грамматик формалар чегарасида бузила бошлаганини кўрсатувчи фактдир.

Эски ўзбек адабий тилида XIV—XV асрлардан бошлаб шарт феълининг II шахс кўплиги учун -ңыз/-қиз аффикси билан ясалган *барсаңыз* типидagi форма шаклланган бўлиб, бу форма II шахс бирлигининг ҳурмати маъносида ҳам қўлланган. Мас.: *Эй Рухуллāх, сиз пайғамбарлық бирлэ нэчүк фаҳр қы л с аңыз, бизлэр тақы эзгү оғуллар дуāсы бирлэ фаҳр қылу р-биз* (Рабғ., 1386). *И ж ā з а т б э р с э қ и з таң й а қ т у с ы -т э к // ж а ҳ а н г а х у с н у қ ы з ж а в ы н й а й а ы н* (МН, 2926). *Мэн бир шикаста қулуңдур-мэн зағифлар көңли-тэқ//с о р с аңыз шикасталарның хāлыны, болғай савāб* (Сакк., 146). *Эмди инāят қылыб, . . . иш күчни киши қара умидигэ қ о й м а с аңыз, йахшырақ болғай* (Нав. Мнш., 11). *Қāсим бэг йана арз қылды ким, йана бир нээрсэ агар Танбалға й и б э р с э қ и з, нэ болғай?* (БН, 119). *Атам орныға эмди атам-сиз, сиз нэ ишни о х ш а т с аңыз мэн аны қылайын* (Ш. тар., 29). *Халқ айтдылар: пāдишāхым, бу кишигэ нэчэ қатла алтун б э р с э қ и з, харж қыла турур* (Ш. турк, 80).

Келтирилган мисолларда *барсаңыз* типидagi форма шарт феълининг II шахс кўплиги маъносида эмас, балки II шахс бирлигининг ҳурмати маъносида қўллангани исбот талаб қилмайди. Демак, бу форма эски ўзбек адабий тилида икки вазифани бажарган (II шахс кўплиги ва II шахс бирлигининг ҳурмати). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам (бошқа кўпчилик туркий тилларда ҳам)

барсаңыз типидagi форма шундай хусусиятга эга. Шаҳар типидagi ўзбек шеваларининг кўпчилигида бу форма бўйича <ңыз>-йыз ҳодисаси содир бўлиб, *борсайғыз* (<-борсанғиз> тарзида қўлланадиган ва асосан II шахс бирлигининг ҳурмати маъносини ифодалаш учун ишлатилади. Бу шеваларда шарт феълининг II шахс кўплиги учун *барсайла(р)*, *барсаларың* типидagi формалар қўлланади (Бу ҳақда ўзбек шевашунослигига оид асарларда қайд қилинган).

Шу билан бирга, айрим ёдгорликларда шарт феълининг II шахс кўплиги учун *барсаңызлар* типидagi форма ҳам қўлланган. Мас.: *Кэ дăим бир навăга йэткăй эрдим//агар ушшақ қадрыны билсэңизлэр* (Отыйн, 20а). *Агар мундақ қылымасаңызлар, қай йол билэн кэлиб-сиз, ошал йол билэн барың* (БН, 140). *Нэ болғай, ка дхуда болсаңызлар?* (Ш. тар., 52. Сноскада).

Лекин бу форма эски ўзбек адабий тили учун нормал ҳол бўлмаган. Чунки ёзма ёдгорликларда шарт феълининг II шахс кўплик маъносини ифодалаш учун ҳам, II шахс бирлигининг ҳурмати маъносини ифодалаш учун ҳам *барсаңыз* типидagi форма қўлланган. *Барсаңызлар* типидagi форма эса баъзи ёдгорликлардагина қайд қилинди. Бу форма ҳозир қипчоқ тилларида, масалан, қозоқ тилида қўлланади (*барсаңыздар, берсеңиздер*)¹⁴, шунингдек, баъзи ўзбек шеваларида, масалан, Хоразм шеваларининг ўғуз группасида мавжудлиги ҳам қайд қилинган (*барсаңызла, гэлсэңьзлэ*)¹⁵.

Барсаңызлар типидagi форма шарт феълининг *барсаңыз* типидagi II шахс кўплик формасига кўплик аффиксн *-лар/-лэр* қўшилиши билан ясалган бўлиб (*барсаңыз+лар>барсаңызлар*), бу форманинг пайдо бўлишини қуйидагича изоҳлаш мумкин. *Барсаңыз* типидagi форма дастлаб шарт феълининг II шахс кўплик формаси сифатида шаклланган бўлиб, кейинчалик айрим тилларда бу форма II шахс бирлигининг ҳурмати маъносини ифодалаш учун ҳам қўллана бошлаган. Шу сабабли бу тилларда шарт феълининг II шахс кўплик маъносини аниқроқ ифодалаш учун *барсаңыз* типидagi формага *-лар/-лэр* аффиксини қўшиб ҳам ишлатиладиган бўлган. Шундай қилиб, бу тилларда шарт феълининг II шахс кўплиги учун *барсаңызлар* типидagi форма шаклланган, *барсаңыз* типидagi форма эса II шахс бирлигининг ҳурमत маъносини ифодалаш учун қўлланадиган бўлган. Афтидан, бу ҳол қипчоқ группасидаги туркий тиллар учун хос бўлган. Ҳозир шу группага мансуб бўлган қозоқ тилида *барсаңыз* типидagi форманинг II шахс бирлигининг ҳурмати учун қўлланиши, шарт феълининг II шахс кўплиги учун эса *барсаңыздар* (<барсаңызлар) ва *барсаңдар* (<барсанлар) формалари мавжудлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Ўзбек тилининг баъзи ёдгорликларида *барсаңызлар* типидagi форманинг қўлланиши мана шу қипчоқ тиллари ёки

¹⁴ Современный казахский язык. Фонетика и морфология, Алма-Ата, 1962, стр. 351—352.

¹⁵ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари, I, Тошкент, 1961, 162-бет.

кипчоқ типдаги ўзбек шевалари хусусиятларининг эски ўзбек адабий тилида акс этишидаги бир ҳолат бўлса керак.

Шарт феълининг шахс-сон формаларида содир бўлган ўзгарилар ва бу формаларнинг эволюцияси, шаклланиши ҳақида юқорида айтилганларни умумлаштириб, қуйидагича хулосалаш мумкин: биринчидан, шарт феълининг шахс-сон формаларида бўлган ўзгариш шарт феълининг аффикси таркибида юз берган ўзгариш билан боғлиқ ҳолда содир бўлган, яъни шарт феълига шахс-сон аффиксларининг қисқарган формада қўшилиши *-сар/-сэр* аффикси таркибидан [р] ундоши тушиб қолиб, *-са/-сэ* формасига айланиши билан боғлиқ бўлган ҳодисадир (*барсармэн > барса-мэн > барсам* каби), иккинчидан, туркий тилларда шарт феълидаги шахс-сон формаларининг шаклланиши бир хил йўналишда бўлиб, умумий ҳолатни ташкил этади, яъни шарт феълининг шахс-сон формалари ҳозирги туркий тилларнинг деярли ҳаммасида иккинчи парадигма асосида ҳосил бўлади (*барса + м, барса + н, барса, барса + қ, барса + қиз(лар), барса + лар* каби). Хокас, олтой, чулим турклари, тува тилларидаги *парза + быс, парза + выс, алзы + выс + са* типдаги формалар ва ўзбек тилининг Тошкент, Қарши шеваларидаги *борсавуз//борсавуза//борсаваз//борсов* типдаги I шахс кўплик формалари, шунингдек, айрим туркий тиллардаги *барсаңызлар* ва *барсаларың* типдаги II шахс кўплик формалари бундан истиснодир.

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли аффиксининг, хусусан, *-сар/-сэр* аффиксининг **этимологияси** ва унинг **эволюцияси** ҳақида турли фикрлар айтилган¹⁶.

Айрим туркологлар *-сар/-сэр* аффиксининг пайдо бўлишини ўғуз группасидаги туркий тиллар тарихида келаси замон феълени ясаш учун хизмат қилган *-ысар/-исэр* (*барысар* — «боради», *кэли-сэр* — «келади») аффикси билан боғлайдилар. Масалан, шундай фикрни К. Фой айтган эди. Шу билан бирга, К. Фой *-сар/-сэр* аффиксли шарт феъли билан *-ысар/-исэр* аффиксли келаси замон феъл *ўртасида* маъно томондан катта фарқ борлигини ҳам уқдирган¹⁷. Озарбайжон тилшуноси М. Ш. Рагимов эса, аксинча, келаси замон феълнинг *-ысар/-исэр* аффикси шарт феълени ясовчи *-сар/-сэр* аффиксининг кейинги кўринишидир, деган фикр-ни айтади¹⁸.

Бир қатор адабиётларда айтилишича, шарт феълнинг *-сар/-сэр* аффикси аслида икки мустақил аффикснинг бирикувидан ташкил топган қўшма аффиксдир (*-са/-сэ + р*). Буларнинг биринчиси (*-са/-сэ* форманти) истак, орзу маъносигаги феъл ясовчи аффикс бўлиб, иккинчиси (*-р* форманти) ҳозирги-келаси замон си-

¹⁶ Э. Р. Тенишев. К истории тюркского условного наклонения, *Studia Turcica*, Budapest, 1971, pp. 447—448.

¹⁷ Karl Foy. *Azerbajġanische Studien mit einer Charakteristik des Sdtrkischen*, MSoS, Abtheilung II, Lahrgang VI—VII, Berlin, 1903, S. 162.

¹⁸ М. Ш. Рагимов. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке, стр. 77.

фатдошини ясовчи аффиксдир. Бу фикр кўпчилик туркологлар томонидан эътироф қилинган. Шу билан бирга, *-сар/-сәр* таркибидаги *-са/-сә* форманти ҳақида турли мулоҳазалар айтилган.

Масалан, Н. А. Баскаков *-сар/-сәр* таркибидаги *-са/-сә* форманти семантик ва генетик жиҳатдан *исте-* (хокас тилида — «привыкать, присваивать», уйғур ва бошқа тилларда — «хотеть, желать») сўзининг хокас тилида сақланган *ис-* (имениз, имущество) ўзаги билан боғлиқ бўлиши мумкин¹⁹, деган тахминни айтади. Г. И. Рамстедт *-сар/-сәр* таркибидаги *-са/-сә* формантини тунгус тилида «говорить, пологать, желать, делать» маъносида қўлланувчи *са-* формасидаги мустақил феълдан келтириб чиқаради²⁰. Г. И. Рамстедтнинг бу фикрини Э. В. Севортян ҳам қувватлайди²¹. К. Броккельман ҳам *-сар/-сәр* таркибидаги *-са/-сә* формантининг пайдо бўлишини «считать, думать» маъносидаги *-са* феълига боғлайди. Лекин бу феълнинг қайси тилга оидлиги ҳақида гапирмайди²².

Агар туркий тилларда шарт феълнинг қадимдан ҳозирга қадар истак, орзу маъноларида ҳам қўлланиб келаётгани ҳисобга олинса, *са-* феълнинг аслида тунгусча ёки туркий бўлишидан қатъи назар, *-сар/-сәр* аффикси таркибидаги *-са/-сә* форманти мана шу *са-* феъли асосида ривожланган, деган фикр ҳақиқатга тўғри келади (*-са/-сә* форманти формал жиҳатдан ҳам *са-* феълига мос келади). Бу ўринда «Девону луғотит турк»да келтирилган *са-* (*сады* — «санади, ҳисоблади») феълни ҳам ҳисобга олиш керак²³. Маҳмуд Қошғарийнинг истак, орзу маъносидаги феъл ясовчи *-са/-сә* аффикси *сады наъни* (нарсани санади) иборасидан олингандир, масалан, *эр сувсады* «одам сувни ўз хоҳишидан санади, хоҳлади, истади» демақдир²⁴, деган маълумоти ҳам шарт феълнинг *-сар/-сәр* аффикси таркибидаги *-са/-сә* форманти *са-* формасидаги мустақил феъл асосида ривожланган, деган фикрни қувватлайди.

Маълумки, «Девону луғотит турк»да истак, орзу каби маъноларни ифодаловчи *-са/-сә* аффикси исмларга (от ва сифат) ҳам, феълларга ҳам қўшила берган. Масалан: *суссамақ* (сувга ташна бўлмоқ, сувсамоқ), *ачығсамақ* (аччиқ нарсани истамоқ), *сатсамақ* (сотишни истамоқ, сотмоқчи бўлмоқ). Шу билан бирга, Маҳмуд Қошғарий *-са/-сә* аффикси феълнинг ўзак-негизига бевосита эмас, балки *-ығ/-иг* аффикси орқали ҳам қўшилиши, лекин бу қоида [р]

¹⁹ Н. А. Баскаков. К вопросу о происхождении условной формы на *-са/-сә* в тюркских языках, Сб. «Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию», М., 1953, стр. 40.

²⁰ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, М., 1967, стр. 121, 167, 168.

²¹ Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, стр. 298, Сноска № 120.

²² С. Броккельманн. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratur— Sprachen Mittelasiens, Zeiden, 1954, § 185-а.

²³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк, III том, 265-бет.

²⁴ Уша асар, I том, 278-бет.

ёки [л] ундоши билан тугаган феъллар учунгина хос бўлиб, доим амалда эмаслиги тўғрисида изоҳ берган: «Охирида [р] ҳарфи бўлган сўзларда истак феъллини яшаш қондаси бирмунча бошқачадир. Бу вақтда қалин ҳарфли сўзларда [ғ], ингичка ҳарфли сўзларда [г] ҳарфи қўшилади: ол *эвга барығсады* (у уйга бормоқ истади), *мэн сэни көрүгсәдим* (мен сени кўришни истадим). *Барығсады* ўрнига *барсады*, *көрүгсәди* ўрнига *көрсәди* деб қўллаш ҳам мумкин. Лекин асосан юқоридагисини қўллаш одатдир. Буларнинг асли *барды*, *көрди* дир. Охирида [л] бўлган сўзларда ҳам [ғ] ҳарфи (ёки [г] ҳарфи — Ш. Ш.) қўлланади: *ол андан йармақ а л ы ғ с а д ы* (у ундан танга олишни истади)»²⁵.

Н. А. Баскаков «Девону луғотит турк»да келтирилган *суссады*, *барығсады*, *билигсәди* типидagi формани ҳамда ҳозирги тува ва бошқа айрим туркий тилларда истеъмолда бўлган *бар+ығ+са* (боришни истамоқ), *бил+ик+се* (билишни истамоқ) типидagi формани ҳисобга олиб, *-са/-сә* аффикси дастлаб фақат отларга, шунингдек, *-ығ/-иг* аффикси орқали феълдан ясалган исмларга қўшилган бўлиб, бу ясалиш феълнинг истак формасини ҳосил қилади. Сўнг фонетик жиҳатдан турғун бўлмаган *-ығ/-иг* форманти факультатив ҳодисага айланган ва Маҳмуд Кошғарий даврида *-са/-сә* аффикси феълнинг ўзак-негизига ҳам бевосита қўшиладиган бўлган. Шундай қилиб, *-са/-сә* дастлаб отдан (исмдан) феъл ясовчи аффикс сифатида вужудга келган, кейинчалик феълдан феъл ясовчи, яъни феълнинг модал формасини, хусусан, истак формасини ясовчи аффикс вазифасини ҳам бажара бошлаган. Мана шу истак феълга *-ар//ер//ыр//ур* аффикси қўшилиши билан ҳозирги-келаси замон сифатдоши ҳосил бўлган. Шарт феъли формаси шу сифатдош асосида ривожланган (*бар+ығ+са>бар+[ығ]+са+р>бар+са+р>барсар>бар+са*)²⁶, деган хулосага келади.

В. Банг, А. Габэн ва бошқа айрим олимлар ҳам шундай хулосага келганлар, яъни шарт феълнинг *-са/-сә* аффикси *-ығсар/-игсәр* аффиксидан келиб чиққан, деб ҳисоблайдилар²⁷.

Г. И. Рамстедтнинг кўрсатишича, *са-* феъли энклитика сифатида қўлланганда, феълнинг ўзак-негизига эмас, балки унинг *-ы, -у, -а* аффиксли исм формасига (глагольное имя) қўшилган (*кэ-лсә<кэлүсә*). *-ығ/-иг* аффиксли (*кэлиг, кэлигсә*) формани эса Г. И. Рамстедт юқоридаги феъл билан боғлиқ бўлган бир кўринишдир, деб уқдиради. Шу билан бирга, Г. И. Рамстедт *са-* феъли дастлабдаёқ феъл негизига бевосита қўшила берган бўлиши ҳам мумкин²⁸, деган фикрини ҳам айтади.

Ҳақиқатан ҳам *-са/-сә* форманти дастлаб отдан (исмдан) феъл ясовчи аффикс бўлганлиги ва «Девону луғотит турк»даги *барығ-*

²⁵ Уша жойда.

²⁶ Н. А. Баскаков. Қ в о п р о с у о п р о и с х о ж д е н и и у с л о в н о й ф о р м ы н а *-са/-сә* в тюркских языках, стр. 46—47.

²⁷ Қаранг: Вопросы методов изучения истории тюркских языков, Ашхабад, 1961, стр. 156.

²⁸ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, стр. 168.

са, кэлигсэ типидаги форма, шунингдек, ҳозирги тува тилида сақланган *барықса, биліксэ* типидаги форма ҳисобга олинса, Н. А. Баскаковнинг *-са/-сэ* аффикси дастлаб феълнинг *-ығ/-ие* аффиксли формасига қўшилган, деган фикрига эътироз бўлмайди.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, туркий тилларда шарт феъли аффиксининг этимологияси ва унинг эволюцияси бўйича Г. И. Рамстедт ва Н. А. Баскаков томонидан баён қилинган фикрлар ўртасида жиддий зиддият йўқ. Аксинча, булар бири-иккинчисини тўлдиради.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг қўлланиши ва маънолари. Туркий тилларда, шу жумладан, эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон шарт феъли формаси одатда эргаш гапнинг кесими, баъзан мустақил содда гапнинг кесими вазифасида қўлланади ва турли маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Бу форманинг конкрет маъноси контекст мазмунидан англашилади.

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли эски ўзбек тилида қуйидаги ўринларда қўлланган:

1. Шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапнинг кесими орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун зарур бўлган шартни кўрсатади. Бундай ўринларда ҳозирги-келаси замон шарт феъли келаси замон ёки «умумзамон», баъзан ўтган замон маъносида келади. Бу форманинг қайси замон маъносида келганлиги бош гапнинг кесими орқали аниқланади, яъни бош ва эргаш гапларнинг кесимлари замон нуқтаи назардан ўзaro мослашган бўлади:

а) бош гапнинг кесими келаси замон феъли ёки келаси замон тушунчасини англатувчи бошқа формалар билан ифодаланганда, ҳозирги-келаси замон шарт феъли ҳам келаси замон маъносини билдиради: *Өтрүмиздә бузрук дарйә, аркамызда Фиръавн қылыч тартса, кимәрсә қозмас, барчаны өлдүрүр* (Таф., 31а). *Қарға салың, тәвә чықса, қурбән қылың* (Рабғ., 32б). *Аңа дағы мулаҳаза қылылса, давлат мувафиқ болғусыдур* (Нав. Мнш., 104б). *Андын йана маслаҳат рои бәрсә, аңа йараша амал қылғай-биз* (БН, 154). *Аның тамәмыны байән қылсақ, сөз узақ бола турур* (Ш. турк, 178);

б) ҳозирги-келаси замон шарт феъли эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, «умумзамон» маъносини ифодалаганда, бирор шахс ёки предметнинг одатдаги, доимий белгисига айланган, бажарилиши маълум бир грамматик замон билан чегараланмаган иш-ҳаракатни кўрсатади. Бундай ўринларда бош гапнинг кесими кўпинча *-р(-мас)* аффиксли ҳозирги-келаси замон феъли билан, баъзан *бара турур мән (>барадур-ман>бара-ман)* ёки *барғай-мән* типидаги форма билан ифодаланган бўлиб, бу формалар ҳам «умумзамон» маъносида келган бўлади: *Сизләрниң араңызда бир әр бар әрмиш, өфкәси кәлмишдә азақын йәргә тәпсә, тизинә тәги йәргә кирүр* (Рабғ., 69б). *Ошу қыз аңдағ көрүклүг әрди ким, күлсә, көк тәңри күлә турур; йығласа, көк тәңри йығлай ту-*

рур (УН, 28). Эшаккэ харнэ йүклэсэң, көтэрүр ва қайан сурсаң, ул йан барур (Нав. МҚ, 133). Хиндустанның жамъэ рудларының бу хәсийаты бар: бир йарым қары қазса, албатта, сув чықар (БН, 183). Ул виләйат халқының үч хиссасы дэққанчилик бирлә тириклик қылсалар, бир хиссасыдын бирмунчасы касби ҳунар қылыб, өз ададлары таҳсили илм қылуру болғай (Фурқ. II, 126).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг «умумзамон» маъносида қўлланиши одатда ҳикматли иборалар, мақоллар, афоризмлар учун характерли: *Йыглаб йүзүңиздин алайын зулф ниқәбын//гул йахшы ачылмас, кэчэлэр йағмаса йамғур* (Отыйн, 206). *Эр киши көп йасанса, бэва болғай, бу сифат зуафатға шива болғай* (Нав. МҚ, 139). *Бу масал бар ким, қапудағы қапмаса, қарығунча қайғурур* (БН, 90). *Өзбәкниң мақәлы турур: ит сәмирсә, эгәсин қапар* (Ш. турк, 8). *Ким кә ичсә ишқ жәмыдын ша-рәб//болғай маъшуқы үчүн масти харәб* (ТН, 536);

в) ҳозирги-келаси замон шарт феъли айрим манбаларда ўтган замон маъносини ифодаловчи *барган болса* типндаги аналитик форма ўрнида ҳам қўлланган: *Мәни на үчүн урар-сэн? Йазуқ қылса, аны урғун* (Рабғ. Т., 32). *Кимгә йоқсуллуқ бэрсәм, хор қылмадым* (Таф., 1336). *Бизни йахшы йол бирлә башламасаңыз, йолдашыңызға нэ қылсақ, сизгә шуны қылуру-миз* (Ш. турк, 69).

Бу мисоллардаги *йазуқ қылса, бэрсәм, нэ қылсақ* феъллари «гуноҳ қилган бўлса», «берган бўлсам», «нима қилган бўлсак» маъносида қўлланган.

Шундай қилиб, эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапнинг кесими орқали ифодаланган иш ҳаракатнинг бажарилиши учун зарур бўлган шартни кўрсатиши бу форманинг асосий белгисини ташкил этади.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг бундай қўлланиши қадимги ёдгорликлар тилида ҳам бу форманинг асосий белгисини ташкил этган (бу ҳақда шу манбалар тилини текширишга бағишланган адабиётларда қайд қилинган).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг бу функцияси ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда ҳам унинг асосий белгисини ташкил этади (бу ҳақда адабиётларда қайд қилинган).

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли *барса эди* типндаги шарт-истак формаси ўрнида ҳам қўлланган. Бунда бош гапнинг кесими *барур эрди* (*бармас эрди*) ёки *барғай эрди* типндаги аналитик форма билан ифодаланган бўлади: *Сән айтқан сөзни қабул қылсақ, бунларға илинмәгәй эрдүк* (Рабғ., 1336). *Хоҷандий сөзларин Хоразми таскин//эш итсә, йүкүниб қылғайды таҳсин* (ЛН, 1576). *Хизматында тутмас эрдим бу умид//ким, мәни мундақ фарāmуш эйләсәң* (Лутф., 223а). *Биз агар сизни алыб Танбал қашыға барсәк, бизниң ишимиз илгәри барур эди* (БН,

144). *Йәтәр эрди башым авжи самға//дэсәң Фурқат гулами хайрихәхым* (Фурқ. I, 141).

Келтирилган мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт форма-сидаги қабул қылсақ, эшитсә, фарәмуш әйләсәң, барсәк, дэсәң феъллари «қабул қилсак эди», «эшитса эди», «фаромуш айласанг эди», «борсак эди», «десанг эди» маъносида қўлланган.

Бу ҳол ҳозирги ўзбек ва бошқа кўпчилик туркий тилларда ҳам мавжуд, айниқса, қадимги ёдгорликлар тили учун характерли бўлган.

2. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли истак маъносини ифода-лайди: *Билгил ким, кимни карәмати қылсам, тааты бирлә қылғам* (Таф., 133б). *Көзүң көңлүм алуғға майл қылса//ту-рубтур ушмунак жән ҳам назарда* (Отойи, 4б). *Умиди ул ким, иш тапса итмәм//тамәшәға кәлиб сарви гул андәм* (Нав. ФШ, 118). *Хайр қылсаң, баға кир, бир сарвны әзәд қыл//сайр әдәндә бир күни рафтәрыңа өлмишди қул* (Фурқ. I, 128).

Келтирилган мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт форма-сидаги қарәмат қылсам феъли «каромат қилишни истасам», тапса — «топишни истаса, топмоқчи бўлса», хайр қылсаң — «хайр қилишни истасанг, хайр қилмоқчи бўлсанг» маъносида қўлланган. Бу мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт феъли қўшма гап (асосан тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар) таркибида келган.

Истак маъносида бу форма асосан мустақил содда гапнинг кесими вазифасида қўлланади: *Түн-у күн сайа-дәк йаныда бол-сам//нә қылса, ҳукм-у фармәныда болсам* (Нав. ФШ, 204). *Мән барыб кичик хән дадамны көрсәм ва ҳам бәис болуб, кәлтү-руб көргүзтүрсәм* (БН, 125). *Ташна болған нафасымны аның тиләли васлы бирлән сарәб әйләсәм. Бу ишдә мәнә нә маслаҳат көрсәтүр-сән?* (ТН, 6б). *Қаны бир йәрә кә, гул-гашт әйләсәк қол ушлашыб//бәхаләл, әхиста-әхиста, шаби махтаблар* (Фурқ. I, 182).

Контекстда *истә-, тилә-* каби феъллар бўлганда, ҳозирги-келаси замон шарт феъли ифодалаган истак маъноси конкретлашади: *Анларны тиләди ким, өлмәсәләр* (Таф., 9а). *Тиләр-мән ким, йүзүңгә сажда қылсам//висәлың қадрының шуқрыны бил-сәм* (МН, 304а). *Ақл истәр эрди ким, көрсә раван жән сувра-тың//қәматың сарвы бу ишкә рәст көргүзди қийәм* (Лутф., 204а). *Қасди ким, йәрдын бир сөз ривәйәт әйләсә//истәрәм, сурған сайы башын ҳикәйәт әйләсә* (Нав. ФС, 10б).

Кәшкә, шайад(кә) сўзлари ёрдамида бу маъно яна ҳам кон-кретлашади: *Кәшкә бу Қарунға бәрилгән мәл, тавар бизгә бә-рилсә* (Таф., 96а). *Йәргә кирсәм кәшкә, чун йәтмәс ул ай-ға элиг//мушкил ахвәлә түшүбтүр, йәр қатық-у көк йирақ* (Лутф., 193а). *Ҳажрыңда ҳар дам жафәсыдын өләр-мән йүз қарат//кәш-кә бир қатла өлсәм ул ситамкәр аллыда* (Мунис, 6б). *Эрта-йу кәч тынғышыб саладур-миз қулақ Хоқандга//қылса шайа д бизгә ҳам дәб бир мусулмән ассалям* (Муқ., 118).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг истак маъносида қўлланиши қадимги ёдгорликлардан «Қутадғу билиг» тили учун характерли бўлган: *Тиләгим бу ол, мэн билә бол са, мэн//элиг бир қылыб, мэн тапуғ қылса-мэн* (ҚБ, 141а). *Саңар изтим эрди қадашыңны мэн//тиләгим бу эрди: маңа кэлсә-сән* (ҚБ, 142а).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг истак маъносида қўлланиши ҳозирги ўзбек²⁹ ва бошқа бир қатор туркий тиллар³⁰ учун ҳам характерли. Айрим туркий тилларда эса бу форманинг бундай қўлланиши маълум сабабларга кўра кейинчалик истеъмолдан чиққан. Масалан, озарбайжон тилида бу форма XVIII асрга қадар истак маъносида ҳам анча актив истеъмолда бўлиб, кейинги даврларда, шунингдек, ҳозирги озарбайжон тилида бу маънода қўлланмайди. Бунинг сабаби, озарбайжон тилшуноси М. Ш. Рагимовнинг таъкидлашича, бу тилда истак майлининг махсус формаси, яъни *-а/-ә* аффиксли *алам, алаг* типигаги форманинг шаклланиши ва актив истеъмолда бўлиши билан боғлиқдир³¹.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг туркий тиллар тарихида ва ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида истак маъносида актив қўлланиши тасодифий ҳол эмас, балки шу формани ҳосил қилувчи аффикснинг характери билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. Яъни бу формани ясовчи *-са/-сә* аффикси, юқорида айтилганидек, истак, орзу, хоҳиш каби маъноларни билдирувчи *са-* феъли асосида шаклланган бўлиб, бу маънолар ҳозирги-келаси замон шарт феъли формасида ҳам сақланган.

3. Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг II ва III шахс формалари илтимос, маслаҳат каби маъноларда ҳам қўлланади, яъни буйруқ-истак майли формалари ўрнида келади: *Идрис йалавач малик Алмутдын ҳажат қолды, айды: кэрәк ким, учмақны, тамуғны мэнә көргүтсә-сән, тәб айды* (Таф., 106). *Тиләр-мэн ким, бизиң тил бирлә пайдә//китәби әйләсәң бу қыш қатымда* (МН, 292а). *Ачсаң йүзүңни, ақса көзүм йашы нә ажаб//чун сәл ақар ҳамиша, агар йаз ачылса сай* (Отойи, 68а). *Көңлидәғини арз қылыб дәр ким, Мирзә шарт қылсалар ким, мәниң эликимни қавий қылыб, сөзүмдин тажавуз қылмасалар* (БН, 222).

Келтирилган мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги *көргүтсә-сән* феъли «кўрсатгин», *әйләсәң* — «айлагин», *ачсаң* — «ачгин», *шарт қылсалар* — «шарт қилсинлар», *тажавуз қылмасалар* — «тажавуз қилмасинлар» маъносини ифодалайди.

²⁹ А. Ф. Ғуломов. Феъл. Тошкент, 1954, 49—50-бетлар.

³⁰ Н. А. Баскаков. К вопросу о происхождении условной формы на *-са/-сә* в тюркских языках, стр. 38, 45; П. И. Кузнецов. Условное наклонение в турецком языке, Сб. «Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию», М., 1953, стр. 160; Б. Хожаев. Түркмен дилинде ишлигиң шерт формасының уланылышы ве манылары, «Труды Института языкознания», вып. IV, Ашхабад, 1962, стр. 64—65; Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, стр. 402; Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология, М., 1964, стр. 218.

³¹ Мирзә Рәһимов. Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләрининн форсалаш-масы тарихи, Бақы, 1965, сәһ. 153.

Контекстда *нэ болғай, нэ болур, нэ болды, нэтти, нэтэр* сўзлари бўлганда, ҳозирги-келаси замон шарт феъли ифодалаган илтимос маъноси яна ҳам аниқроқ сезилади. (Бундай ҳолларда ҳозирги-келаси замон шарт феъли одатда II шахс формасида қўлланади). Бу ҳол шеърий асарлардагина қайд қилинди:

Башымға тиғи ғам сурсаң, нэ болғай?
Бу сөз дэгүнчә өлтүрсәң, нэ болғай? (Нав. ФШ, 137).
Шāхā, бизгә назар қылсаң, нэ болды?
Гаданы муътабар қылсаң, нэ болды? (Отойи, 606).
Нэ балāлардур кә, Мунис чкди ҳижрāн ранжyдын,
Нэтти, аны қоймасаң, жāнā, йана āзārға? (Мунис, 63).
Мың салām эткән кишигә бир салām этсәң, нэтәр?
Иззатың тутғанны сән ҳам эҳтирām этсәң, нэтәр?
(Муқ., 172).
Мәниңчүн, нэ болур, бир нāлаи имдād йәткүрсәң?
Муқимий, йәтмәс āхым, нāтавāн жāның-мән, эй қумри
(Муқ., 140).

Бу мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги феъл орқали сўзловчи тингловчига (II шахсга) мурожаат қилиб, феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатни бажаришни илтимос қилиши ифодаланган.

Қуйидаги мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт феъли маслаҳат, иш-ҳаракатни бажаришга ундаш, чақириш маъносида қўлланган: *Йā Зикрийā, сәңд нишāн ул турур ким, үч күн кимәрсәгә сөзләмәсә-сән. Андағ йарлықады* (Таф., 176). *Аййуб кәлиб Бāхилға айди: вақт болмады-му, имāн кәлтүрсәң, мусулмāн болсаң* (Рафғ., 766). *Эмди тадбир бу ким, шāхи замāн //Балхдын кәлсә-йу қылса фармāн* (ШН, 204). *Ул замāн сайри гулистāн әйләсәк қол ушлашыб //рашкдын әйләб гул-у булбулны йаксāн иккимиз* (Фурқ. I, 93).

Мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги *сөзләмәсә-сән феъли* «сўзламагин», *имāн кәлтүрсәң* — «имон келтиргин», *мусулмāн болсаң* — «мусулмон бўлгин», *кәлсә* — «келсин», *қылса фармāн* — «фармон қилсин», *сайр әйләсәк* — «сайр айлайлик» маъносида қўлланган.

Ҳозирги-келаси замон шарт феъленинг илтимос, маслаҳат каби маъноларда қўлланиши ҳозирги ўзбек тили учун ҳам характерли³². Бу ҳодисанинг бошқа бир қатор туркий тилларда ва уларнинг тарихида ҳам мавжудлиги қайд қилинган³³.

³² А. Ф. Ғуломов. Феъл, 50-бет; А. Г. Азизова. Ўзбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплар, Тошкент, 1955, 27-бет.

³³ П. И. Кузнецов. Условное наклонение в турецком языке, стр. 160; Мирзә Рәһимов. Азәрбајҗан дилиндә феъл шәкилләринин формалашмасы тарихи, сәһ. 155; Б. Хожаев. Туркмен дилинде ишлигин шерт формасының уланылышы ва манылары, 65-саҳ.; И. Х. Урусбиев. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке, Черкесск, 1963, стр. 180.

4. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли чоғиштириш эргаш гапнинг кесими вазифасида келади ва бу типдаги эргаш гаплар бош гапдаги иш-ҳаракатни қийслаш, таққослаш йўли билан изоҳлайди. Бундай ҳолларатда одатда эргаш гап таркибида *нэтэк, нэчүк, нэчә, нэ (нә), қандағ (қайдағ)* каби олмошлар, бош гап таркибида эса *андағ, шундағ, анча, шу* каби олмошлар бўлади. Мас., *Нә көрәр-сэн тэсә, йәрдин көк нэтэк көрүнсә, андағ-оқ көрүнүр тэди* (Рабғ., 28б). *Аммә өзгәниң шариф затыға бэхад мазаллат көрсә, анча тафавут қылмас кә, . . .* (Нав. МҚ, 100). *Сәндин нә көрсә, новкарларың шуну қылу* (Ш. турк, 140). *Анчунән ләғар, харәби ким, заифлик бәбыда//қантарыб қайдағ кэ үч күн кэтсәңиз, шундағ ту*ар (Муқ., 79).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг бундай қўлланиши ҳозирги ўзбек тили учун ҳам характерли³⁴.

5. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапдаги иш-ҳаракатнинг юзага келиш сабабини кўрсатади. Эски ўзбек тилида мазкур форма бу вазифада кам қўлланган бўлиб, асосан шеърӣ асарларда кузатилади: *Қылмыш тәатыны қазә қылсаң, булар қамуғны қылдылар* (Рабғ., Т. 610).

*Табассумыны ҳавас қылса Лутфий, айб этмәң,
Көңүл игигә шиғә истәр-у иләж тиләр* (Лутф., 176а).
*Лаълыдын тир көрмәк этсәм әрзу, айб этмәңиз,
Ҳэч ким өлтүрмәк этмәйдүр мусихәдын тамь* (Нав. FC, 51а).
*Наргисдин көз бостән ачғай,
Қылсаң тәкә арзи дийдәр* (Мунис, 242).

Келтирилган мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги *қазә қылсаң* феъли «қазо қилганинг учун», *ҳавас қылса* — «ҳадаги қилгани учун», *этсәм әрзу* — «орзу этганим учун», *қылсаң арзи дийдәр* — «арзи дийдор қилганинг учун» маъносида қўлланган.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг сабаб маъносини ифодалаши ҳозирги ўзбек ва бошқа айрим туркий тилларда ҳам кузатилади³⁵.

6. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапнинг кесими орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг бажарилиш вақтини кўрсатади: *Исмәил кэлсә, мундағ сифатлығ киши көрмәккә кэлмиш, . . . тэғей-сэн, тэб Ибрәҳим барды* (Рабғ., 31б). *Сөзләсә, ағзыдын шаккар көрүнүр //садаф лаълыдын говҳар көрүнүр* (Отойи, 23б). *Қайда ким, жузвий рангин сөз йә маънийи нәзук көрсә, тасарруф қылу*рға

³⁴ Ғ. А. Абдураҳмонов. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1964, 224—226-бетлар; М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, 1960, 46—47-бетлар.

³⁵ А. Ғ. Ғуломов. Феъл, 51-бет; Мирзә Рәһимов. Азербайжан дилиндә феъл шәкилләрининг формалашмасы тарихи, сәһ. 155.

а́дат қылыбдур (Нав., МН, 98). Мэват вилáйатыға йэтсэ, бу тағлар улуғрақ болур (БН., 354). Бир нэчэ вақт өтүб, мазкур Рахманқули қой жаллабдын қойны т а л а б қ ы л с а, мэн сэндин хэч нимэрсэ алғаным йоқ, дэб инкәр қылыбдур (Фурқ. II, 147).

Келтирилган мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги феъллар -ганда аффиксли равишдош ўрнида келган, яъни кэлсэ — «келганда», сөзлэсэ — «сўзлаганда», көрсэ — «кўрганда», йэтсэ — «етганда», талаб қылса — «талаб қилганда» маъносида қўлланган.

Қачан (қачан ким), ҳар қачан, ҳар дам, ҳар замāн, дамба-дам каби пайт билдирувчи сўзлар ёрдамида ҳозирги-келаси замон шарт феъли орқали ифодаланган пайт маъноси яна ҳам конкретлашади: Қ а ч а н ө ф к э л э с э, бир вилáйатны харāб қылмағынча өфкэлэри өчмэс эрди (Рабг., 41а). Қ а ч а н к и м й э т с э заъф-у ранждын банд//сэни ҳам муҳрадын қылғай баруманд (Нав. ФШ, 85). Рашк элиндэ қан йутар жāным сараҳы-дэк мудām//д а м б а д а м ө п с э пийāла нāзанинларның лабын (Отыйн, 486). Ҳ а р қ а ч а н Ғāзи хāнның иниси Ҳāжи хāнны оғлы билэ даргāхқа йыбарса, ... сизлэр қатылың (БН, 331). Ҳ а р д а м күйэр-мэн, йāдымға түшсэң//бир көрмэгүнчэ йоқдур қарāрым (Муқ., 158).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиши қадимги ёдгорликлар тили учун ҳам характерли бўлган: Анча сақынтым; көздэ йаш кэлсэр, этидэ көңүлтэ сығыт кэлсэр, йантуру сақынтым (КТ, 33). Мунтағ тисэр-мэн, өтрү ол йэклэр маңа ынча титилэр (Олт. йор., 135). Анадын-му билгэ туғар бу киши//азу өгрәнүр-му, йэтилсэ йашы (ҚБ, 66а).

Бу мисолларда ҳам ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги феъллар пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапдаги иш-ҳаракатнинг бажарилиш вақтини кўрсатади, яъни кэлсэр феъли «келганда», тисэр-мэн — «деганимда», йетилсэ — «етилганда» маъносида қўлланган.

Демак, ҳозирги-келаси замон шарт феълининг пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиши туркий тилларда қадимдан шаклланган. Мазкур форманинг бу функцияси ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда яна ҳам активлашган (бу ҳақда ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларга бағишланган адабиётларда қайд қилинган). Шу билан бирга, ҳозирги туркий тилларнинг баъзиларида, масалан, озарбайжон тилида ҳозирги-келаси замон шарт феълининг бу функцияси истеъмождан чиққан³⁶.

7. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида келади, яъни бу форма ифодалаган иш-ҳаракат бош гапнинг кесими орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг юзага чиқишига монелик қилмайди: Йārдын агар кэлсэ қылыч

³⁶ Мирзэ Рəһимов. Азэрбајчан дилиндэ фе'л шəкиллəринин формалаш-масы тарихи, сəһ. 175.

башыма//зарра фирāқ этмэгэ-мэн ихтийār (Лутф., 169а). Ким ул гоҳардын алса халқ ҳар дам//йүз ылда болмағай мыңдын бири кам (Нав. ФШ, 14). Агар он күн өгрәтиб олтурса, тили өгрүлмәс (Ш. турк, 23). Ҳар балā-йу жабр кэлсә, йанмағай ҳаргиз Муқим//āшиқ аҳлыны урубан ҳār қылмақ шунчалар (Муқ., 171).

Мисолларда ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги кэлсә, алса, өгрәтиб олтурса феъллари «келса ҳам», «олса ҳам», «ўргатса ҳам» маъносида қўлланган.

Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида келганда, ҳозирги-келаси замон шарт феъли одатда ҳам (баъзан -да) юкламаси билан бирга қўлланади: Агар күн туғмаса ҳам йақту қылғай //йүзүң нуры бу дайниниң сарайын (МН, 292б). Ул ширин изтирāблар қылуր кә, йана муъжиби ҳазл болур. Са фāҳат қылса ҳам элдин қутулмас (Нав. МН, 155). Эмди пādшāх-сиз, өлтүрсәңиз-дә сиз билүр-сиз ва тиргүзсәңиз-дә сиз билүр-сиз (Ш. турк, 178). Ачылуր ағзы дэсәңиз-дә вуз-у ғул қылыш, ... (Муқ., 211).

Бундан ташқари, ҳозирги-келаси замон шарт феъли тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланганда, контекстда нэчә (ким), ҳар нэчә (ким), агарчә, гарчә каби боғловчи вазифасида келган сўзлар бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳол асосан шеърий асарларда учрайди: Малак Сāраға нэчә сөзләсә, жавāб аймады (Рабғ., 30а).

Нэчә ким илмәсәңиз көзгә бизни,

Көңүл жән ичрә асрар мэхриқиэни (МН, 307а).

Йүзүңгә нэчә бақсам, тойман, эй жән,

Сэни сәвдүм ҳақиқат, қойман, эй жән (ЛН, 154б).

Буйурса гарчә ишқың таркыны ақл,

Ул ишни мэн қыла алман тааққул (Нав. ФК, 129а).

Қоймағумдур этәгиң, кәтсәм эликтин ҳар нэчә,

Бармағумдур астаныңдын, агар барса башым (Бобир, 25).

Нāла қылман, ҳар нэчә ким йār бэдād әйләсә,

Айб эрүр ишқ аҳлы маъшуқ элкидин дād әйләсә

(Мунис, 42).

Агарчә тапмасәк бир йахшы дилбар,

Йамандур гар ситамкар, ахтарайлик (Фурқ. I, 121).

Бу мисолларда ҳам ҳозирги-келаси замон шарт феъли тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида келган, яъни сөзләсә феъли «сўзласа ҳам» илмәсәңиз көзгә — «кўзга илмасангиз ҳам», бақсам — «боқсам (қарасам) ҳам», буйурса — «буйурса ҳам», кәтсәм — «кесам ҳам», бэдād әйләсә — «бедод айласа ҳам», дād әйләсә — «дод айласа ҳам», тапмасәк — «топмасак ҳам» маъносида қўлланган. Бу маъно нэчә (ким), ҳар нэчә (ким), агарчә, гарчә сўзлари ёрдамида яна ҳам аниқроқ сезилиб турибди.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг тўсиқсизлик маъносида қўлланиши «Қутадғу билиг», «Девону луғотит турк» асарларида ҳам учрайди: *Йылан йарбуздын қачар; қанча барса, йарбуз отру келир* (МК, III, 46). *Эсиз, эзгүләр өлсә, тупрақ болур//нэ чә болса тупрақ, көр, аты қалур* (ҚБ, 70а).

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли тўсиқсизлик маъносида ҳозирги туркий тилларда ҳам актив қўлланади ва бунда ҳар хил туркий тилларда турли грамматик, лексик воситалар иштирок этади. Масалан, бу вазифани туркман тилида *-да* ёки ҳам юкламаси, ўзбек тилида кўпинча *ҳам*, баъзан *-да* юкламаси, қипчоқ группасидаги туркий тиллар ҳамда ўғуз группасидаги туркий тилларнинг кўпчилигида *-да* юкламаси бажаради. Уйғур тилида бу ўринда *-му* юкламаси қўлланади. Бундан ташқари, контекста дисиндий олмошлар, ўрин, пайт, миқдор-даража равишлари ва бошқа лексик воситалар, шунингдек, *агарчи, гарчи, гарчанд* каби боғловчилар ҳам бўлиши мумкин (бу ҳақда ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларга бағишланган асарларда қайд қилинган).

8. Ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги *дэ-* феъли (*дэсә*) буйруқ-истак майли формасидаги феълларга қўшилиб келганда, истак, мақсад маънолари ифодаланади. Бунда буйруқ-истак феъли билан *дэсә* феъли бирликда мақсад эргаш гапнинг кесимини ташкил этади. Бундай ҳолларда *дэсә* феъли шахс-сон аффиксларини ҳам қабул қилади (*дэсәм, дэсәң, дэсә; дэсәк, дэсәңиз, дэсәләр*): *Ҳар ким... көңлүмдин қайғу кәтсүн дэсә, сураи инғәмны өкүш оқысун* (Рабғ. Т, 200). *Ул ҳам йалаң айағ болса, нәткәй; кафш алай дэсә, баҳасы қайдын йәткәй* (Нав. МК, 168). *Көргүзәйин дэсәңиз йүзүмни, өзгә қылмаң бу дэгән сөзүмни* (ШН, 151). *Агар мақсудуңға йәтәй дэсәң, ҳар муйи ким, башыңда ва таныңда бар, аны алғыл* (ТН, 12а). *Алай дэсә, конторда йоқ бир пақир//дэсә алмайын, ул зақалат күйир* (Муқ., 41).

Мисоллардаги *кәтсүн дэсә* бирикмаси «кетишини истаса», *алай дэсә* — «олмоқчи бўлса», *көргүзәйин дэсәңиз* — «кўргизмоқчи бўлсангиз», *йәтәй дэсәң* — «етишни истасанг», *алай дэсә* — «олмоқчи бўлса», *дэсә алмайын* — «олишни истамаса» маъносини ифодалайди.

Дэсә феъли *-ғай* аффиксли *барғай-мән* типидagi формага ёки ҳозирги-келаси замон феълининг I шахс формасига (*барур-мән, барур-миз*) қўшилиб келганда ҳам шу маъно ифодаланади. Бундай ҳолларда кўрсатилган формалар буйруқ-истак майли формаси маъносида қўлланган бўлади: *Дэсәң таймың зәйә болмағай, йәдүр* (Нав. МК, 112). *Ушбу душманны йасар-мән дэсәңиз//аны боғзыдын асар-мән дэсәңиз//қалмағай-биз дэсәңиз қайғусыға, ...//ҳар бири бирлә бирин йәткүрүңүз* (ШН, 143).

Бу мисолларда *дэсәң зәйә болмағай* феъли «зое бўлишини истамасанг (зое бўлмасин десанг)», *йасар-мән дэсәңиз* — «ясашни (енгишни) истасангиз», *асар-мән дэсәңиз* — «осмоқчи бўлсангиз»,

қалмағай-биз дэсэңиз қайғусыға — «қайғусига қолишни истама-сангиз» маъносида қўлланган.

9. Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг II шахс формаси *-чы/-чи* юкламаси билан бирга қўлланиб, мустақил содда гапнинг кесими вазифасида келади. Бунда илтимос, буйруқ, маслаҳат каби маънолар ифодаланади: *Көңул қан бағлады мәнәнди булбул// айә, эй ғунча лаб, қыл саң-чы ханда* (Фурқ. I, 36). *Көзләргә жаҳән болды танг-у тар, кэсәң-чи//қылмай бу балә мунча мәнә зәр, кэсәң-чи* (Муқ., 209).

Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг бундай қўлланиши XIX асрдан бошлаб кузатилади, ҳозирги ўзбек тилида эса актив тус олган³⁷.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг *-чы/-чи* юкламаси билан қўлланиши бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд³⁸. Туркий тилларнинг бир группасида эса, асосан, ўғуз группасидаги туркий тилларда *-чы/-чи* юкламасининг вазифасини *-а/-э* юкламаси бажаради: *барсана* («барсанг-чи» маъносида), *барсаньиза* («борсангиз»чи» маъносида)³⁹.

«Хисрав ва Ширин»да ҳозирги-келаси замон шарт феълнинг II шахс бирлигига *-ан/-ән* қўшилиши билан ҳосил бўлган *барсаңан, кэлсәңән* типидagi форма ҳам қўлланган: *Көчүб нақшыны қалмады мажәлың//қийәс эт, көрсәңән нә болғай хәлың* (XIII, 19а). *Агар шахлыққа қайра тэгсәңән сән//дариғә, мән қатыңда болмағай-мән* (XIII, 44а).

М. Ш. Рагимов бу форманинг озарбайжон тилида (оғзаки нутқда) мавжудлигини қайд қилган ва бу форма ўғуз группасидаги туркий тиллар учун хос бўлган *барсана* типидagi формага [н] қўшилиши билан ҳосил бўлган, деган хулосага келган (*барсана + н > барсанан*)⁴⁰.

10. Ҳозирги-келаси замон шарт феъли *кэрәк* сўзи билан бирга қўлланиб (*-са/-сә + кэрәк*), мустақил содда гапнинг кесими вазифасида келади. Бу форма эски ўзбек тилида асосан феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатни бажариш зарурлиги, кераклиги

³⁷ А. Ф. Ғуломов. Феъл, 52-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 233; В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1965, стр. 166.

³⁸ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II. Фонетика и морфология, М., 1952, стр. 451; А. А. Юлдашев. Система словообразования и словозменения глагола в башкирском языке, М., 1958, стр. 174; Современный казахский язык. Фонетика и морфология, Алма-Ата, 1962, стр. 352.

³⁹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, стр. 220—221; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 165; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, Мирзэ Рәһимов. Азербайжан дилиндә феъл шәкилләринин формалашмасы тарихи, сәһ. 159—160, 166; И. Х. Урусбиев. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке, стр. 180.

⁴⁰ Мирзэ Рәһимов. Кўрсатилган асар, 160-бет.

маъносида қўлланган⁴¹: *Мэн уйғурның қағаны бола-мэн ким, йэр-ниң төрт булуңынуң қағаны болсам кэрэк турур* (УН, 33). *Кэрсэм кэрэк ай-у күн булутсыз/сачны кэтэриң йаңақызыдын* (Лутф., 217а). *Аның ким, көңли тапмыш ақлдың нур/кэрэк тутса мэни бу иштэ маъзур* (Нав. ФШ, 62). *Шукр, Бабирни билур-мэн дэгэн эрмиш ул ай//ләжарам, бандаларны шәхлар билсә кэрэк* (Бобир, 2). *Пәдшәх болса кэрэк чопан-дәк//мардирах болса кэрэк чопан-дәк* (ШН, 79). *Хожаста айды ким, дарвақә, сафари дарийә қылсаң ва жабдуқ-у асбаби йол мухаййә қылсаң кэрэк* (ГН, 9а). *Панд эрүр сәңә, Муқимий, ушбу сөз, ҳажэз әйләсә//баш алыб кэтсәң кэрэк бу шахардын, Асрарқул* (Муқ., 71).

Келтирилган мисолларда болсам кэрэк турур бирикмаси «бўлишим керак», *көрсәм кэрэк* — «кўришим керак», *кэрэк тутса* — «тутиши керак», *билса кэрэк* — «билиши керак», *болса кэрэк* — «бўлиши керак», *мухаййә қылсаң кэрэк* — «мухаййә қилишинг керак», *кэтсәң кэрэк* — «кетшинг керак» маъносида қўлланган.

Ҳозирги-келаси замон шарт феълининг бундай қўлланиши ўзбек тилида кейинги даврларда ҳам давом этган. Масалан, 1920 йилларга онд адабиётларда *-са+кэрэк* формаси асосан шу маънода қўлланган: *Ўзбекистон маориф комиссарлиги мана шу асосий масалани... ҳал қилса керакдир* (МЎқит., 1925, № 1, 18). *Охирги ҳисобда биримиз, ё байналминал сармоядорлиқ ёки биз ютқазсақ керак* (Комм., 1927, № 12, 18). *Ўзим Азизбекни олиб, тезда хизматларига юрсам керак* (А. Қод., 120).

Бу мисолларда ҳам *-са+кэрэк* формаси иш-ҳаракатнинг бажарилиши зарурлиги, кераклиги маъносида қўлланган.

Маълумки, *-са+кэрэк* формаси ҳозирги ўзбек тилида тахмин, фараз, ноаниқлик каби маъноларда қўлланади⁴². *-са+кэрэк* формасининг бундай қўлланиши ўзбек тилида кейинги даврларда юзага келган бўлиб, ёзма ёдгорликларда кам учрайди. Қиёсланг: *Ҳар мың йилда қырқ арқа өтсә кэрэк* (Ш. тар., 65). *Болдым асир қайдын ишқыда аны, Фурқат//чит растасыда умрым өтсә кэрэк зирилләб* (Фурқ. I, 54). *-са+кэрэк* формаси бошқа туркий тилларда ҳам ҳозир тахмин, фараз, ноаниқлик каби маъноларда қўлланади⁴³.

Айрим туркий тилларда *-са+кэрэк* формаси кейинчалик бутунлай истеъмолдан чиққан. Масалан, озарбайжон тили тарихида бу форма анча кенг истеъмолда бўлиб, асосан иш-ҳаракатни ба-

⁴¹ Э. И. Фазылов. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, АДД, Ташкент, 1967, стр. 70; *Қиёсланг*: А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 162.

⁴² А. Ғуломов. Феъл, 52-бет.

⁴³ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, стр. 167; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, стр. 452; А. А. Юлдашев. Система словообразования и словоизменения глагола в башкирском языке, стр. 174; Б. Ходжаев. Условная форма глагола в современном туркменском языке, АКД, Ашхабад, 1958, стр. 14.

жариш зарурлиги, кераклиги маъносида қўлланган. Ҳозирги озарбайжон тилида эса бутунлай қўлланмайди⁴⁴.

Демак, мавжуд фактларнинг кўрсатишича, *-са + кэрэк* формаси дастлаб иш-ҳаракатни бажариш зарурлиги, кераклиги маъносини ифодаловчи форма сифатида вужудга келган. Тарихий тараққиёт давомида бу форманинг семантикасида ўзгариш юз берган ва ҳозирги туркий тилларда тахмин, фараз, ноаниқлик каби маъноларни ифодаловчи форма сифатида шаклланган.

Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиш йилларида, хусусан, 1920 йилларга оид асарларда *-са + мумкин* формаси ҳам истеъмолда бўлган. Бу форма ҳозирги-келаси замон шарт феълга *мумкин* модал сўзи қўшилиши билан ҳосил бўлиб, тахмин, фараз, ноаниқлик каби маъноларни ифодалайди: *Шул романнинг биринчисини таваккул қилиб, ўзим ёзиб юборсам мумкин* (Толиб, 3). *Шул сабабдан ёпроқлар эрталаб оч, кечқурун тўқ бўлур, дейилса мумкин* (Ўсимл., 76). *Улар ўз меҳнатлари билан яшайлар, деса мумкин эди* (Ким, 5). *Ақл ишчисининг учинчи хил дам олуви — иш системаларини навбатлаш, деб таъбир қилинса мумкин* (МУЎқит., 1930, № 2, 3, 54). *Ўт бўлмаган вақтларда молларга бу нарсаларни берилса мумкин дир* (Колх., 59).

Келтирилган мисолларда *ёзиб юборсам мумкин, дейилса мумкин, деса мумкин эди, таъбир қилинса мумкин, берилса мумкин дир* бирикмалари «ёзиб юборишим мумкин», «дейлиши мумкин», «дейиш мумкин эди», «таъбир қилиниши мумкин», «берилиши мумкин» маъносида қўллангани англашилиб турибди.

Ҳозирги ўзбек тилига оид баъзи ишларда *-са + мумкин* формасининг ҳозирги ўзбек тилида мавжудлиги ҳақида гапирилади, лекин мисол келтирилмайди⁴⁵. Аслида, бу форма ўзбек тили тараққиётининг олдинги даврларида истеъмолда бўлмаганидек, ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланмайди.

11. Ҳозирги-келаси замон шарт формасидаги феъл такрорланиб келади. Бунда такрорланган феълнинг, биринчиси, ҳозирги-келаси замон шарт майли формасида, иккинчиси бошқа майл ёки замон формаларида келади (*барсам-барай, барса-барсун, барса-барар, барсаң-бардың* каби). Бундай бирикмалар сўзловчининг иш-ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслигига бефарқ қараши, рози бўлиши, рухсат бериши, қатъий буйруқ каби маъноларни ифодалайди. Бу маънолардан қайси бири ифодаланиши иккинчи компонентнинг қандай формада келишига боғлиқ: *Эй Лот, бу сөздин й ағ ы л с а ң-й ағ ы л д ы н, йоқ эрсэ сэни ташлаб, бу йолдын чықарғай-миз* (Рабғ., 38а). *Маъни ичрэ, шāхым, қыл йарар-сэн/ажунда ҳарнэ қ ы л с а ң-қ ы л, йарар-сэн* (ЛН, 146а). *Эй ана, муслмаън болғыл, агар болмасаң, ө л с ә м-ө л ә р-м ә н, сэниң*

⁴⁴ Мирзэ Рəһимов. Азербайжан дилиндэ феъл шəкиллэринин формалашмасы тарихи, сəһ. 180, 182, 184, 186.

⁴⁵ А. Ф. Гуломов. Феъл, 52-бет; С. Иброҳимов. Ўзбек тилининг Андиджон шеваси, Тошкент, 1967, 222-бет.

эмдәгиҗни эммәс-мән (Ш. тар., 13). Муқимий, Нисбатий өлди, дәмш-сән, өлсә-өлмиш дүр//малул болма, жаҳән хәли қалурму хәч расәлардын (Фурқ. II, 118).

Ҳозирги-келаси замон шарт феъли формасининг бундай қўлланиши айрим ёдгорликлардагина кузатилади. Ҳозирги ўзбек⁴⁶ ва бошқа кўпчилик туркий тилларда⁴⁷ эса бу типдаги форманинг қўлланиши активлашган бўлиб, турли маъно оттенкаларини ифодалашга хизмат қилади.

Шартли қисқартмалар

- А. Қод.**— Абдулла Қодирий. Утган кунлар, Тошкент, 1958.
БН — Заҳриддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома (Н. И. Ильминский нашри), Қазань, 1857.
Бобир — Бобир. Девон (А. Н. Самойлович нашри), Пг., 1917.
Ким — С. Дельштейн. Ким нима билан яшайди? М., 1924.
Колх.— (Коллектив). Колхоз болалари, Тошкент, 1931.
Комм.— Коммунист (Журнал), Тошкент, 1927, 12-сон.
КТ — Култегин шаънига қўйилган ёднома (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951).
ЛН — Хожандий. Латофатнома (Қўлёзма), Британия музейи, Add. 7914.
Лутф.— Лутфий. Девон (Қўлёзма), Британия музейи, Add. 7914.
МК — Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов), Тошкент, I том — 1960, II том — 1961, III том — 1963.
МН — Хоразмий. Муҳаббатнома (Қўлёзма), Британия музейи, Add. 7914.
Мог.— Могиян шаънига қўйилган ёднома (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959).
Мунис — Шермухаммад Мунис. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Юнус Юсупов), Тошкент, 1957.
Муқ.— Муқимий. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Ғуллом Қаримов), Тошкент, 1958.
МУқит.— Маориф ва ўқитғучи (Журнал), 1925.
Нав. МН — Алишер Навоий. Мажолисун нафоис (Илмий-танқидий текст, тайёрловчи Суйима Ғаниева), Тошкент, 1961.
Нав. Мнш.— Алишер Навоий. Муншаат (Қўлёзма), Салтиков-Шчедрин номидаги Ленинград Давлат кутубхонаси, X—55.

⁴⁶ А. Ф. Фуломов. Кўрсатилган асар, 51-бет.

⁴⁷ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, стр. 169—170; А. А. Юлдашев. Система словообразования и словоизменения глагола в башкирском языке, стр. 174—175; Б. Ходжаев. Условная форма глагола в современном туркменском языке, стр. 14—15; И. Х. Урусбиев. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке, стр. 214.

- Нав. МҚ** — Алишер Навоий. Маҳбул қулб (Илмий-танқидий текст, тайёрловчи А. Н. Кононов), М.—Л., 1948.
- Нав. ФК** — Алишер Навоий. Фавоидул кибар (Қўлёзма), ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 774.
- Нав. ФШ** — Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (Танқидий текст, тайёрловчи Порсо Шамсиев), Тошкент, 1963.
- Нав. ТК** — Алишер Навоий. Фаронбус сигар (Қўлёзма), ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 790.
- Олт. йор.** — Олтин йоруқ [Золотой блеск] (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1959).
- Отойи** — Отойи. Девон (Қўлёзма), СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, В-2456.
- Рабғ.** — Рабғузий. Қисасул анбиё (Қўлёзма), СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, С-245.
- Рабғ. [Т]** — Рабғузий. Қисасул анбиё (Қўлёзма), ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 1834.
- Сакк.** — Саккокий. Девон (Қўлёзма), Британия музейи, Ог. 2079.
- Таф.** — Урта Осиё Тафсири (Қўлёзма), СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, С-197.
- ТН** — Тўтинома (Қўлёзма), СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, С-172.
- Толиб** — М. Муҳаммад жонов. Эски мактаб турмуши ёки Толиб, Тошкент, 1923.
- Тон.** — Тонқуқ шаънига қўйилган ёднома (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951).
- Фурқ.** — Фурқат. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Холид Расул), Тошкент, I том — 1959, II том — 1959.
- ХШ** — Қутб. Хисрав ва Ширин (А. Зайончковский нашри), Варшава, 1958.
- ШН** — Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома (П. М. Мелиоранский нашри), СПб., 1908.
- Ш. тар.** — Абулғози Баҳодирхон. Шажараи тарокима (Илмий-танқидий текст, тайёрловчи А. Н. Кононов), М.—Л., 1958.
- Ш. турк** — Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк (Н. Румянцев нашри), Қазань, 1825.
- УН** — Уғузнома (А. М. Шчербак нашри), М., 1959.
- Усимл.** — Проф. Й. Вагнер. Усимликларнинг тузилиши ва яшашлари тўғрисида ҳикоялар, Тошкент, 1924.
- ҚБ** — Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Қўлёзма. Наманган нусхаси), ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 1809.
- ҲҲ** — Аҳмад Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ (Рашид Раҳматий Арат нашри), Истанбул, 1951.

Ш. Шукуров

ҲАРАКАТ НОМИНИНГ -МАҚ/-МӘК АФФИКСЛИ ФОРМАСИ

Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси, ёзма манбалардан маълум бўлишича, туркий тилларда қадимдан қўлланиб келади. Бу форма ўрхун-енисей ва қадимги уйғур тилига онд ёдгорликларда ҳам истеъмолда бўлиб¹, кейинги даврларга онд ёзма манбаларда унинг қўлланиши яна ҳам активлаша борган². Ҳозир бу форма ўғуз группасидаги туркий тиллар учун характерли бўлиб, бошқа туркий тилларда ҳам қўлланади.

Эски ўзбек тилида *-мақ/-мәк* аффиксли форма ҳаракат номининг асосий формаси сифатида актив истеъмолда бўлган.

Эгалик аффикси қўшилганда ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффикси охиридаги жарангсиз [қ], [к] ундошлари икки унли ўртасида жаранглашиб, [ғ], [г] ундошларига ўтади. Масалан: *Ҳарун деди ким, күймәгин хазинадын йәткүрәй ва йәмәгин бавурчыдын буйурай* (Нав. МҚ, 168). *Агар түзүлмәгигә йүз қойсалар, арық қазмағи ва банд бағламағи эхтийәж эмәс* (БН, 355)³.

*Қан йығламағым дамбадам жән-у жигарны күйдүрүр,
От түшкәй ики көзинә бир лаҳза ҳам қылмас даранг.*

(Лутфий, 199а).

Көңүл алдың, бәгим, йашурмағиң нә?

Жафәны қаддыдын ашурмағиң нә? (Отойи, 62б).

Буйла йол қатъида жамъ олмай көңүл,

Шубҳа бирлә бармағи мушкул дәғүл (Нав. ЛТ, 98).

¹ A. von Gabain. *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, §§ 120, 143; И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1950, стр. 97; Э. Р. Тенишев. Грамматический очерк древнейтюркского языка по сочинению «Золотой блеск», АКД, Л., 1953, стр. 12—13; Э. Фозилов. Узбек тилининг тарихий морфологияси, Тошкент, 1965, 15-бет.

² А. М. Щербак. Грамматический очерк тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 132—133; Г. Абдурахманов, Ш. Шукуров. Грамматический очерк старотюркского языка XI века, «Девону луготит турк. Индекс — лугат», Ташкент, 1967, стр. 490.

³ Ушбу мақолада фойдаланилган ёзма манбалар ҳақида «Шарт майлининг -са/-сә аффиксли формаси» номли мақоланинг охиридаги «Шартли қисқартmalar» бўлимига қаралсин.

*Қатыда ким кэ мулāзим болды,
Жāным ва қ ф эт м э ги лāзим болды* (ШН, 15).

Эгалик аффикси қўшилганда *-мақ/-мэк* аффикси охиридаги жарангсиз [қ], [к] ундошларининг жарангли [ғ], [г] ундошларига ўтиши ўзбек тилида XV аср ва ундан кейинги даврлар учун хос бўлиб, олдинги даврларга оид манбаларда [қ], [к] ундошлари жарангсиз ҳолда сақланади. Қиёсланг: *Мəним қуртулмақым анда турур* (Таф., 86б). *Өзиндин эрмэз ул сөзлэмэки* (Таф., 58б). *Зулайхāның оғрамақы қучмаққа, Йусуфнуң оғрамақы қачмаққа эрди* (Рабғ., 54а). *Йалған сөзлэмэки рава эрмэз* (Рабғ., 55б).

*Нэчэ баш тэб мэни эмгэтсэңэн ҳам,
Тэңиз-тэг қ а й н а м а қ ы м артар ул дам* (ХШ, 88б).

Эгалик аффикси қўшилганда *-мақ/-мэк* аффикси охиридаги ундошнинг жарангсиз ҳолда сақланиши кейинги даврларга оид манбаларнинг айримларида учрайди: *Ашиқ ва маъшукның ж а м э к э л м э к и ва а х л болмақы үчүн нэ сағй қылыбдур?* (ТН, 34б).

*Тар д ā м а н о л м а қ ы ң н ы қылу р халқға айāн,
Мажлисда көзни ашк фишāн қылмағыл абас.*
(Мунис, 25).

Жўналиш келишигининг *-а/-э* аффикси қўшилганда ҳам *-мақ/-мэк* аффикси охиридаги жарангсиз [қ], [к] ундошлари икки унли ўртасида жаранглилашиб, [ғ], [г] ундошларига ўтади. Бу ҳол XV асрдан олдинги даврларга оид манбалар тили учун хос бўлган: *Аның бирлэ тоқушмаға кэлдим* (Таф., 143а). *Йусуф Зулайхāдын қ а ч м а ғ а йүз эвүрди, Зулайхā Йусуфны тутмаға ура қобды* (Рабғ., 55а). *Қызыны көрмэгэ барды* (Рабғ., 18а). *Қачан ким намāз қылмаға турдылар, ...* (СС, 52б). *К и й м э г э ҳэч нимэси йоқ эди* (СС, 88а—88б).

*Аның-дэк йэргэ қол сунды элик ким,
Йырақтын ба қ м а ғ а имкāн йоқ, эй жāн* (МН, 298б).

XV аср ва ундан кейинги даврларга оид манбаларнинг айримларида тушум келишигининг *-ны/-ни* аффикси қўшилганда ҳам *-мақ/-мэк* аффикси таркибидаги жарангсиз [қ], [к] ундошларининг жарангли [ғ], [г] ундошларига ўтиши учрайди: *Аңа т а р а х х у м қ ы л м а ғ н ы ғ а н и м а т бил, ... отун т а ш ы м а ғ н ы билүр* (Нав. МҚ, 145).

*Сэн бу чағлық билэ бас қылмаға-сэн,
Т а р к қ ы л м а ғ н ы ҳавас қылмаға-сэн* (Бобир, 71).

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номининг бўлишсизлик маъноси ҳозирги туркий тилларда қуйидагича икки хил йўл билан ифодаланади:

а) бўлишсизлик аффикси *-ма/-мә* ёрдамида, яъни феълнинг бўлишсиз формасига *-мақ/-мәк* қўшилиши билан ҳосил бўлган *бармамақ, кэлмәмәк* типигаги форма орқали;

б) сифатдошнинг *-мас/-мәс* аффиксли (*бармас, кэлмәс*) бўлишсиз формасига *-лық/-лик* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган *бармаслық, кэлмәслик* типигаги форма орқали ифодаланади.

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номининг *бармамақ, кэлмәмәк* типигаги бўлишсиз формаси турк, озарбайжон, қумиқ тиллари учун хос бўлиб⁴, бошқа туркий тилларда *бармаслық, кэлмәслик* типигаги форма қўлланади.

Эски ўзбек тилида *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номининг бўлишсизлик маъносини ифодалаш учун ҳозирги ўзбек тилидаги каби *бармаслық, кэлмәслик* типигаги форма қўлланган: *Мэним сөзим эшитмәзлик үчүн* (Таф., 108а). *Агар отны урушын көрүб, элкени отқа сунса, билиң ким, оғлан билмәсликдин қылу* (Рабғ., 83а). *Тили кэлмәсликдин нэ айтурын билмәйдүр* (Ш. турк, 10).

*Ғайатэ билмәсликдин мүддаи кәфир болур,
Гар сужуд әйләр Атайи сизгә ҳақ нурын көрүб.*

(Отойи, 76).

Шу билан бирга, Навоийнинг айрим асарларида *бармамақ, кэлмәмәк* типигаги форма ҳам қўлланган: *Бу ҳарамға йол тапқан маҳрамлық тиләсә, дам урмамақ кэрәк* (Нав. МҚ, 84—85). *Башны рийаи саждаға индүрмәмәкдүр*; *балкә андақ таатны ҳайәлға кәчүрмәмәкдүр* (Нав. МҚ, 68).

*Нәчә билсәм кә, ҳарис олды жаҳәнда маҳрум,
Болмамақ мүмкин эмәс йәр васлыға ҳарис.*

(Нав. ҒС, 946).

* * *

Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси отларга хос грамматик хусусиятларга эга, яъни отлар каби кўplik ва эгалик қўшимчаларини қабул қилади, келишиклар билан турланади, кўмакчили конструкцияларда қатнашади. Шунга мувофиқ *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи формаси гапда от бажарадиган синтактик функцияларда қўллана олади:

⁴ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, стр. 191; Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис), Баку, 1971, стр. 100; А. Г. Магомедов. Кумыкский язык, «Языки народов СССР. Том II, Тюркские языки», М., 1966, стр. 203.

I. Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси эғалик аффикси билан қўлланганда, феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатнинг қайси шахсга қарашли эканлиги кўрсатилади: *Мэним қуртулмақым анда турур* (Таф., 86б). *Сэн өлмәкмини тилэр эрсэң, мэн өңүңдә өлэйин* (Рабғ., 32б). *Лаим тифлнің йәлпигүч билә варақны савурмағы қудурат йәткүрүр* (Нав. МҚ, 116). *Бу вақтта ким, ... көрүб олтурмағымыз мунәсиб көрүмәди* (БН, 268). *Аммә мундағ арйиш бирлә бармақың хуб көрүмәйдүр* (ТН, 18а).

Рақибларға қылу лавлың табассум,
Қанымны ғуссадын таи урмағың нэ? (Отойи, 62б).

Қуллуғуң сары чун мурур олды,
Тухфаи тапмағым зарур олды (Нав. СС, 49).

II. *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номининг кўплик аффикси *-лар/-ләр* билан қўлланиши эски ўзбек тили учун ҳам характерли бўлмаган. Бу ҳол олдинги даврларга оид айрим манбалардагина қайд қилинди. Бунда *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номига қўшилган *-лар/-ләр* аффикси одатдаги кўплик маъносини эмас, балки феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатнинг субъект билан мослашуви учун хизмат қилади: *Мусә анасы унамады, Фиръавн табару бармақларыны бәзәрләмәди*. Айды: *Мэн Ҳиндустән эрмәс-мэн сизләр Фиръавн табару бармақыңызларқа тәб* (Таф., 29б). *Йусуфны өлтүрмәкләри иккидин ҳәли эрмәс эрди* (Рабғ., 46а).

III. Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси отлар каби келишиклар билан турланиб, қайси келишик формасида бўлишига қараб турли синтактик функцияни бажаради:

1. Бош келишикдаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи асосан эга ёки кесим вазифасида келади.

Эгаси *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи билан ифодаланган гапларнинг кесими асосан от ёки от туркумидаги сўзлар билан ифодаланган бўлади: *Муңа сығынмышларны өлтүрмәк ҳиләф тәгул* (Таф., 134а). *Мәңә алмақ нәтәк рава болмас* (Рабғ., 145б). *Ул эғтирәзны гоҳарбар алфәздын эшитмәк мураддур* (Нав. МН, 253). *Андын соң асла сув бэрмәк эҳтиәж эмәс* (БН, 354). *Андын соң сәнсиз бу дунйәда йүрүмәк манға ҳарәм турур* (Ш. тар., 56).

Жамәлың мадҳыдын афәк толды,
Сәңә алмақ көңүлни хатм болды (МН, 307а).
Билмәк ул хайлны асән эрмәс,
Сөзләрин аңламақ асән эрмәс (ШН, 145).
Қайта көрмәк мүмкин олсайды дэбән,
Музтариб дил сәкин олсайды дэбән (Фурқ. II, 29).

Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси кесим вазифасида келганда от кесим характерида бўлиб, феъл ўзагидан англа-

шилган иш-ҳаракатнинг номини атаб кўрсатади, грамматик замон маъносига эга бўлмайди, шахс-сон кўрсаткичларини ҳам қабул қилмайди. *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи билан ифодаланган кесим одатда кесимлик аффикси (боғлама) вазифасини бажарувчи *дур//дүр* (*дурур, турур*) ёки *эрүр* ёрдамида нақлланади:

*Өртәнмәк-у көз йашы ва өл м ә к т у р у р и ш и м ,
Бу қиссаны ул шамъи шабистāныма айтың. (Лутфий, 196а).
Ҳижрāн дәмәңиз санам фирāқын,
Ул ө л м ә к э р ү р , ч и ж ā й ы ҳ и ж р ā н (Отойи, 50а).
Қойдум эрсә бу машаққат жāныма,
Күч билә к и р м ә к д у р у р өз қаныма (Нав. ЛТ, 44).*

*Тариқат вадийсыға пур-у дардмандāна қа да м у р ма қ д у р
ва башны рийāи саждаға и н д ү р м ә к д ү р (Нав. МҚ, 68). Кар-
ра ва Мāникпурдын оттуз-қырқ мавзиниң иши фил т у т ма қ д у р
(БН, 356).*

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номи баъзан кесимлик аффикси иштирокисиз ҳам кесим вазифасида қўлланади: *Ул кишигә мин-
нат қ о й м а ма қ ва аның йүзигә с а л м а ма қ (Нав. МҚ, 112).*

*Тун-у күн эҳти й ā т қ ы л ма қ и ш и ,
Саҳр азрақ тапар ишидә киши (Нав. СС, 31).
Йана икки ғазаб-у тавли амал,
Йана б и р б о л ма қ халқ илә дағал (ШН, 143).
Рашкдын ҳар сāатә мың өлмāйин-му, Фурқатий,
Ғайра м ә ҳ р э т м ә к и ш иң , м әңә жафā олса фаның.
(Фурқ. I, 65).*

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номига тўлиқсиз феълнинг *эрди* формаси қўшилиши билан *-мақ+эрди* типигаги аналитик форма ҳосил бўлади. Бу форма ҳам от кесим характерида бўлиб, унда грамматик замон маъноси бўлмайди, балки феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракат номининг ўтган замонга оидлиги кўрсатилади, холос:

*Дашт ара Мажнунны көрди бир киши,
Ким ҳамиша сөз д э м ә к э р д и и ш и (Нав. ЛТ, 186).
Аъāди хайлыны қ о р қ у т ма қ э р д и ,
Алардын өзни сāлим т у т ма қ э р д и
(Нав. ФШ, 148).*

*Туркмәндин дағы көп өлди киши,
Киши ө л т ү р м ә к э д и аның иши (ШН, 95).*

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номи формасига *бол-* кўмакчи феъли қўшилиб, перифрастик феъл формасини эслатувчи аналитик форма ҳосил бўлади. Бунда кўмакчи феъл кўпинча *-р(-мас)* аффиксли ҳозирги-келаси замон формасида, баъзан *-ды/-ди* аф-

фиксли ўтган замон ёки *-ғай/-гәй* аффиксли келаси замон истак феъли формасида келади: *Фәсиқ маъниси йалғанчы тэмәк болур* (Таф., 46а). *Аслә аның мазмунын тафҳим қылмақ болмас* (Нав. МЛ, 8). *Махфий Ширин билә сөзни бир йэргә қойуб, Хисравшаҳ ва Аҳмад Қәсимни тутмақ болурлар* (БН, 154). *Умақның маъниси уруқ тэмәк болур* (Ш. тар., 34).

Сөзләмәк болды битиг бирлә ва көрмәк уйқуда,
Қорқарам ким, Лутфий ҳалы болмағай мундын батар.

(Лутфий, 176а).

Гарчә болғай футәдалик чәкмәк,
Чарадын болмағай элик чәкмәк (Нав. СС, 101).
Қабаб олтурмақ болды Султән,
Ким йәтиб кәлди хәндын фармән (ШН, 96).

Истә-, тилә- феъллари иштирокида ҳосил бўлган *-мақ+истә-, -мақ+тилә-* бирикмалари тилак, истак, хоҳиш каби маъноларни ифодалайди: *Дәвуд Сулаймәнни халифа қылмақ тиләди* (Таф., 39б). *Сәниң йүзүңни көрмәк тиләйүр-мән* (Рабғ., 72б). *Аларға жән фидә қылсаң, шукрәнаи жәнға миннат қоймақ тиләрләр; агар бу шукрәнаны адә қылсаң, такрәрға шуруъ қылмақ истәрләр* (Нав. МҚ, 109).

Агар көңлүң тиләр жәннимны алмақ,
Қарақчы көзләриңдин бир қыйа бақ (Отойи, 29б).
Көтәрмәк истәди башын паризад,
Йықылды жисм-у кәтмиш эрди Фарҳад (Нав. ФШ, 131).

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номига *кэрәк, зарур, ләзим* сўзлари қўшилиши билан ҳосил бўлган *-мақ+кэрәк, -мақ+зарур, -мақ+ләзим* бирикмалари иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги зарурият маъносини ифодалайди: *Эй ата, бу насиҳатларны йат кишигә қылмақ кэрәк* (Рабғ., 45б). *Бу оғланны нэтәк өлтүрмәк кэрәк* (Таф., 129б). *Қайдын кәлибдүр йана ул йан кәтмәк кэрәк* (Нав. МҚ, 151). *Бу жиҳатдын бу тағ эли билә йахшы майш қылмақ вә жиб вә ләзим эди* (БН, 28б). *Аның устинә бармақ кэрәк* (Ш. турк, 51). *Тотини бу кәчә мэниң қашымда қоймақ кэрәк* (ТН, 55б).

Чун эшәкни тапшуруб эрдим сәңә,
Аны тапшурмақ кэрәк эрдиң мәңә
(Нав. ЛТ, 136).

Тахт илә, тәж илә, мулк-у зарусим,
Аңа қылмақ кэрәк эрди таслим (ШН, 81).
Хәтирда йоқ эди ким, көздин Муқимий, кәтсәң,
Завқий сәни тиләбдүр, бэрмәк зарур фәнус.
(Муқ., 89).

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номига *мумкин* сўзи қўшилиши билан ҳосил бўлган *-мақ+мумкин* бирикмаси иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги имконият маъносини ифодалайди. *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номининг бундай қўлланиши айрим манбалардагина қайд қилинди: *Андақ кэ, сэниң насибиңни йана бирэв йэмэс, аның насибин сэн йэмэк мумкин эмэс* (Нав. МҚ, 71).

*Мумкин эмэстүр аны бузмақ, шāх
Тākэ болғай бу рāздын āғāх* (Нав. СС, 100).
*Агар мағрибда болса кимсэ сāкин,
Аны билмэк эрүр бир күндэ мумкин*
(Фурқ. II, 19).

Ниҳоят, ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси атрибутив позицияда қўлланиб, аниқловчи вазифасида келади. Бундай ҳолларда аниқланмишга эгалик аффиксининг III шахс бирлик формаси қўшилган бўлади: *Жāн тартмақ аччығы тамағымда хануз бар* (Таф., 186). *Ҳар ким аны алмақ майлы қылуру, амма баҳасы қайдын тапылуру* (Нав. МҚ, 167—168). *Ҳисар үстигэ кэлмэк ҳисāбын тапа алмай, ...* (БН, 343). *Намāз оқумақ баҳāнасы бирлэ ичкәри кириб, ...* (Фурқ. II, 155).

*Биз бу қорғанға уруш сāз этсэк,
Уруш этмэк сөзин āғāз этсэк* (ШН, 160).

2. Қаратқич келишигидаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи аниқловчи вазифасида келади. Бундай қўлланиш айрим манбалардагина қайд қилинди: *Соңра эшитилди ким, бу сөзни кэтмәгиниң сабабы қылмыш* (БН, 202). *Қорған йасамақның маслаҳатыны тапмай, Бадахшан азиматы билэ мурāжаат қылылды* (БН, 314). *Айтмақ-қылмақның арасында фарқ бисйār* (ТН, 31а).

3. Тушум келишигидаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи иш-ҳаракатнинг объектини ифодалаб, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади: *Эйтиқād бирлэ қан төкмәкни ҳалāl көрмәдиләр* (Рабғ., 46а). *Көз йуммақны унутқай* (Нав. МҚ, 86). *Қуш бузмағынны ваторғамағынны қылған эмэс эдим* (БН, 241). *Агар бармақны охшатсаңыз, ...* (Ш. турк, 163). *Тамāшā қылмақны өзүмға лāзим көрүр эрдим* (Фурқ. II, 126).

*Бир нафасда өлгәй эрдим фурқатыңның дардыдын,
Васл умидидин мэңә өлмәкни душвār эйләгән.*
(Лутфий, 211а).

*Ушбу күн таңла кэлгүсидүр,
Мадад этмәкни өзи билгүсидүр* (ШН, 199).

4. Жўналиш келишигидаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи:
а) феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги мақсадни билдириб, мақсад ҳолини ифодалайди: *Қачан ул*

мәңә қасд қылмаға кәлсә эрди, ... (Рабғ., 736). Бүкәи хайр йасамаққа өзүңгә бәзи бәриб, ... (Нав. Мнш., 1096). Биз хәнны көрмәккә бара-миз (Ш. турк, 82).

*Эшик йапмаққа чун сундум эликни,
Иапылғач ул ҳақ ачты йүз эшикни (Нав. ФШ, 21);*

б) гапнинг кесими орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг амалга ошувида восита, сабаб бўлган ҳаракатнинг номини кўрсатиб, воситали тўлдирувчи вазифасида келади: *Эликләри түрмәк кәсмәккә машғул болды (Рабғ., 566). Бавужуди бу ҳал сормаққа дағы рухсат ҳәсил эрмәс ва көрмәккә дағы ижәзат бәрмәс (Нав. Мнш., 108а). Мухаммад Али жанг-жангның Бәҳрада турмаққа ҳавасы бар эди (БН, 297). Мән элгә түшмәккә нәмус қыла турур мән (Ш. турк, 120).*

*Айытмаққа агарчә қалғум йоқ,
Ул айытқанча айта алғум йоқ (Нав. СС, 42).
Көтәрмәккә йүк дәб, малай сақласам,
Өзигә, дэгәй, ишләтүрләр акам (Муқ., 41).*

5. Чиқиш келишигидаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи:

а) гапнинг кесими англатган иш-ҳаракатнинг амалга ошувида восита бўлган ҳаракатнинг номини кўрсатиб, воситали тўлдирувчини ифодалайди:

*Эшикиңни ачайын йығламақдын,
Кә йамғур йағса, фатҳи бәб дәрләр (Отыйи, 196).
Савал этти кәлүр кайфийатыны,
Бу кәлмәкдин нә эркән нийаты, нә?
(Нав. ФШ, 186).*

*Мән аны танымағымдын нә болур?
Йолюда мән киби итләр көп болур (ШН, 144);*

б) гапнинг кесими англатган иш-ҳаракатнинг амалга ошуви учун сабаб бўлган ҳаракатнинг номини кўрсатиб, сабаб ҳолини ифодалайди: *Азмышын көп бақмақдын көрмәгәй (Таф., 97а).*

*Қан йығламақдын дамбадам халқ ара сирим болды фәш,
Ашиқның өртүклүк ишин көз йашы көп расвә қылур.
(Лутфий, 185а).*

*Аҳ, мән жәнйымға йәттим жа в р ч ә к м ә к т и н, нәтәй,
Зарра мәхр үзмәс ошул нәмәхрибәнйымдын көңүл (Отыйи, 36а).
Рақиб, аллында бақмақдын ҳазин-мән,
Тиләр-мән, көрмәсәм бу болмағырны (Мунис, 24);*

в) қиёслаш, холос бўлиш, маҳрум бўлиш каби маъноларни ифодалаб, воситали тўлдирувчи вазифасида келади: *Киши өл-*

т у р м а к д и н у л у ф й а з у ф й о қ (Рабғ., 14а). Умры дағы бирәр ни-
мә вафā қылса эрди, көп элниң көңлин шэър а й т м а қ д ы н с а в у т -
қай эрди (Нав. МН, 12). О қ а т м а қ д ы н х а м и ш ө т ү б э р д и (БН,
252).

*Болмас эрмиш-сэн худ ө л м а к д и н й ы р а қ,
Бу талабда, бәрэ, өлмәк йахшырақ* (Нав. ЛТ, 101).

6. Урин-пайт келишигидаги -мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номи:
а) гапнинг кесими ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш
пайтини (пайт процессини) кўрсатиб, пайт ҳолини ифодалайди:
Мунлар қанға й у р у м а к т а қ а н ға - қ а н ға с о з б э р а т у р у р э р д и л а р
эрди (УН, 53). *Мажлисда ва дэвāнда, той ва ашда, ол т у р м а қ -*
да ва қ о п м а қ да х и л ā ф т о р а и ш қ ы л м а с л а р э д и (БН, 235).

*Қыйа ба қ ма қ та агар қылса қан жāду көзүң,
Гошада нэ үчүн ай өзини пинхāн қыладур* (Лутфий, 1796).
*Дил-у жāн с а й д и қ ы л м а қ та киши көрмāй турур ҳаргиз,
Мунуң-дәк нāзанын қашлар, аның-дәк дилрабā көвләр.*
(Отойи, 146);

б) иш-ҳаракатнинг соҳасини, объектини кўрсатиб, воситали
тўлдирувчини ифодалайди: *Эй Азиз, бу битиг о қ у м а қ да мақ -*
судуң нэ турур? (Рабғ., 69а). *Эй тоти, мэн хам бу мэваны й э -*
м а к д а а н д и ш а л а р қ ы л а д у р - м э н (ТН, 52а).

*Сэвмэгэй эрди киши āламда сэндин өзгәни,
Гар ва фā қ ы л м а қ та āшиққа осалың болмаса.*
(Отойи, 26).

*Т а н ы м а қ та магар йаңлышмыш-сэн,
Өзгә эл бизни фаҳм қылмыш-сэн* (Нав. СС, 175);

в) ўрин-пайт келишигидаги -мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номи
асосида ҳозирги замон давом феъли ҳосил бўлади. Ҳозирги замон
феълининг бу формаси эски ўзбек тили учун характерли бўлма-
ган (айрим манбалардагина қайд қилинди)⁵, Мисоллар: *Кэнә*
кэлиб көрди ким, бир шунқар қыатның ичэгүсин й э м а к т а т у -
р у р (УН, 26).

*Маст олуб бир дам шабāб аййāмыны тут муғтанам,
Ким йигитлик дамбадам ө т м а к т а д ү р аййāм ара.*
(Нав. ФС, 66).

*Айни инāйатыңдын хāлымға қыл назāра,
Ө л м а к д а м э н ғ а м ы ң д ы н , д а р д ы м ға эйлә чāра.* (Мунис, 58).

⁵ Ш. Шукуров. К истории формы настоящего времени на -мақда, Сб. «Исследования по грамматике и лексике тюркских языков», Ташкент, 1965.

IV. Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси кўмакчи ва кўмакчи вазифасида келган сўзлар билан қўлланиб, ҳар хил маънолар ифодаланади:

1. Бош келишиқдаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи үчүн кўмакчиси билан қўлланганда:

а) мақсад маъносини ифодалаб, мақсад ҳоли вазифасида келади: *Йусуфни а л ма қ ү ч ү н Азизга бир айб қылды* (Рабғ., 50б). *Түшкән жамāтның кайфийатыны мағлум қилмақ ү ч ү н атфāлдын бирини тиләдиләр* (Нав. МН, 34—35). *Манқышлақ түркмәни ашлық а л ма қ ү ч ү н Хайуққа кәлипти* (Ш. турк, 165).

*Йāрымы көрә турмақ ү ч ү н умр тиләр-мән,
Йоқ эрсә мәңә нзәә кәрәк умр узақы* (Сакк., 30а);

б) аталганлик, хослик каби маъноларни ифодалаб, воситали тўлдирувчи вазифасида келади: *Йүз сары йүз қоймақ ү ч ү н йүз уруб ҳамул туфрағы кимйāлыққа тапса болмайдур* (Нав. Мнш., 108а). *Ушбу тār барғыдын қулақ түшүгигә салмақ ү ч ү н бāзәрларда йасаб сатадурлар* (БН, 371). *Эмди сәни бир йәрдә қоймақ ү ч ү н туруб-мән* (Ш. тар., 56).

*Сзүр-мән көзни сизни көрмәк ү ч ү н,
Йүрүр-мән йәрдә изни көрмәк ү ч ү н* (МН, 303а).
*Дәр эди ким, чэриким атлансун,
Қалғаға чықмақ ү ч ү н қатлансун* (ШН, 71).

2. Бош келишиқдаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи билән (бирлән, билә, илә) кўмакчиси билан қўлланганда, ганнинг кесими англатган иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги восита, усул каби маънолар ифодаланади ва бундай бирикма гапда воситали тўлдирувчи ёки равиш ҳоли вазифасида келади: *Қанāат чашмаидур ким, суйы а қ ма қ билә қурумас ва махзаныдур ким, нақды сыйпамақ билә өксүмәс* (Нав. МҚ, 74). *Май ичмәк билә өтәр вақты* (Нав. МҚ, 61). *Бу иттифақ қылмақ билә таңласыға... ылғадүк* (БН, 294).

*Көп дэмәк бирлә болмағыл нāдән,
Көп йэмәк бирлә болмағыл ҳайвāн*
(Нав. МҚ, 142).

*Дэди: ол турмақ билә алса болур,
Муңа көп вақт халал салса болур* (ШН, 90).

3. *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи соң (соңра), сары, өзгә каби кўмакчи ёки кўмакчи функциясида келувчи сўзлар билан қўлланганда, шу сўзларнинг характериға мувофиқ равишда ҳар хил маънолар ифодаланади. Мисоллар: *Мозмин тэмәкдин соңра... товба қылмаса, ошанлар зāлимлардын турурлар* (Таф.,

466). Бу тәифадын хәч кишигә мусаллам тутуб, садақа дәмәкдин өзгә мақал-у мажәл болмағай (Нав. МЛ, 32). Киши ким, ашиқи бәихтийәр-у бәсабр-у бәқарәр болғай, аның бармақдын өзгә нә иши болғай (ТН, 22а).

*Дәди Бәнү кә, айвән ичрә күндүз,
Қуйалы жәму май ичмәк сары йүз.*

(Нав. ФШ, 127).

*Бәда ичмәк сары болмас мәил,
Бир замән ишидин олмас ғәфил* (ШН, 13).

* * *

Харакат номининг *-мақ/-мәк* аффиксига *-лық/-лик* ва *-чы/-чи* аффикслари қўшилиши билан *-мақ+лық* (*-мәк+лик*) ва *-мақ+чы* (*-мәк+чи*) типидәги қўшма аффикслар ҳосил бўлади:

1. *-мақ+лық* аффикси билан ясалувчи форма маъно ва функцияси жиҳатдан *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номидан фарқ қилмайди. Лекин *-мақ+лық* аффиксли форманинг маъноси *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номидагига қараганда бирмунча абстракт характерда бўлади. Қиёсланг: *Аны бир нишән кишиләргә йарлықа мақлық биздин эрүр* (Таф., 126). *Арз қылды ким, биз түрк халқы турур-миз, арабий китәбларыны оқуб, маънисигә йетишиб, амал қылмақлық, басә, мушкил бола турур* (Ш. тар., 73).

*Бир нафас ағзыңны кәлтүр сөзгә ширинлик билә,
Ким кәлүр сөз сөзлә мәклик шахд-у шакардын латиф.*

(Отойи, 29а).

*Бир күн мурад тапмайын өлмәклик ичрә хәч,
Саккакийниң жаҳанда тапылмас барәбары* (Сакк., 27а).

-мақ+лық аффиксли форма ҳам *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи кабн грамматик белгиларга эга: эгалик ва келишик аффиксларини қабул қилиб, ҳар хил маъно ва функцияларда қўлланади: *Өлмәкликдин, билгәйләр, парәкандә танлары* (Таф., 526). *Энди барчасыны бир йәрдә айтмақлықны мунәсиб көрүб, ...* (Ш. турк, 41). *Мәни ичмәкликкә тарғиб қыладурлар* (ТН, 516).

*Дәрий алмай бу сары ул хән,
Уруш этмәклиги худ нә имкән* (ШН, 52).

*Хәли олмыш эрди даҳр афсәнаи Фарҳаддын,
Қоҳи ғам қазмақлығым бирлә тола болды йана.*
(Мунис, 62).

2. *-мақ+чы* аффиксли форма ўзбек тили тараққиётининг кейинги даврларига онд айрим манбаларда қайд қилинди:

*Уйға авқати үчүн ун-мун алыб бармақчы-мән,
Бир тийин йоқ, достлар, йанымда, ҳайрән коса-мән.* (Муқ., 74).

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида *-мақ+чы* аффиксли форманинг қўлланиши активлашган бўлиб, турли грамматик белгиларга эга: шахс-сон аффикслари билан тусланиб, предикатив позицияда келади (*бормоқчиман, бормоқчисан* каби), эмоқ ёки бўлмоқ феъли иштирокида ҳосил бўлувчи аналитик форманинг биринчи компоненти вазифасида келади ва бу формалар ҳам предикатив позицияда қўлланиб, ҳар хил маъноларни ифодалашга хизмат қилади (*бормоқчи эдим, бормоқчи эмиш, бормоқчи экан, бормоқчи бўлдим* каби)⁶.

* * *

-мақ/-мэк аффиксли ҳаракат номлари айрим ҳолларда ўзининг феъллик хусусиятини йўқотиб, от туркумига ўтади⁷. Бундай сўзлар маълум бир предмет ёки воқеа-ҳодисанинг ҳаракати ёки ҳолати билан боғлиқ бўлган белгисини кўрсатиб, бу белги ушбу предмет ёки воқеа-ҳодисанинг номига айланган бўлади:

*Тилэб көңлүм сэниң ағзыңны тапмас,
Кичик үчүн магар ойнар й а ш у н м а қ* (Лутфий, 1946).
*Мэни олтургэли ул көзи отлуқ,
Көңүлни таш этэр, ғамзаны ч а қ м а қ* (Лутфий, 1946).

⁶ Ф. Исҳоқов. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари, «Андижон Давлат педагогика институтининг илмий асарлари», IV том, Филология серияси, Андижон, 1957, 106—108-бетлар.

⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 115—116.

Қ. Каримов

ВОСИТА КЕЛИШИГИ

(«Қутадғу билиг» материаллари асосида)

Бу келишик қадимги туркий тиллар келишиклари ўртасида ўзига хос ўрин тутади¹. Умуман туркшуносликда ҳар бир келишик баҳси мустақил объект сифатида тарихий жиҳатдан кам ўрганилган. Восита келишиги ҳақида эса бирор махсус иш мавжуд эмас. Лекин қадимий туркий ёзма ёдгорликларни ўрганган ва уларга қисқача грамматик характеристика берган тадқиқотчиларнинг кўпчилиги восита келишиги ҳақида ҳам тўхталиб ўтганлар².

Туркшунос олимлар бу келишик энг қадимги туркий тилларда жуда кенг қўлланганлигини айтишади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, бу келишикнинг истеъмом доираси «Девону луғотит турк» ва «Қутадғу билиг» каби XI аср ёзма ёдгорликлари тилида ҳам жуда кенг бўлган.

XI аср ёдгорликлари тилида бу келишик ўзининг асосий функциясидан ташқари яна қатор функцияларни бажариши, сўнгги

¹ Грамматик адабиётларда бу келишик орудный, творительный, инструментальный, инструментальный, орудивный, instrumentalis, совместно-орудный, творительно-соединительный, временной, комитативно-инструментальный падеж, көмектес септік каби терминлар билан аталади. Бажарган вазифасига кўра биз бу келишикни восита келишиги деб атадик.

² Бу келишик ҳақида қаранг: В. В. Радлов. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, Noe Folge, St.—Petersburg, 1897. стр. 63; П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, Зап. Вост. отд. русск. арх. общ-ва, т. 12, СПб., 1899, стр. 66, 73; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 87, 199, 429; Г. И. Рамstedт. Введение в алтайское языкознание, М., 1957, стр. 49—50; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М., 1948, стр. 63; А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка, II (опыт грамматической характеристики среднеазиатского «Тефсира» XIV—XV вв.), Советское Востоковедение, VI, М.—Л., 1949, стр. 29; А. К. Боровков. Из материалов для истории узбекского языка, Тюркологический сборник, I, М.—Л., 1951, стр. 4; Э. В. Севортян. К истории падежной системы в тюркских языках, Ученые записки военного института иностранных языков, 6, 1948, стр. 100; Э. В. Севортян. Категория падежа, ИСГТЯ, II, Морфология, М., 1956, стр. 58—60; А. Исламов. Употребление падежей в языке древнетюркских памятников, Ученые записки, Семипалатинск, 1957, стр. 244, 286—287, 294; А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 88; В. М. Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, М., 1960, стр. 26.

давр ёдгорликлариди эса истеъмол доирасининг торайиб бориши, айрим функцияларининг секин-аста бошқа грамматик категорияларга ўтиши ва ниҳоят, кейинги даврларда бу келишикнинг мавқеи йўқола бориб, унинг функциясининг бошқа воситалар орқали ифодаланиши X—XI асрлар шу келишикнинг кенг ишлатилган даври бўлганлигидан дарак беради. В. В. Радлов бу келишик билан воситали объектни билдирувчи тушум келишиги ўртасида семантик яқинлик борлигини тахмин қилади³. А. Қ. Боровков ва В. М. Насилов ҳам шу фикрни қувватлайдилар⁴. Г. И. Рамстедт қаратқич ва восита келишиклари ўртасида этимологик бирлик бўлиши эҳтимоли ҳақида гапиради⁵. Э. В. Севортян эса ёқут тилида мавжуд бўлган восита келишиги ҳақида ҳозирга қадар этимологик шарҳ бериш имконияти йўқлигини айтади⁶. А. Ислямов ҳам қозоқ тили творительный келишиги (көмектес септік) билан қадимги восита келишиги ўртасида умумийлик излаш мумкин эмаслигини таъкидлайди⁷.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бу келишик генезисига доир масала ҳозиргача ҳал қилинган эмас.

Асар тилида восита келишигининг аффикслари *-н, -ин, -ын, -ун, -ун* лардан иборат.

-н бу аффикс қуйидаги икки ҳолда ишлатилади⁸.

1. Охири унли билан тугаган қаттиқ ва юмшоқ ўзакли сўзларга қўшилиб келади: *дуан* — дуо билан (Н, 60)⁹; *арзун* — орзу билан (Р, 54); *эзгун* — эзгулик билан (Н, 83); *қайун* — қаердан (Н, 213).

2. Учинчи шахс бирлик эгалиги билан тугаган сўзларга қўшилиб келади: *элгин* — қўли билан (Н, 79); *дунё малын бэзуса* — дунё моли билан бойиса (Н, 26); *өз өгрүн йурыр* — ўзи уюри билан юради (Н, 151), *ақытты көзүн йаш* — кўзи билан (кўзидан) ёш оқизди (Н, 48).

-ин, -ын, -ун, -ун қўшимчалари эса ундош товуш билан тугаган сўзларга қўшилиб келади.

-ин таркибида *и, э, ү, ә* каби тил олди унлилари бўлган бир бўғинли ёки сўнгги бўғинида шу унли товушлардан бири бўлган кўп бўғинли сўзларга қўшилади: *күнин* — ҳар доим (күни билан) (Р, 525); *күчин* — куч билан (Н, 78); *эсанин* — эсонлик(да) билан (Н, 167); *күвәнчин* — қувонч билан (Н, 112); *нәңсизин* — нарса-

³ В. В. Радлов. Уша асар, 83-бет.

⁴ А. Қ. Боровков. Очерки истории узбекского языка, II, стр. 29; В. М. Насилов. Уша асар, 26-бет.

⁵ Г. И. Рамстедт. Уша асар, 49-бет.

⁶ Э. В. Севортян. Категория падежа, ... стр. 62.

⁷ А. Ислямов. Употребление падежей, ... стр. 287.

⁸ Бу келишик аффиксларининг ишлатилишидаги фонетик қонуниятларга келтирилган мисолларнинг таржимаси ҳам берилади.

⁹ Н белгиси «Қутадғу билиг»нинг ЎзССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-тида 1809 инв. номери билан сақланаётган Наманган қўлёзма нусхасини, Р белгиси эса, В. В. Радлов нашрини, ёнлариди рақам эса уларнинг саҳифасини билдиради.

сизлик билан (Н, 206); *игсизин* — дарду ғамсиз(лик) билан, каму кўстсиз (Н, 23); *битигин* — мактуб билан (Н, 108); *көзин* — кўзи билан, кўздан (Н, 222); *сэвүнчин* — севинч билан (Н, 22).

-ын таркибида тилорқа унлилари *ы* ва *а* бўлган бир бўғинли сўзларга ва сўнгги бўғинида шу унлилардан бири бўлган бирдан ортқиқ бўғинли сўзларга қўшилиб келади: *қанын* — қон билан (Р, 538); *қатын* — қати, қавати билан (Н, 200); *анын* — у билан (Р, 527); *азақын* — оёқ билан (оёқда турди маъносида), (Н, 196); *тырқақын* — тирноқ билан (Н, 89); *авынчын* — овинч билан (Р, 529); *сақынчын* — алам, қайғу билан (Р, 543); *бағырсақлықын* — раҳмдиллик билан (Н, 27); *қылынчын* — қилмиш билан (Н, 183).

-ун таркибида тилорди лаблашган *ө* ва *ү* унлилари бўлган бир бўғинли ва сўнгги бўғинида *ү* унлиси бўлган кўп бўғинли сўзларга қўшилиб келади: *көзүн* — кўз билан (кўздан) (Н, 176); *йүзүн* — юз(дан) билан (Н, 196); *сөзүн* — сўз билан (Н, 92); *өкүнчүн* — ўкинч билан (Н, 47); *көңлүн* — дил билан, кўнгил билан (Н, 19); *эксүксүзүн* — камчиликсиз, бекаму кўстлик билан (Н, 179).

-ун таркибида тилорқа лаблашган *о* ва *у* унлилари бўлган бир бўғинли ёки сўнгги бўғинида *у* унлиси бўлган кўп бўғинли сўзлардан сўнг қўшилади: *оқун* — ўқ билан (Н, 89); *муңсузун* — ғамсиз(лик) билан (Р, 527); *уқушун* — уқув билан (Н, 61); *қутун* — бахт, қут билан (Н, 72); *йалңузлуқун* — ёлғизлик(да) билан (Н, 809); *муңлуғун* — ғамгинлик(да) билан (Н, 209).

Восита келишигининг қўшимчаси, асосан, отга қўшилиб келади: *үнүн-ун* — товуш билан (Н, 9); *өчүн* — ўч билан (Н, 209); *тылын* — тил(да) билан (Н, 1); *фырақын* — фироқ билан (Н, 222); *авынчын* — овинч билан (Н, 69); *уқушун* — уқув билан (Н, 101); *бағырсақлықын* — раҳмдиллик билан (Н, 64); *эрэжин* — тинч-осоийшталик билан (Н, 20).

Бошқа келишик қўшимчалари каби бу келишик қўшимчаси одан бошқа сўзларга ҳам қўшилади:

а) сифатларга қўшилади: *нәңсизин* — нарсасиз(лик) билан (Н, 206); *ачын* — оч(лик) билан (Н, 200); *игсизин* — дардсиз(лик)да (Н, 23); *турлүгүн* — турли (йўл) билан (Н, 139); *бүтүн* — тугалликдан (Н, 44); *эксүксүзүн* — камчиликсиз(лик)да (Н, 179); *муңсузун* — ғамсиз(лик) билан (Р, 527); *йалңузун* — ёлғизлик билан (Н, 61).

б) олмошларга қўшилади: лекин бу келишик қўшимчасининг олмошлар билан ишлатилиши жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Бунинг асосий сабаби, бизнингча, шу келишик қўшимчасининг асосий функцияси билан боғлиқ бўлса керак. Асосий функцияси ишнинг бажарилишидаги қуролни ёки ҳаракат белгисини англайтиш бўлганлиги учун унинг олмошлар ёки сон билан ишлатилмаслиги ёки жуда кам ишлатилиши табиийдир.

«Қутадағу билиг»да бу келишик қўшимчаси фақат биргина кўрсатиш олмоши *ул* нинг *а(н)* варианты ва *қайу* сўроқ олмоши-

га қўшилиб келади: *анын* — у билан (P, 527), (H, 213); *қайун* — қаер билан, қаердан (H, 213); !

в) равишларга қўшилади: бу келишиқ қўшимчасининг равишларга қўшилиб келиши анча кенг бўлиб, бу ҳол ҳам, «б» пунктида айтилгани каби, шу келишиқнинг асосий функцияси билан боғлиқдир: *солун* — сўлдан (H, 146); *соңын* — ортидан (H, 97); *эсонин* — эсонликда (H, 167); *оңун* — ўнг(и)дан (H, 146); *ичин* — ичи билан, ўз(аро) (P, 534);

Сўзлар уюшиб келганда восита келишигининг қўшимчаси уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирига алоҳида қўшилиши ёки улардан сўнггисига қўшилиб, барчасига тааллуқли бўлиб келиши ҳам мумкин: *авинчын қутун* — овинч ва бахт билан (H, 72); *түнүн ҳам күнүн* — кечалари ва кундузлари (H, 9); *өкүнчүн, муңун* — ўкунч ва мунг билан (H, 15); *уғурлуғ, бағырсақлығын* — марҳамат, раҳмдиллик билан (H, 27); *өкүш йа азын* — кўп ё озлик билан (H, 156).

Ҳар бир келишиқнинг маъно ва грамматик функцияси жуда кўп бўлгани каби, восита келишигининг англатган маънолари ҳам турличадир. Бу келишиқнинг «Қутадғу билиг» тилида қуйидаги асосий маъноларда ишлатилганлигини кўрамиз:

1. Иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги ёки ҳодиса-воқеаларнинг рўй беришидаги воситани, қуролни ифодалайди. Восита келишигининг бу маънода ишлатилиши, унинг етакчи маъноси бўлиб, бунда икки ҳолни кўрамиз:

а) бу келишиқ қўшимчаси бевосита конкрет предметларни, қурол-аслаҳаларни, киши тана аъзоларини ва шу каби нарсаларни англатиб келган сўзларга қўшилиб келади ва иш шу сўзлардан англашилган предметлар воситасида, улар туфайли бажарилади: *Йашыл көк бээдиң түмән йүл дүзүн* (H, 6); *Қалам алды элге и н битиди битиг* (H, 141); *Башында кэчүрмиш, көзүн көрмиш эр* (H, 89); *Қылычын алыр бэг бузун башчысы* (H, 81);

б) кайфият, ҳолат, кечинма, хусусият, даража каби мавҳум тушунчаларни англатувчи сўзларга қўшилиб келади. Бунда ҳам шу келишиқ қўшимчаларини олиб келган сўзлардан англашилган тушунчалар ишнинг бажарилишида қурол хизматини қилади. Лекин, бу пунктдаги қурол маъноси «а» пунктидагидан шу билан фарқ қиладики, бунда қурол маъноси ўз конкретлик белгисини йўқотиб, абстрактлик хусусиятига эга бўлиб қолади: *Ажунда жавы барды эзгү дуан* (H, 66); *Бу күн эзгү қылғыл қылынычын, сөзүн* (H, 47); *Билигин уқушун тэгиб эл түзэр* (H, 101); *Сақынычын сызар-мэн сэвүнчүн күләйи* (H, 543).

Мазкур мисолларда восита келишиги қўшимчасини олиб келган сўзлардан ишнинг бажарилишидаги қурол англашилса ҳам, бизнинг бу қурол ҳақидаги тасаввуримиз конкрет тасаввур бўла олмайди, чунки бу сўзлардан кўзга кўриниб турган конкрет предметлар эмас, балки кўзга кўринмайдиган мавҳум тушунчалар англашилиб туради. Демак, мазкур мисоллардаги қурол тасаввури

абстракт тасавурдир. Бу типдаги мисолларда восита келишигининг функцияси *туфайли, орқали, сабабли, билан* каби кўмакчиларнинг функциясига тенг бўлиб қолади. Бу мисоллардан, бир томондан, қурол маъноси англашилса, иккинчи томондан, ишнинг қай тарзда бажарилганлиги, ҳаракатнинг белгиси ҳам англашилиб туради. Бу ҳол восита келишигининг ўз асосий маъносидан ташқари, бошқа маъноларни ифодалаш учун ҳам ишлатилганидан далолат берадики, буни биз қуйидаги ҳолларда яққол кўрамиз.

2. Иш-ҳаракатнинг белгисини, унинг қай тарзда бажарилишини билдиради.

Восита келишигининг бу маънода ишлатилиши унинг асосий маъноси билан боғлиқ. Бунда, гарчи, асосий маъно ҳаракатнинг белгиси билан боғлиқ бўлса-да, жумла мазмунидан қурол маъноси ҳам англашилиб туради. Чунончи, ишнинг қандай ҳолат, қандай шароит билан боғлиқ ҳолда юз берганлиги фактининг ўзи бу келишикнинг ҳаракат белгиси маъносини унинг асосий маъноси — қурол маъноси билан боғлайди. Восита келишиги иш-ҳаракатнинг белгисини англатиши унинг қурол англатиш функциясининг, мавҳумлашуви натижасида тараққий қилганлигини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: *Сэн инчин тирилгил эй элчи улуг* (Н, 210); *Ағыр болды көңли йатурын жықын* (Н, 213); *Чығайын тирилсэ киши нэңсизин* (Н, 206); *Сэвинчин кэчир ул ошул бэг күни* (Н, 76):

3. Пайт-вақт маъносини ифодалаган сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради: *Оқыр сури ибри түнүн ҳам күнүн* (Н, 9); *Күнүн йэмэди көр түнүн йатмады* (Н, 8); *Бу йол элткэ арзу тилэккэ йылын* (Н, 218); *Айур инч тирилсү элиг миң йылын* (Н, 91). Бу каби мисолларда восита келишиги қўшимчасининг функцияси *-лаб, -ларча, -гача, -ларгача* каби қўшимчаларнинг функциясига тенг бўлиб қолади.

4. Нисбатан оз бўлса-да, восита келишиги миқдор ва даража маъносини ифодалаш учун ҳам ишлатилади: *Билгилэрин өгрэн өкүш йа азын* (Н, 156); *Түзүлди эли бузны барча бүтүн* (Н, 44); *Элигкэ дуа қылды бузны бүтүн* (Н, 72).

5. Урин маъносини англатади: *Ириглэрни йығса йэтүрсэ соңын* (Н, 87); *Қайун кэлмишин ҳам тиләкин өзүн* (Н, 213); *Кэрәк йэр үзә тур кэрәк йэр қатын* (Н, 200); *Қыйа бақма анда солун йа оңун* (Н, 140).

6. Комитатив маънони, яъни биргалик, иштирок, шериклик маъноларини англатади: *Қамуғ нэңни көрдүм өз өгрүн йурыр* (Н, 151); *Туруб барса авга хылын қолдашын* (Н, 96); *Анын башласа сү болур эзгүрәк* (Н, 91).

Восита келишиги қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Воситали тўлдирувчини ифодалайди:

а) гапнинг кесимини тўлдиради: *Тылын сөзләмәсә, сөз асғы тәлим* (Н, 14); *Битигин көзәзгү қамуғ түрлүг иш.*

б) таркибли ҳол составида келиб, шу ҳолнинг равшан дош билан ифодаланган сўнги компонентини тўлдириб келади: *Намазын йэтүрди азақын туруб* (Н, 222); *Билигин уқушун тәгиб эл түзәр* (Н, 101).

в) сифатдош билан ифодаланган аниқловчини тўлдириб келади: *Башында кәчүрмиш көзүн көрмиш эр* (Н, 89); *Билигин уқушун ишин ишләр эр* (Н, 61); *Сэвүнчин йүрүгли эй эзгү йигит* (Н, 19); *Тылын айғу нәңни тызыб бәрмәсә* (Н, 104).

2. Иш-ҳаракатнинг белгисини, ўрни, пайти, сабабини билдириб келганда ҳол вазифасида бўлиб, ишнинг белгисини турли томондан характерлаб беради:

а) иш-ҳаракатнинг қай тарзда эканлигини, унинг миқдор ва даражасини билдирганда, равиш ҳолини ифодалайди: *Қазашым бу күн анда йалғузлуқун, Дуа бирлә бизни қулуру муңлуғун* (Н, 209); *Чығайын тирилсә киши нәңсизин* (Н, 206); *Билигләрин өгрән өкүш йа азын* (Н, 156); *Маңа тәгсү эмгәк баш ағрығ бүтүн* (Н, 209).

б) иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини, чиқиш, бошланиш нуқтасини билдирганда, ўрин ҳолини ифодалайди: *Өчүңни алуру-сэн қара йәр қатын* (Р, 305); *Йуру бәр эсэн тур, көзин төкмә йаш* (Н, 222); *Қыйа бақма анда солун йа оңун* (Н, 146).

в) иш-ҳаракатнинг сабабини, мақсадини билдирганда, сабаб ва мақсад ҳолини ифодалайди: *Чығай өлгә ачын үзүлгә көки* (Н, 200); *Аны ызса болғай йалавачлықын* (Н, 99).

г) иш-ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган пайтни билдирганда, пайт ҳолини ифодалайди: *Бу йол элткә арзу тиләккә йылын* (Н, 218).

3. Аниқловчини ифодалайди: *Өкүнч бирлә көздә қанын йаш ақыттым* (Н, 538); *Тириклик кәрәк бир тушы игсизин* (Н, 23).

4. Восита келишиги макон ва замон келишиклари вазифасида ҳам ишлатилади:

а) чиқиш келишиги вазифасини бажаради: *Қалық болди кафуру сачар-тәг йүзин* (Н, 196); *Чығай өлгә ачын үзүлгә көки* (Н, 200); *Кәлир андын эзгү қылынчын, сөзүн* (Н, 92); *Көңүл бәртти йашы йуқулды көзүн* (Н, 16).

б) ўрин-пайт келишиги ўрнида қўлланади: *Мусулман қарышты ичин эт йәшүр* (Р, 534); *Кәрәк йәр үзә тур кәрәк йәр қатын* (Н, 200); *Бәри қой билә сувлады ул өзүн* (Н, 22); *Өчүңни алуру-сэн қара йәр қадын* (Р, 305).

в) жўналиш келишиги ўрнида ишлатилади: *Ул эзгү йанутын бу болсу йанут* (Н, 66); *Қыйа бақма анда солун йа оңун* (Н, 146); *Аны ызса болғай йалавачлықын* (Н, 99).

5. Восита келишигининг аффикси уюшиб келган бўлакларни боғлаш учун ҳам ишлатилади: *Тылын сөздә атым йуруру сөзулаб* (Н, 218); *Қапуғда қулын боз тәрилди толун* (Н, 63); *Ақар сув-тәг ул бу тылын эзгү сөз* (Н, 100).

6. Бу келишикнинг истеъмол доираси шунчалик кенги, ҳатто у отларга қўшилиб, сифат ясовчи *-ли* аффикси вазифасида ҳам ишлатилади: *қанын йаш* (Б, 538); *игсизин тириглик* (Н, 23).

Бу ҳол восита келишиги ўз асосий функциясида ташқари яна қатор вазифаларни бажарганлигини кўрсатади. Жумладан, келтирилган мисолларда бу келишик қўшимчаси ясовчи қўшимча вазифасида эканлиги кўриниб турибди.

«Қутадағу билиг»да равиш маъносида учрайдиган *түнүн, күнүн, йылын, бүтүн, азын, экигүн, ичин* каби сўзлар ҳам бу келишик қўшимчасининг сўз ясаш хусусиятига эга бўлганлигини кўрсатади¹⁰.

Ҳозирги туркий тилларда восита келишиги грамматик категория сифатида мавжуд эмас. Лекин, бу келишик қўшимчасининг қолдиқлари ҳозир ҳам кўпгина сўзлар таркибида мавжуд бўлиб, ясовчилик хусусиятини сақлаб қолган.

Ҳозирги вақтда таркибида восита келишиги қўшимчаси сақланиб қолган сўзларни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин:

1. Таркибида восита келишигининг қўшимчаси ясовчи қўшимча сифатида мавжуд эканлиги равшан кўриниб турган сўзлар, чунончи: *кечин, эртан, ёзин, қишин, бирин, кетин, остин, устун, учун, кечқурун, яширин, олдин, кейин (кетин), узун, кунун, тунун, бутун, тагин, яқин, тубан, бурун, очин, тўқин, тириклайин, бутунлайин, қалайин, анча(й)ин, шунча(й)ин* каби.

2. Сирдан қараганда таркибида восита келишиги қўшимчасининг мавжудлиги сезилмайдиган, сўзнинг ўзак қисми билан бирикиб кетиб, бир бутунга айланиб қолган сўзлар, чунончи: *қиз(и)ғин, ёр(и)қин, жўш(и)қин, тўл(и)қин, уч(у)қун, тош(и)қин, эр(и)кин, сўл(и)ғин, дур(у)қун, чир(и)кин, тур(у)ғун* каби.

Юқорида келтирилган сўзларда восита келишиги қўшимчасининг бўлиши ҳам шу келишикнинг асосий функция ва маъноси, яъни қурол ҳамда биргалик маънолари билан боғлиқдир.

Бу каби сўзларда шу келишик қўшимчаси сўз маъносидан англашилган белги, хусусиятга, тушунчага эгаллики, шу сифат, белги хусусият ва тушунчага хослики билдиради.

Демак, ҳозирги замон айрим туркий тилларида сезиларсиз равишда излари сақланиб қолган, ўзи эса грамматик категория сифатида истеъмолдан мутлақо чиқиб, ўз мавқеини бошқа грамматик категорияга бўшатиб берган восита келишиги туркий тилларнинг энг қадимий даврларидаги тараққиётининг маҳсули бўлиб, ўтмишда унинг истеъмол доираси жуда кенг бўлган. Восита келишиги қадимда турли маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган.

Бу келишикнинг ҳолат, сифат, белги, замон, макон ва шу каби маъноларни англатиш функциялари унинг асосий функцияси —

¹⁰ Бу келишик қўшимчасининг ясовчилик хусусияти ҳақида қаранг: А. К. Боровков. Очерки, II, стр. 30; Э. В. Севортян. Категория падежа, ... стр. 59; А. Ислямов. Употребление падежей, стр. 288, 294.

қурол ва восита тушунчаси билан боғлиқ ҳолда, шу функциянинг айнан ўзидан ривожланган, тараққий қилган.

Бу функцияларнинг баъзилари шунчалик ривожланганки, ҳатто бошқа грамматик категорияга ўтиш даражасигача бориб етган, жумладан, бу келишкнинг ҳаракат белгисини англатиш даражасидан, равиш тушунчасини англатувчи сўз ясовчи қўшимча даражасига кўтарилиши фикримизнинг далилидир.

Даврлар ўтиши билан, бир томондан, бу келишкнинг айрим функциялари бошқа грамматик категорияларга ўта борган бўлса, иккинчи томондан, у ўзининг асосий вазифаси — қурол ва восита тушунчасини ифодалаш функциясини ҳам йўқота борди ва бу функциясини бошқа грамматик категорияга берди. Шу тарзда ўз мавқеини йўқотиб истемолдан чиқди. Ҳозирги тилимизда эса бу функцияни **билан** кўмакчиси (ўзининг турли вариантлари билан) бажаради.

Шуни ҳам айтиш керакки, қадимги ёдгорликлар тилида восита келишиги билан бир қаторда **билан** кўмакчисининг ҳам ўша функцияда ишлатила бошлаганлигини кўрамиз. Лекин, унинг у даврларда нисбатан кам ишлатилганлиги, ҳозирги вақтда эса кенг кўламда ишлатилиши, восита келишигининг эса ўз функциясини шу кўмакчига бериб, ўзининг категория сифатида йўқолиши факти туркий тиллар деталлашган ва аниқ келишклар системасига эга бўлганлиги, даврлар ўтиши билан келишклар системасининг миқдорий жиҳатдан қисқариб, келишк маъно ва функцияларининг кўмакчилар ёрдамида ифодалана бошлаганлиги ҳақидаги фикрни қувватлайди¹¹.

¹¹ Э. В. Севортьян. Категория падежа, ИСГТЯ, II, Морфология, М., 1956, стр. 61.

Т. Рустамов

УЧУН КЎМАКЧИСИ

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган соф кўмакчи *учун* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ҳам кўмакчи функциясида қўлланган¹.

Учун кўмакчисининг этимологияси ҳақида фикр юритган олимларимиз морфологик таркибига кўра у икки қисмга бўлинишини айтадилар. Маълумки, *уч* — от *-ун* восита келишигининг қўшимчасидир. *Уч* эса икки хил маъно англатган:

1) предметнинг энг юқори қисми; 2) сабаб².

Тарихий ёзма манбаларда *уч* сўзининг сабаб маъносини англатишига мисоллар учрамади. *Учун* V—VII асрлардаги ёзма ёдгорликларда ҳам кўмакчи бўлган. Бу кўмакчининг этимологиясига келганда шунинг учун ҳам олимларимизнинг юқорида келтирилган фикрларига қўшилаемиз.

XIII—XIV асрлардан бошлаб бу кўмакчининг қисқартирилган *-чун* (*жун*) шакли ҳам қўлланган: (*учун* > *-чун* ~ *жун*).

Унинг *-чун* варианты тарихан бўлиб, ҳозирги нутқимизда ҳам сақланган: *Бнша алла жүн кэлди* (Таф., 115 а 13)³. *Нэчүн урур-сэн* (ҚА, 9 б, 19). *Сий мин бэри чүн сэвәрди* (ДН, 236а). *Нэчүн йақын бармас-сэн* (Г, 23 б, 4). *Нечүн тандин йироқ-сэн?* (ГН, 329). *Шунинг-чун тез етинг бизга кўмакка*⁴.

Учун кўмакчиси тарихан қуйидагича грамматик хусусиятларга эга бўлган:

¹ В. М. Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, М., 1960, стр. 42.

² А. Н. Кононов. Послелоги в современном узбекском литературном языке, Ташкент, 1951, стр. 15; Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1940, 88-бет. А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 190.

³ Араб ёзувидаги адабиётлардан олинган мисоллар транскрипция орқали берилди.

⁴ Т. Рустамов. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар, Тошкент, 1965, 59-бет (Ҳозирги ўзбек тилига хос бу охириг мисол ҳам шу асарнинг кўрсатилган бетидан олинди. *Учун* кўмакчининг ҳозирги ўзбек тилидаги грамматик-семантик хусусиятларига хос назарий фикрлар ва мисоллар бундан кейин ҳам шу китобнинг 59—67-бетларидан олинади).

1. Бош келишиқдаги отларни бошқаради: *Халқлар үчүн бар* (Таф., 64 б, 4). *Атасы үчүн* (ҚА, 57 а, 23). *Жан сайды учун* (Яқ., 318 а). *Завқ үчүн* (ДН, 241 а). *Мишин үчүн* (Ах., 325 б). *Сэвүнчи үчүн* (ХШ, 21 а, 15). *Ширин үчүн* (ХШ, 25 а, 13). *Мал үчүн* (МН, 311 б, 11). *Фатима үчүн* (НФ, 80 б, 5). *Мүхтэжлар үчүн* (Г, 56 б, 2). *Ишқ үчүн* (ЛН, 299). *Сөз үчүн* (МА, 14, 127 б). *Меҳмон учун* (ГН, 397). *Хожа Аҳрар үчүн* (Нав. МН., 155). *Дини үчүн* (Штма., 20/310). *Мактуб учун* (Муқ., 256). *Илм учун, ... тарих учун* (Фурқ., 129). *Мактаб учун* (М. ча., II). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам кўмакчининг бу хусусияти сақланган: *Шундай қилиб, ёзининг Дилшод учун бахтли кунлари ўтди.*

2. Бош келишиқдаги *-лик*, (*-лығ*, *-лық*, *-луқ*) аффиксли мавхум отларни бошқаради: *Көңүл хушлуқы үчүн* (Таф., 14 а, 2). *Кэчэлик үчүн* (ҚА, 68 б, 15). *Сэвүклүки үчүн* (ҚА, 35 а, 12). *Хушнудлукун үчүн* (НФ, 204 а, 12). *Қатығлықы үчүн* (НФ, 119 а, 15). *Худнамлығы үчүн* (Нав. МҚ, 24). *Яхшилиғи учун* (ШН, 232). *Ошлиқ учун* (ШН, 131). *Халослиғи учун* (БН, 113). *Ошлиқ учун* (БН, 244). *Дунйэлик үчүн* (Штма., 30/490). *Саломатлиғлари учун* (Фурқ., 2, 130). *Виждонсизлик учун* (М. ча., 55).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам кўмакчининг бу хусусияти бор: *Бир кишининг хушвақтлиғи учун эркинликни қўлдан берма!*

3. Бош келишиқдаги ҳаракат номларига бирикади:

а) *-ку*, *-гү*, *-ғу* аффиксли ҳаракат номига бирикиб келиши XIV—XV асрларда яратилган ёдгорликларда учрайди: *Оз жадулығыни бизгэ көргүткү үчүн* (Таф., 28—24). *Давудны үмидсиз қылғу үчүн* (ҚА, 103 б, 26).

б) *-ши* (*-иши*) аффиксли ҳаракат номига бирикиб келиши XVI асрнинг бошларида пайдо бўлиб, Шайбонийнома асарида биттагина мисол учрайди. Лекин XIX асрнинг II ярмидан бошлаб, айниқса, XX асрнинг бошларида бу кўмакчининг *-ши* (*-иши*) аффиксли ҳаракат номига бирикиб келиши кўп қўлланган: *Кўрунуш учун борғони* (ШН, 255). *Туриб қолиши учун* (Фурқ., 2, 143). *Ўз қўлига олиш учун* (М. ча., 14).

в) XVI асрда ва XX асрнинг бошида *-ув* аффиксли ҳаракат номига бириккан. Лекин бундай мисоллар ниҳоятда кам учрайди: *Керди икин ол тийўв үчүн малал* (МА, 31, 314 а).

г) *-моқ* (*-моғ*, *-мак*) аффиксли ҳаракат номларига бирикиб келиши кўплаб учрайди: *Заҳыр болмақ үчүн* (Таф., 70 б, 3). *Билкүртмэк үчүн* (Таф., 146 а, 13). *Тоб урмақ үчүн* (ҚА, 150 б, 28—29). *Көрмэк үчүн* (ҚА, 90 б, 26—27), (МН, 303 а, 9). *Өпмэк үчүн* (ЮА, 331 а). *Билмэк үчүн* (ХШ, 3 б, 10). *Билдүрмэк үчүн* (НФ, 19 а, 8). *Көңлик табмақ үчүн* (Г, 43 а, 4). *Кўратурмоқ учун* (Сакк., 63). *Отмоғ учун* (О, 52). *Йопмоқ учун* (ГН, 375). *Ысытмақ чүн* (Нав. ФШ, 37). *Күлдүрмэк үчүн* (Нав. МҚ, 138). *Тош отмоғ учун* (БН, 408). *Утмак учун* (БН, 304).

Қочмоқ учун (ШН, 168). Иш қылмақ үчүн (МА, 48, 486 а). Билмәк үчүн (Штма., 57/1003). Топмоқ учун (Фурқ., 1, 132). Қилмоқ учун (Муқ., 337). Уҳда қилмоқ учун (М. ча., 57).

Ҳозирги ўзбек тилида *-ш (-иш)*, *-моқ* аффиксли ҳаракат номларигагина бирикади, холос: *Қалбимизга кирмоқ учун*, *Олиб келиш учун* ва б.

4. Бош келишиқдаги сифатдошларга бирикади:

а) *-дук*, *-миш (-мыш)* аффиксли сифатдошларга бирикиб келиш ҳолати XIV—XV асрлардаги ёзма ёдгорликларга хос бўлиб, *-дук*, *-миш* аффиксли сифатдош билан келиши «Тафсир»да учраса, «Қиссасул анбиё», «Хисрав ва Ширин» асарларида фақат *-миш* аффиксли сифатдошга бирикиб келган: *Өлдүки үчүн* (Таф., 71 б, 17). *Тутмыш үчүн* (Таф., 30 б, 23). *Мубталā болмыш үчүн* (ҚА, 124 б, 2). *Аны сақламыш үчүн* (ҚА, 113 а, 32). *Билмиш үчүн* (ХШ, 72 б, 2).

б) *-р*, *-ар*, *-ур* (инкор формаси *-маз*, *-мас*) аффиксли сифатдошга бирикади. *Эшитмәслик үчүн* (Таф., 108 а, 19). *Көрмәз үчүн* (ҚА, III, б II). *Кәтмәс үчүн* (Г, 184 а, 7). *Қиёр учун* (О, 67). *Өлтүрүр үчүн* (Лутф., 2 б, 7). *Әйләр үчүн* (Нав. МН, 249). *Қылуру үчүн* (Нав. МҚ, 54). *Оқар учун* (БН, 104). *Уруш айлар учун* (ШН, 326). *Гап теграмаслик учун* (М. ча., 185). *Қолдирмаслик учун* (М. ча., 46).

в) *-ган*, *-ған*, *-қан* аффиксли сифатдошга бирикади. Бу сифатдош III шахс эгалик қўшимчасини олиши ҳам мумкин: *Банд түтгән үчүн* (Таф., 62 б, 40). *Киргән үчүн* (ҚА, 17 б, 16). *Суҳбатлық қылған үчүн* (Яқ., 319 а). *Қалғаны үчүн* (Г., 35 а, 7). *Уғирлик қилғон учун* (О, 136). *Қул болған үчүн* (Лутф., 57 а, 8). *Сэвгән үчүн* (ЛН, 126). *Көрмәгән үчүн* (Нав., СС, 169). *Кўргани учун* (БН, 224). *Бўлғон учун* (БН, 224). *Билган учун* (МН, 31). *Бўлғон учун* (Фурқ., 2, 23). *Тарк этмагани учун* (М. ча., 12).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида фақат *-ган* аффиксли сифатдошнинг бош келишиқдаги формасига бирикади: *Қудо бўлганингиз учун*; *ўргатганинг учун* ва б.

5. *Учун* кўмакчиси олмошларга бирикиб келганда қуйидагича хусусиятга эга бўлади:

1. Қишилиқ олмошларга бирикканда:

а) I—II шахснинг бирлик ва кўплиқ ҳамда III шахснинг бирлик формаларига қаратқич келишиғи қўшимчасидан кейин бириккан: *Мәним үчүн* (Таф., 44 б, 13). *Мәним үчүн* (ҚА, 319 а, 2). *Мәним үчүн* (ҚА, 50 а, 20). *Мәним үчүн* (ЮА, 331 а). *Мәним үчүн* (НФ, 202 а, 12). *Менинг учун* (ГН, 36). *Сизиң үчүн* (Таф., 108 б, 19). *Сизиң үчүн* (Таф., 88 а, 9). *Сәниң үчүн* (ҚА, 67 б, 22). *Сәниң үчүн* (НФ, 198 а, 4). *Сизиң үчүн* (Г, 68 б, 12). *Сенинг учун* (ГН,

378). *Сэниң үчүн* (Нав. МК, 168). *Сэниң үчүн* (Нав. МН, 35). *Сенинг учун* (ШН, 273). *Сизинг учун* (ШН, 300). *Сэниң үчүн* (Штма., 72/1310). *Аның үчүн* (Таф., 73 б, 8). *Аның үчүн* (ЮА, 335 б). *Аның үчүн* (ХШ, 12 б, 17). *Аның үчүн* (Г, 8 б, 5). *Анинг учун* (ГН, 374). *Аның үчүн* (Лутф., 48 а, 7). *Аның үчүн* (Нав. МК, 89). *Бизниң үчүн* (Таф., 88 а, 6).

XIX асрнинг II ярмига келиб, I шахс кўпликни ифодалайдиган *биз* кишилик олмошига *учун* кўмакчиси бирикканида қаратқич келишикда, агар у *-лар* сон аффиксини олиб, *бизлар* шаклида бўлса бош келишигида бўлган: *Бизлар учун* (Муқ., 2, 100). *Бизнинг учун* (М. ча.).

III шахс бирликни ифодаловчи кишилик олмоши *аның* XIX асрнинг II ярмида *анинг*, *унинг* шаклида параллель қўлланган: *Анинг учун* (Муқ., 2, 133). *Онинг учун* (Фурқ., 140). *Анинг учун* (Фурқ., 2, 156). *Унинг учун* (М. ча., 204). *Унинг учун* (М. ча., 156).

б) *учун* кўмакчиси III шахснинг кўплигини ифодаловчи *анлар* билан бирикканида унинг бош келишикда келишини талаб қилади.

Тарихан қўлланган *анлар* XX аср бошларидан *улар* шаклида III шахс кўплигини ифодалайди. Лекин «Қиссасул анбиё» асарида *улар* шакли бир мартагина ишлатилган: *Анлар үчүн* (Таф., 78 а, 17). *Улар үчүн* (ҚА, 92 а, 5).

в) XX асрга келиб бирлик ва кўплик сондаги I—II шахс кишилик олмошининг бош келишикдаги формасига ҳам бирика бошлаган: *Сен учун* (Фурқ., 203). *Сан учун* (Муқ., 170). *Мен учун*, *биз учун*, *сиз учун* ва б.

Учун кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида I—II шахс бирлигини ифодаловчи кишилик олмошлари *мен*, *сенларнинг* бош ва қаратқич келишигидаги шаклига параллель бирикаверади: *мен учун*, *менинг учун*, *сен учун*, *сенинг учун*.

Учун кўмакчиси биринчи шахс кўплигини ифодаловчи *биз* кишилик олмошининг бош ёки қаратқич келишигидаги шаклига бирикаверади: *биз учун*, *бизнинг учун*.

Бу кўмакчи иккинчи шахс кўплигини ифодалайдиган *сиз* кишилик олмошининг, асосан, бош келишикдаги формасига бирикади: *Сиз учун*.

2. Кўрсатиш олмошининг: *-ан* формасига қаратқич келишиги қўшимчасидан кейин қўшилган. Лекин тарихан кўрсатиш олмошининг *-ол* формаси бўлиб, *-ол* кўрсатиш олмошининг бош келишикдаги шаклига бириккан. Худди шунингдек, *-ан* формасининг *алар* кўплик шакли бўлиб, *алар* шаклидаги кўрсатиш олмошининг ҳам бош келишикдаги формасига бириккан. Баъзан *-ан* шаклига *-да* ўрин-пайт келишигининг қўшимчаси қўшилиб, *анда* яратилган. *Анда* <*ан ерда* бўлганлигини фараз қилиш мумкин.

Анда кўрсатиш олмошига *учун* кўмакчисининг бирикиб келиши «Бобирнома» асарининг биргина жойида учрайди.

-ан кўрсатиш олмоши бирлик сонда бўлиб, ХХ асрларга келиб, *у* шаклини олган. *У* шаклида ифодаланган кўрсатиш олмошига ҳам *учун* кўмакчиси қаратқич келишиги қўшимчасидан кейин бириккан: *О л ү ч ү н* (ҚА, 93 а, 13).

А ны ы ң ү ч ү н (Г, 127 б, 6). *А л а р ү ч ү н* (Нав. МН, 44). *А н д а у ч у н* (БН, 78). *А н и н г у ч у н* (БН, 240). *А ны ы ң ү ч ү н* (Штма., 19/299). *А н и н г у ч у н* (ШН, 75). *О н и н г у ч у н* (ШН, 254). *А н и н г у ч у н* (Муқ., 2, 133). *О н и н г у ч у н* (Фурқ., 140). *А н и н г у ч у н* (Фурқ., 2, 156). *У н и н г у ч у н* (М. ча., 156).

Учун кўмакчиси тарихан *бу* кўрсатиш олмошининг бирлик ва кўплик сондаги қаратқич келишиги қўшимчасини олган шаклига бириккан: *Б у ны ы ң ү ч ү н-м у* (Таф., 115 а, 11). *Б у л а р ны ы ң ү ч ү н* (ҚА, 80 б, 23). *Б у л а р ны ы ң ү ч ү н* (Таф., 71 б, 13).

XIX асрнинг охири ХХ асрнинг бошларига келиб *бу, шу* кўрсатиш олмошининг қаратқич келишиги формасига параллель бирика бошлаган: *Б у н и н г у ч у н* (М. ча., 214). *Б у н и н г у ч у н* (КМТ, 29). *Ш у н и н г у ч у н* (М. ча., 118). *Ш у н и н г у ч у н* (Кук., 8).

Учун кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида қаратқич келишигидаги *шу, бу, у* кўрсатиш олмошларига бирикади: *б у н и н г у ч у н, ш у н и н г у ч у н, у н и н г у ч у н*.

Шу, бу, у кўрсатиш олмошлари *-лар* сон қўшимчасини олгач, *учун* кўмакчиси уларнинг бош келишикдаги *шулар, булар, улар* шаклига бирикади: *Б у л а р у ч у н, ш у л а р у ч у н, у л а р у ч у н* ва б.

3. Бош келишикдаги ўзлик олмошига бириккан: *Ө з л ә р и ң и з ү ч ү н* (Таф., 115 а, 2). *Ө з и ү ч ү н* (Таф., 119 а, 2). *Ө з и ү ч ү н* (Нав. МН, 63). *Ө з л ә р и ү ч ү н* (Нав. МҚ, 98). *Ў з л а р и у ч у н* (БН, 427). *Ў з и у ч у н* (БН, 153). *Ў з и у ч у н* (М. ча., 123).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам кўмакчининг *бу* грамматик хусусияти сақланган. *Учун* кўмакчиси ўзлик олмошига эгалик қўшимчасидан кейин бирикади: *Ў з и м у ч у н, ў з и у ч у н* ва б.

4. Бош келишикдаги *не, на* сўроқ олмошига бирикиб келган. ХХ асрга келиб *нима* сўроқ олмошига бирика бошлаган. *Не, на* сўроқ олмошлари истеъмолдан чиқа бошлаган: *Н э ү ж ү н* (Таф., 71 а, 18). *Н э ү ч ү н* (ҚА, 60 а, 17). *Н э ү ч ү н* (ҚА, 25 б, 26). *Н э ү ч ү н* (Нав. МҚ, 162). *Н э ү ч ү н* (Г, 45 б, 11). *Н э ү ч ү н* (НФ, 212 а, 9). *Н э ү ч ү н* (Лутф., 59 а, 6). *Н э ү ч ү н* (МА, 38, 387 а). *Н э у ч у н* (ШН, 225). *Н а ч у н* (БН, 459). *Н э ү ч ү н* (Штма., 48/820). *Н е у ч у н* (Мунис, 35). *Н е ч у н* (Фурқ., 2, 97). *Н е ч у н* (Муқ., 207). *Н э у ч у н* (Муқ., 328). *Н и м а у ч у н* (М. ча., 131).

Учун кўмакчиси бош келишикдаги *ким* сўроқ олмошига ҳам бирикиб келган: *К и м у ч у н* (БН, 262). *К и м у ч у н* (Муқ., 338). *К и м у ч у н д и р* (Фурқ., 64).

XIX асрнинг II ярмига келиб бош келишикдаги *ҳар ким* белгилаш олмошига ҳам бирикиб кела бошлаган: *Ҳ а р к и м у ч у н* (М. ча., 111).

Учун кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида ҳам бош келишиқдагн *ким?*, *нима?* сўроқ олмошларига бирикади. Шунингдек, поэзияда, фольклор материалларида *нима?* сўроқ олмошининг *не* формаси билан ҳам келади. *Учун* кўмакчиси *не* сўроқ олмошининг ҳам бош келишиқдагн шаклига бирикади: *ким учун, нима учун, не учун* ва б.

5. -*син* аффикси воситасида яратилган III шахс буйруқ майлига бирикади: *Ибрёт алсунлар үчүн* (ҚА, 107 б, 4). *Адаштириш енгил бўлсин учун...* (КМТ, 5).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам *учун* кўмакчиси феълнинг истак майл формасига бириқиб келади. Бундай кўмакчили бирикма грамматик функциясига кўра мақсад эргаш гапнинг кесими бўлади. Худди шу ҳолатда *учун* кўмакчисига *деб* тўлиқсиз феълнинг равишдош формаси функциядош бўла олади: *Қаландаров сўзни айлантриб, бюро составида қолишга хоҳиш билдириб қўймасин учун Саида яна унинг сўзини оғзидан олди.*

6. Бош келишиқдаги қисқа, *кичик*, *йироқ*, *ташқари* каби сифатларга бирикади. *Учун* кўмакчисининг бундай грамматик хусусияти XV аср ёзма ёдгорлигида учрайди: *Кичик үчүн* (Лутф., 37 а, 2). *Қысқа үчүн* (Нав. МН, 69). *Йырағ үчүн* (Нав. СС, 105). *Ташқары үчүн* (Нав. МН, 48). *Дилпәзиррәк үчүн* (Нав. МН, 5). *Намаълум үчүн* (Нав. МН, 3). *Ожиз учун* (БН, 351). *Семиз учун* (БН, 440).

7. Бош келишиқдаги *бор*, *йўқ* сўзлари билан бирикади: *Бар үчүн* (ҚА, 137 б, 23—24). *Бар үчүн* (Нав. МН, 133). *Бар үчүн* (Лутф., 44 а, 3). *Йўқ учун* (Фурқ., 2, 27). *Бор учун* (Фурқ., 151).

8. Бош келишиқдаги *кўп*, *оз* каби равишларга бирикади: *Көб үчүн* (ҚА, 90 а, 8). *Көп үчүн* (Нав. МН, 86). *Азрақ үчүн* (Нав. МЛ, 24).

Учун кўмакчиси қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорлигида бошқариш хусусиятига кўра анча кенг бўлиб, тушум, қаратқич, ўрип-лайт, восита келишиқлари отлар билан бирика олган⁵.

XI аср ёзма ёдгорликларида *еса*, бош келишиқдаги отларга, ҳаракат номларига, сифатдошларга бириккан. III шахсни ифодаловчи кишилик олмошларига қаратқич келишиғи қўшимчасидан кейин бириккан. Лекин I шахс бирлигини ифодаловчи кишилик олмошининг бош келишиқдаги шаклига бириккан: *Мән үчүн* (ДЛТ, 3-том, 370). *Аның үчүн* (ҚБ, 3833). *Дунйа үчүн* (ҚБ, 1410). *Тапунмақ үчүн* (ҚБ, 585). *Өчүрмәк үчүн* (ҚБ, 3551). *Тириглик үчүн* (ҚБ, 4593). *Бу йаңлығ үчүн* (ҚБ, 3304). *Қылмыш үчүн* (ҚБ, 298). *Сэвитмиш үчүн* (ҚБ, 3470). *Чықары үчүн* (ҚБ, 730). *Билирин үчүн* (ҚБ, 5019). *Йайылмас үчүн* (ҚБ, 5483). *Тэбрәмәсэ үчүн* (ҚБ, 819).

⁵ *Қаранг:* Э. И. Фозилов. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси, Тошкент, 1965, 135-бет.

Маълумки, XIV—XX асрлардаги *учун* кўмакчисининг грамматик хусусияти XI асрдаги ҳолатига нисбатан ниҳоятда кенг. Лекин *учун* кўмакчисининг бош келишидаги сонга бирикиб келиши фақат XI аср ёзма ёдгорликларига хосдир. Кўмакчи билан бирикиб келаётган сон эса отлашган бўлиб, ўзидан кейинги сифатланмишнинг маъносини ҳам ифодалайди: *Бу экки учун* (ҚБ, 4098). *Бу экки учун* (ҚБ, 4671).

Учун кўмакчисининг грамматик маъноси XIV—XIX асрлардаги эски ўзбек адабий тили ёзма ёдгорликларида ниҳоятда кенгайган: мақсад, эваз, аталганлик, сабаб, таалуқли-объект маъноларини ифодалаган.

1. *Учун* кўмакчиси мақсад маъносини ифодалаганда кўмакчили бирикмани бошқараётган ҳоким бўлак — феълдан англашилган ҳаракатнинг ижро этилишидаги мақсад кўмакчили бирикмадан англашилган предмет ёки ҳолатга эришиш экани билдирилади: *Налук уқиды оз жадулықны бизга көркүтгү үчүн* (Таф., 28 а, 23—24). *Қадашыны малы үжүн өлдүргән* (ҚА, 99 б, 27). *Йүрүр-мән йәрдә изин көрмәк үчүн* (МН, 303 а, 9). *Түрүптүрләр айақым өпмак үчүн* (ЮА, 331 а). *Султән салаты үчүн рәийәтдын бириниң қаның төксә рава дүрүр* (Г, 33 б, 13). *Бизләр ҳарб үчүн кәлмәдүк* (НФ, 20 б, 15). *Аны зийнәт үчүн асрар эрди* (ХШ, 61 б, 7). *Нә болды завқ үчүн гәр йолда түрдүм* (ДН, 241 а). *Халқ жаҳон мискин үчүн хак эрүр, йаттым эсә йәр үзә нә пак эрүр* (Аҳ., 325 б). *Қи аввал ишқ учун жонини кәчкай* (ЛН, 299). *Жон томуриң қиёр учун тигму ё назармудур?* (О, 67). *Ёримни кўратурмоқ учун умр тилармен* (Сакк., 63). *Висәл вәъдәси эрмәс вафә үчүн билдим* (Лутф., 5 б, 9). *Тухмат машуқлуқни ўзгага ёпмоқ учун ҳоқон элчилари келгани* (ГН, 375). *Әзә тутмақ үчүн әйләб баҳана* (Нав. ФШ, 163). *Қызыл йүзлүк қылуыр үчүн бойыңга тығ сурарлар* (Нав. МН, 153). *Иш-куч учун борғонлар келиб қутулғайлар* (БН, 255). *Баъзи ким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса әди* (БН, 250). *Нафи учун ўлима берди ўғул* (ШН, 61). *Таат үчүн зәбт этәйин гөшә* (МА, 40, 406 а). *Султәнлар дүниә вә дини үчүн сәкиз ай шаҳарга қабальб урышдылар* (Штма., 20/310). *Базм аҳлиға ичурдинг эса май, гак ақ учун* (Муннс, 77). *Бориб мол учун, мол ололмай келиш* (Мук., 2, 9). *Мени масжидга таклиф айлама тоат учун, зоҳид* (Фурқ., 94). *Анварнинг истиқболи учун қайғурди* (М. ча., 41). *Комсомолнинг асосий ва муҳим иши ғалла учун кураш әди* (КМТ, 34).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида ҳам мақсад маъносини ифодалаш учун қўлланади: *Лекин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзи кифоя қилмайди. У лойга тойиб кетмаслик учун авайлаб босар.*

Учун кўмакчиси XI аср ёзма ёдгорлигида ҳам мақсад маъносини ифодалаш учун қўлланган: *Бүч-бүч этәр сәмүркүк//Боғзы үчүн маңланур* (ДЛТ, 335). *Қара қадғусы барча қарны үчүн*

//Будун тавшики барча боғзы учун (ҚБ, 4223). Тирикчилик учун мэн тиләдим ажун (ҚБ, 5574). Тапунмақ учун кәлдим эвдин туруб (ҚБ, 585). Өчүрмәк учун-ул бирәр саваты (ҚБ, 3551). Өзүңә тосулғу учун тут кишиг (ҚБ, 5418). Айақ бәрди эки йурытғу учун (ҚБ, 3600).

2. Учун кўмакчиси эваз маъносини англаганда ҳоким бўлак — феълдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг ижро этилиши тобе бўлак кўмакчили бирикмадан англашилган ҳолат ёки предмет эвазига, яъни унга тенглаштириш асосида экани ифодаланади: *Әни сақламыш үчүн мэнгә нә бәрүр-сән* (ҚА, 113, 2—3). *Эй боры таңри ҳаққы үчүн раст айғыл* (ҚА, 47 б, 27). *Ики дирәм үчүн қолун кәскәйләр* (Г, 95 б, 13). *Элимгә кирсә ол гәнж-и рабъным, сәвүнчи үчүн бәргә-мән бу хан-у маълым* (ХШ, 21 а, 15). *Жонинг учун Отойига кўп берма интизор* (О, 42). *Шукр учун қил бир тараҳум бизга ул тенгри учун* (О, 176). *Хәр нәчә сизгә рәхмәттүр закәт хусн үчүн* (Лутф., 38 а, 3). *Кашы үчүн жан бәрүрәм достлар* (Лутф., 12 а, 2). *Инжүни алсар мұғәррих үчүн* (Нав. МЛ, 2). *Жан бәриб йәрим дуаъсы үчүн*//*балки йүз жан аның рызасы үчүн* (Нав. СС, 60). *Бир киши жони учун юз минг жон, Нега озурда қилур бу даврон* (ШН, 130). *Айлайин шарт сенинг бошинг учун, Бўлма ғамнок қариндошинг учун* (ШН, 119). *Бир мақал учун мунча июят бўлди* (БН, 143). *Тәнгә үчүн сәнгә Асфыханның даруғалықын бәрдим* (Штма., 25/401). *Кичкина сурат учун олти ва ё тұрт сўм олинадур* (Фурқ., 2, 144). *Айбонам учун мирзо Анварга мән бошқа бир қиз топиб берай* (М. ча., 186).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида ҳам эваз маъносини англади: *Хизматим учун пул олдим. Айтганинг учун раҳмат ва б.*

Учун кўмакчиси ХI асрдаги ёзма ёдгорликларда ҳам эваз маъносини ифодалаш учун қўлланган: *Қамуғ бир тоду йэм аш ичгү үчүн*//*Өзүңни ужуз қылмағыл сән күчүн* (ҚБ, 4483). *Булар аҳлы байт-ул ҳабибқа қадаш*//*Ҳабиб савчы ҳаққы үчүн сәв адаш* (ҚБ, 4235). *Боғузуң кәдәз болма эрниң ила Боғузуң үчүн болма боғзуң қулы* (ҚБ, 4485).

3. Учун кўмакчиси аталганлик маъносини англаганда кўмакчили бирикмани ташкил қилиб келаётган от ёки от маъносидаги сўздан англашилган предмет ёки ҳолатга бошқа предмет ёки ҳолат тааллуқли эканини англади.

Кўмакчили бирикмани бошқариб келаётган ҳоким бўлак — феъл инкор формада бўлса, бир предмет бошқа предметга тааллуқли эмаслиги, аталмаганлик маъноси ифодаланади: *Халқлар үчүн бар анда мевәләр* (Таф., 64 б, 4). *Дад ыспаҳсалар бәк үчүн бу китәб* (А. Юг., ХХ—ХХI, 35). *Мәним үчүн бир эв қобарғыл* (ҚА, 8 б, 9—10). *Мән бу таамларны машрықдын мағрыбдын йығдурмыш эрдим халайық үчүн* (ҚА, 107 а, 31). *Ширин үчүн қаршы қобартыб* (ХШ, 25 а, 13). *Қой дәгул чо-*

бан үчүн (Г, 39 б, 11). *Малик үчүн бир қасыдам мадҳ қылыб турур-мэн* (Г, 42 а, 2). *Бу мълны мэн мұхтажлар үчүн тутар-мэн* (НФ, 63 б, 15). *Мэн бу күндин соң сизгә чэтүк үчүн ҳич ғудда бэрмәгәй-мэн* (НФ, 157 а, 11). *Тәңри үчүн бизиң арамызда ҳакам болуб* (Яқ., 320). *Босқон изинг тўзини Отойи кўзи учун//Истар, йўлингда шому саҳар интизори бор* (О, 88). *Азиз жонинг учун жоно, даранг бирла этиб баёни* (Сакк., 53). *Тузатти Гул учун баргу наволар* (ГН, 407). *Ким үзүн йаш тиләгәй сәрвү хырамāның үчүн* (Лутф., 55 б, 2). *Шаах үчүн мадҳ айтыб турур* (Нав. ФШ, 26). *Көчәниң ортасыда өзи үчүн хужрағына йасаб эрди* (Нав. МН, 68). *Қўргонни бизинг учун сақлаб, бизга киши йибордилар* (БН, 121). *Мирзо учун, Алишербек учун қалин китоблар қилди* (БН, 244). *Сенинг учун ёсадим боғи беҳишт* (ШН, 273). *Кемалар бордур анда тайёр, Сол учун бор қамиш ҳам бисёр* (ШН, 198). *Ҳәр нимә ким тан тиләки йүрт үчүн* (МА, 33, 326 а). *Ул мадраса учун махсус табиб бор экан* (Фурқ., 2, 130). *Ҳар илм учун, хусусан илми ҳикмат ва илми тарих учун асбоб ва суратлар мавжуд экан* (Фурқ., 2, 129). *Маним-чун не бўлур бир нолаи имдод еткурсанг* (Муқ., 121). *Ҳусни хат машқи учун алоҳида хона айиради* (М. ча., 11). *Комсомол ўспирин ишчи ёшлар учун мактаб-кулуб тузиш ишига киришди* (КМТ, 5).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида ҳам аталганлик маъносини ифодалайди: *Унинг учун айтилган*.

XI аср ёзма ёдгорлигида ҳам *учун* кўмакчиси аталганлик маъносини ифодалаган: *Тириглик үчүн болды дунйа нәқи* (ҚБ, 4593). *Көңүл тил төрутти көңүл сөз үчүн//Сөзи эгри болса күйәр ул күчүн* (ҚБ, 1010). *Нәчә болды йармақ үчүн//Қаны иш қылығлы көни ҳақ үчүн* (ҚБ, 6236).

4. *Учун* сабаб маъносини англатганда ҳоким бўлак — феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилишига сабаб кўмакчили бирикмадаги отдан англашилган предмет ёки ҳолат эканини ифодалайди: *Өлдүки үчүн йығлашмазуз* (Таф., 171 б, 17). *Нә үчүн кәлдүң* (Таф., 73 а, 12). *Дарс қылмыш үчүн идрис атанди* (ҚА, 13 а, 2). *Ботға қатығ табынур үчүн азар атадылар* (ҚА, 25 а, 21—22). *Нәжүн шикәйәт қылуи-сән* (ҚА, 67 б, 4). *Эй, баба, мунларны мән фәйидәси үчүн алмадым* (НФ, 50 а, 9). *Тутар қач қырнақ ошбу иш үчүн* (ХШ, 76 б, 21). *Бир луқма үчүн йүз сүвин төкүб йүрүмәгәй* (Г, 98 а, 5). *Мэниң үчүн чәндин қанлар ақыбтур* (ЮА, 381 а). *Кин тартылған үчүн аны йазғуруб жувангарға йибәрди* (Яқ., 315 б). *Аның үчүн-му қыладурсыз фыған* (Аҳ., 328 а). *Агар зулфунг учун чопсанг бошимни* (О, 114). *Сени севган учун жонни севарман* (ЛН, 126). *Салды йоқ қайғуға мэни шакарстаның үчүн* (Лутф., 55 б, 4). *Менинг учун шунингдек зор бўлгон* (ГН, 369). *Бир батман буғдай үчүн бир хирмәнни савурмақдын әлэми йоқ* (Нав. МҚ, 23). *Байазга бәрмаған үчүн шүх-*

рәт түтмәди (Нав. МН, 73). Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас (БН, 351). Ғам еманг мулку диёрингиз учун, Бўлманг ошифта бузуқ кишвар учун (ШН, 233). Халқ сәниң үчүн қырылады (Штма., 72/310). Талашмоқдур ишинг нокаслар инъоми учун доим (Мунис, 112). Қон ютарман рашкдин ёнингдаги ағёр учун (Муқ., 171). Ғараз дунё учун Искандару Дороға бормасмиз (Фурқ., 82). Анварга бунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам (М. ча., 47). Шунинг учун кемилар жуда кўп ҳалокатга учрар эдилар (Қук., 8).

Учун кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида ҳам сабаб маъносини англатади: *Шу фазилатлари учун ҳурмат қиларди. Душманингизнинг иғвоси учун шундоқ дейишга қандоқ тилингиз борди?*

Бу кўмакчи XI аср ёзма ёдгорлигида ҳам бош келишикдаги от, -миш аффиксли сифатдошга бирикиб келиб, сабаб маъносини англатган: *Қамуғ эдгү сөвләр битигдә болур//Битинмиш үчүн сөз унытмас қалур* (ҚБ, 2657). *Бу йаңлығ үчүн қаршы болур//экигүн қарышса бириси олур* (ҚБ, 4147). *Қуш тузақа маң үчүн илинур* (ДЛТ, 3-том, 370). *Тавар үчүн таңри узалмазыб, уйа қадаш, оғлыны чынла боғар* (ДЛТ, 1-том, 113).

5. Учун кўмакчиси тааллуқли — объект маъносини билдирганда ҳоким бўлак-феълдан англашилган ҳаракат кўмакчили бирикмани ташкил қилиб келаётган отдан англашилган предметга тааллуқлиги, унга қаратилганлиги, ўша предмет муҳокама объекти эканини ифодалайди: *Ақыбат үчүн қайғурмадилар* (Таф., 135 б, 7). *Олар үчүн қазғурмағыл* (ҚА, 92 а, 5). *Кисри эшикиндә акәбир жамъ болуб мәмләкәт мәсләхәти үчүн мәшвәрәт қылуғ эдиләр* (Г, 45 а, 8). *Сән өз фәйдаң үчүн бир пандым ол йәр* (ХШ, 73 б, 3). *Бу гәдә көңли үчүн мүнчә гүнәх әйләб өтүң* (Лутф., 37 б, 9). *Гул учун мунтазир ҳоқон шаб-у рўз* (ГН, 393). *Хатырлары үчүн наҳақ қанға рәзи болмасаң қаныңға тануғлуқ бәрүрләр* (Нав. МҚ, 109). *Ҳәч қайсы үчүн сарт тилидә лафз йасамайдурлар* (Нав. МЛ, 8). *Кәрди икин ол тава үчүн мәләл* (МА, 31, 314 а). *Жон қасди учун турфа бало бўлди манга кўз* (Мунис, 137). *Қайрилиб бир боқмаса мен хасатаи афкор учун* (Фурқ., 151). *Гаплашиб инсоф қилди сан шакар гуфтор учун* (Муқ., 171). *Яна ййлашмоқ учун фурсат бор* (М. ча., 194). *Шу кундан бошлаб Кук учун олқишлар олишга ййл очилди* (Қук., 9). *Октябрь воқеалари комсомол учун бир тажриба бўлди* (КМТ, 58).

Учун кўмакчисининг тааллуқли — объект маъносини англатиши, жуда кам бўлса-да, XI аср ёзма ёдгорлиқларида ҳам учрайди: *Йазуқлуғ үчүн болды рәхмәт көшүш* (ҚБ, 3591). *Йулуғ қылма өзни адынлар үчүн* (ҚБ, 1390).

6. Учун кўмакчиси отларга бирикиб мақсад ва сабаб маъносини бир вақтда ифодаляётгандек бўлади. Лекин стиль талабига кўра, ҳоким бўлак-феълдан англашилган ҳаракатнинг ижро эти-

лишида эътиборга олинган ҳолатни эътироф қилинса, сабаб маъноси кучлироқ экани сезилади. Шунинг учун бундай ҳолатларда сабаб маъноси устун деб тушунамиз. *Учун кўмакчисининг бундай хусусияти* XI аср ёзма ёдгорликларида ҳам учрайди: *Төрүтти эки иш үчүн бәрди ат* (ҚБ, 4750). *Қалы бардын эрсә тәг эмгәк үчүн* (ҚБ, 3743). *Бу экки үчүн дост түтәр-ул киши* (ҚБ, 4098). *Тәңри анчәқ болмақлары үчүн анларга аъвиз болғай* (Таф., 15 б, 7). *Қилса эл эдгу амаллар жаннати васлинг учун* (О, 111). *Агар Ширин учун Фарҳод ишқи кўҳкан бўлса* (Сакк., 38). *Бир дирәм үчүн йүз наҳақны ҳақ эткүчи* (Нав. МҚ, 23). *Учқа чиқмак учун уруштиләр* (БН, 156). *Бунинг учун арабча, форсчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини айтди* (М. ча., 47).

Учун кўмакчили бирикма қуйидагича гап бўлаклари бўлган:

1. **Тўлдирувчи:** *Аны сақламыш үчүн мэнгә нә берурсән* (ҚА, 108 б, 19). *Жонинг учун Отойига кўп берма интизор* (О, 42). *Кунича еб Гул-у Навруз учун ғам* (ГН, 433). *Кәрди икин ол тәвә үчүн мәләл* (МА, 31, 314 а). *Қўрғонни бизнинг учун сақлаб, бизга киши йибордилар* (БН, 121). *Манин г-чун не бўлур бир нолаи имдод еткрусанг* (Муқ., 121). *Мени масжидга таклиф айлама то ат учун, зоҳид* (Фурқ., 94). *Айбонам учун мирзо Анварга мен бошқа қиз топиб берай* (М. ча., 186).

Учун кўмакчили бирикма ҳозирги ўзбек тилида ҳам тўлдирувчи бўлади: *Ўз халқи учун шеърнинг ўлмас гулзорини яратиши керак. Шун билким, жон учун жон оламиз.*

2. **Мақсад ҳоли:** *Қыйамат сифәти үжүн айтур* (Таф., 141 а, 11). *Қадашыны малы үжүн өлтүргән* (ҚА, 99 б, 27). *Йүрүр-мән йәрдә изин көрмәк үчүн* (МН, 303 а, 9). *Ёрмини кўратурмоқ учун умр тилармен* (Сакк., 63). *Тўҳмат маъшуқлуқли ўзгага ёнмоқ учун хоқон элчилари келгани* (ГН, 375). *Жанвафо доғи юруб отланди, мўғул ўлтурмоқ учун қотланди* (ШН, 168). *Зироат қилмоқ учун ўз ерини кетмон билан чопиб турғон экан* (Фурқ., 2, 147). *Тошкент бориш учун пул қани?* (М. ча., 229).

Учун кўмакчили бирикма ҳозирги ўзбек тилида ҳам мақсад ҳоли бўлади: *Сабабини билмоқ учун жойидан туриб. Аммо тирикчилик қилиш учун манба керак.*

3. **Сабаб ҳоли:** *Өлдүки үчүн йығлашмазүз* (Таф., 171 б, 17). *Тили аның үчүн кўйди* (ҚА, 83 а, 14). *Хилватда аның үчүн сафә табмас-сән* (Г, 72 а, 12). *Сени севган учун жонни севарман* (ЛН, 126). *Байазға бармаган учун шухрат тутмади* (Нав. МН, 73). *Вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур* (БН, 241). *Талашмоқдир ишинг нокаслар инъоми учун доим* (Мунис, 112). *Ушал дилбар учун Фурқат ватандин айрилиб қолдим* (Фурқ., 131). *Шу чоққача қайтиб келмагани учун ўрдага бордими?* (М. ча., 178).

Учун кўмакчисининг айрим туркий тилларда қўлланиши баъзи фарқли ҳолатларга эга бўлиб, унинг англатадиган маънолари, грамматик хусусиятлари анча чегаралангандир. Масалан, ҳозирги қумиқ тилида бош келишидаги отни, қаратқич келишигидаги кишилиқ, кўрсатиш олмошларини бошқариб, сабаб, мақсад маъносини англатади⁶.

Ҳозирги гагауз тилида эса *ичин* шаклида қўлланиб, аталганлик мақсад маъносинигина англатади⁷.

Ҳозирги туркман ва татар тилларида мақсад, сабаб, аталганлик маъноларини ифодалайди⁸.

* * *

Учун қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорлигида ҳам соф кўмакчи сифатида қўлланган. XIV асрдан кейин учун кўмакчисининг қўлланиши, маъно англатиши ниҳоятда кенгайиб кетди.

Учун кўмакчиси XIV асрдан кейинги даврларда ҳам ўзбек тили тарихий ёзма ёдгорликларида асосий грамматик воситалардан бири бўлган. Шунинг учун ҳам бу кўмакчининг грамматик-семантик хусусияти ҳозирги баъзи туркий тилларга нисбатан ўзбек тилида кенг ифодаланади.

⁶ Проф. Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940, стр. 88.

⁷ Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, М., 1964, стр. 266.

⁸ Грамматика туркменского языка, часть I, Фонетика и морфология, Ашхабад, 1970, стр. 407; Современный татарский литературный язык, М., 1969, стр. 315.

Т. Рустамов

САРИ ҚУМАКЧИСИ

Ҳозирги ўзбек тилидаги соф кўмакчи *сари* XIII—XIV асрлардан бошлаб ёзма манбаларда учрайди¹.

Сари аслида *сыңар* сўзидан келиб чиққан дейиш ҳақиқатга яқиндир, чунки X—XIII асрларда *сыңар-сыңару* томон, йўналиш маъноларида қўлланган².

Сыңар сўзидаги унли товушлар орасидан ундош *-ң* туширилиб, *сар* соф кўмакчиси яратилган³ (*Сыңар* > *сыар* > *сар*).

Сар эса *-ын* равиш ясовчи (қадимги туркий тилда восита — қурол келишигининг қўшимчаси) аффиксни қабул қилгач, ундан эса *сары* келиб чиққан.

Сары < (*сарын*) > чиғатойча бўлиб, *томон*, *тараф* маъносида қўлланганлигини Л. З. Будагов қайд этган⁴.

Тарихий *сарын* ҳозирги карайм тилидагина кўмакчи функциясида сақланган⁵.

Сары тарихан мустақил сўз ва кўмакчи бўлган⁶.

Мустақил сўз сифатида *сары* қўйидагича грамматик хусусиятларга эга бўлган:

1. Тушум келишиги қўшимчасини олиб, тўлдирувчи бўлган: *Кухат с а р и н и маслаҳат кўриб* (БН, 205).

2. *-лар* кўплик қўшимчасини олиб, ўрин ҳоли бўлган: *Ул с а р и л а р и ш озроқ бўлса* (БН, 421). *Ё агар хон бу с а р и л а р келса* (ШН, 44).

¹ Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, 1973, 203-бет.

² А. М. Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 83—84; Э. Фозилов. Ўзбек тили тарихий морфологияси, Тошкент, 1965, 137—138-бет.

³ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, 4-том, часть I, СПб., 1911, стр. 313.

⁴ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I том, СПб., 1869, стр. 613; Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр. 488.

⁵ К. М. Мусаев. Грамматика караймского языка, фонетика и морфология, Изд-во «Наука», М., 1967, стр. 318.

⁶ Г. Ф. Благова. XV—XVI асрлар эски ўзбек адабий тилидаги кўмакчилар ҳақида, Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1963, № 3, 45—50-бетлар.

3. *Сари* аниқланмиш бўлиб, ўзига аниқловчи олган: *Қоныб келган сары тутти раван йол* (Нав. ФШ, 120). *Йолы бир соқмақ икки сары хара* (Нав. ФШ, 79). *Бир сары коп тушар йана сары кам* (Нав. СС, 31).

4. -ғи, -дағи ясовчи аффикслари қўшилиб, ундан нисбий сифат ясалган: *Шарқ сариғи афгонлар* (БН, 369). *Бу сари доғи турур Хусрав шох* (ШН, 239).

5. Белги даражасини кўрсатувчи -роқ қўшимчасини олганда равиш функциясини бажариб, ҳаракатнинг белгисини ифодалайди: *Елғуз арғунларнинг ясоли сарироқ сиғиниб тур* (БН, 272). *Эътибори кўпроқ тур, уч сарироқ турарлар* (БН, 156)⁷.

Бу кўмакчи тарихан: а) кўмакчи отлар: *саридан, сарига*; б) соф кўмакчи *сари* шаклида XIV—XIX асрларда параллель қўлланаверган: *Ҳоша лиллоқким шикоят қилсам онинг саридин* (О, 139). *Баҳор ўлди, кел, эй гулруҳ, гулистонлар сари кеза* (О, 155). *Юруди туштуруб ҳар соридан йўл* (ГН, 421). *Меҳраб қашы сары зынҳар бақма зәҳид* (Лутф., 56 б, 2). *Хабар ҳар сары дын Ширинга йетти* (Нав. ФШ, 122). *Көңүлдин көз сари майл этти қаным* (Нав. ФШ, 184). *Навканд саридин пайдо бўлди* (БН, 129). *Юзумни алар сари қилдим* (БН, 145). *Бўлди Боқи черики сори равон* (ШН, 49). *Ичадурлар кеча-кундуз бода, Дину имон саридин озода* (ШН, 43). *Вали Қобил сарига юз қўйди* (ШН, 263). *Бугун бегоналар сориға парво қилдингу кетдинг* (Муқ., 74). *Жилваи ноз ила чиққач боғ соридин нигор* (Муқ., 67). *Карам қил ман сари ҳам соқиё бир жом, айлансун* (Муқ., 168). *Барқ уруб мағриб саридин шуғлаи рухсорингиз* (Фурқ., 84). *Розиман ўлсам мазорим сари бир айлаб гузор* (Фурқ., 63). *Ки бордур учуғали дийдор қуйи сори қанот* (Мунис, 267). *Ҳалқа-ҳалқа дом қурмиш кўнглима ҳар соридин* (Мунис, 292).

Саридин. *Сари* ўзагига -дин чиқиш келишиги қўшимчасининг қўшилишидан яратилган от кўмакчи бўлиб, қўлланиши ва маъно англатишига кўра ниҳоятда чегаралангандир.

1. Бу кўмакчи бош келишикдаги отлар билан бирикади. *Кўнгул ошлиқ соридин жамъ ўлди* (ШН, 140). *Айшу ишрат соридин дам урмас* (ШН, 36).

2. Бош келишикдаги белгилаш олмоши билан бирикади: *Ҳар соридин йўл* (ГН, 421). *Уруниб ҳар соридин ким келса* (ШН, 193). *Ҳар соридин даста-даста йиғди лашкар кокулинг* (Фурқ., 77).

3. III шахс бирликни ифодаладиган қаратқич келишигидаги кишилик олмоши билан бирикади: *Ҳоша лиллоқким, шикоят қилсам онинг соридин* (О, 139).

Саридин кўмакчиси қуйидагича грамматик маъноларни англатади:

⁷ Араб ёзувидаги адабиётлардан олинган мисоллар транскрипция орқали берилди.

1. Иш-ҳаракатнинг чиқиб келиш нуқтасини билдиради: *Юзин юурди қибла соридин* (О, 178). *Юруди туттуруб ҳар соридин йўл* (ГН, 421). *Хабар ҳар сарыдын Ширинга йэтти* (Нав. ФШ, 122). *Биз бу соридин егаач* (БН, 260). *Ким бирров келди Бухоро соридин* (ШН, 311). *Ким сурон шаҳр соридин келди* (ШН, 106). *Оқиб ҳар соридин оби равонлар* (Фурқ., 2, 11). *Жилваи ноз ила чиққач боғ соридин нигор* (Муқ., 67). *Халқа-ҳалқа дом қурмиш кўнгулум ҳар соридин* (Мунис, 292).

2. Фикр-мулоҳаза ким ва нима ҳақида бўлаётгани ифодаланади: *Ҳоша лиллоҳким, шикоят қилсам онинг соридин* (О, 139). *Кўнгул ошлиқ соридин жамъ ўлди* (ШН, 140). *Айшу ишрат соридин дам урмас* (ШН, 36).

Саридин кўмакчиси иштирокидаги бирикма қуйидагича гап бўлаги бўлади:

1. **Тўлдирувчи:** *Ҳоша лиллоҳким, шикоят қилсам онинг соридин* (О, 139). *Айшу ишрат соридин дам урмас* (ШН, 36).

2. **Ўрин ҳоли:** *Юруди туттуруб ҳар соридин йўл* (ГН, 421). *Ҳар соридин даста-даста йиғди лашкар кокулинг* (Фурқ., 77).

Сариға. *Сари ўзагига -ға* жўналиш келишиги қўшимчасининг қўшилишидан яратилган от кўмакчи бўлиб, у ўзи бирикиб келаётган отнинг қаратқич ё бош келишиқда келишини талаб қилади. Шунингдек, кўмакчили бирикма ҳолатида бошқа ҳоким бўлак томонидан бошқарилади: *Бомённинг сариға келадур экандур* (БН, 248). *Уш сариға бақа ёнди* (БН, 123). Бу кўмакчи қўлланиши ва маъно англатишига кўра ниҳоятда чегаралангандир.

1. *Сариға* кўмакчиси бош келишиқдаги отлар билан бирикади: *Хитой сариға ҳавасим бор эди* (БН, 159). *Барча Султон сориға келдилар* (ШН, 172). *Айладим ярманка сариға гузар* (Фурқ., 2, 26). *Ул куниким бир нигоҳ қилдинг Муқимийнинг сориға* (Муқ., 50).

2. Бош келишиқдаги белгилаш олмоши билан бирикади: *Мен ҳар сориға бўлсам* (БН, 364).

3. *Сариға* кўмакчисининг бош келишиқдаги кўрсатиш олмошини бошқаришини бир марта учратдик: *Эмди булбулдек ўшал сариға парвоз айладук* (Фурқ., 2, 96).

Сариға кўмакчиси грамматик маъносига кўра ҳаракатнинг йўналиши ўрнини ифодалайди: *Хитой сариға ҳавасим бор эди* (БН, 159). *Айладим ярманка сариға гузар* (Фурқ., 2, 26).

Сариға кўмакчили бирикма қуйидагича гап бўлаги бўлади:

1. **Тўлдирувчи:** *Барча Султон сариға келдилар* (ШН, 112). *Ул куниким бир нигоҳ қилдинг Муқимийнинг сориға* (Муқ., 50).

2. **Ўрин ҳоли:** *Хитой сариға ҳавасим бор эди* (БН, 159). *Айладим ярманка сариға гузар* (Фурқ., 2, 26).

XX асрга келиб *саридан*, *сариға* кўмакчиси истеъмолдан чиқиб қолган. Бу кўмакчининг *сариға* шакли ҳозирги ўзбек тилининг фольклор материалларидагина баъзан учрайди: *Ташқари сариға қадам ташлаб чиқди*⁸.

Сари кўмакчиси тарихан ниҳоятда актив қўлланиб, ҳозирги ўзбек тилида ҳам соф кўмакчи сифатида сақланган.

Бу кўмакчининг қуйидагича бошқариш хусусияти фақат тарихий манбаларда бўлиб, ҳозирги нутқимизда учрамайди:

1. Бош келишиқдаги белгилаш олмошларини бошқаради: *Болуб ҳар сары миң йол ичра гумраҳ* (Нав. ФШ, 75). *Ҳар сори телмура қолди Мирзо* (ШН, 67). *Ҳар сори гар боқса қиё* (Мунис, 344). *Сарви нози бош эғиб, ҳар сори бориб ҳам келур* (Муқ., 193).

2. Бош келишиқдаги кўрсатиш олмошларини бошқаради: *Такзма болды ол сары ағбир* (Нав. СС, 147). *Бу сори тушуб* (БН, 105). *Ким муносибдур ўшул сари азм* (ШН, 147). *Ул сори боқмадилар асло ҳеч* (ШН, 167). *Лек бу сори ёқиндур ёғи* (ШН, 147). *Зулфингки эрур мушкин ул сори насим эсгач* (Мунис, 294).

3. Бош келишиқдаги ўзлик олмошини бошқаради: *Ози сары бареның тапты майлын* (Нав. ФШ, 202). *Тиши бекин йонма озозуң сары* (МА, 22, 218 б).

4. Бош келишиқдаги *бир* сонини бошқаради. Бундай ҳолатда *бир* сони конкрет миқдорни англатмасдан, балки ноаниқлик ёки икки хил предметнинг бошқа-бошқа жойда эканини ифодалайди: *Дилбар жафоси бўлмаса не бўлди бир сари* (Сакк., 52). *Чопишди ҳар киши бир сори турмай* (ГН, 57). *Башымны алыбан бир сары кетсам* (Нав. ФШ, 90). *Бир сори черик юрмак керак* (БН, 422). *Ҳар бири бир сори борди андин* (ШН, 272). *Бир сори эрди бориға неғмат* (ШН, 101). *Бир сори яхшилиғинг ва бир сори устолиғинг* (Муқ., 266).

5. Бош келишиқдаги *қайси* (*қай*) сўроқ олмошини бошқаради: *Ки қайсы сары бу мақсуд айандур* (Нав. ФШ, 66). *Қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди* (БН, 206).

6. Бош келишиқдаги *ўзга* сифатини, унинг *ўзгалар* отлашган формасини бошқаради: *Озгалар сары бақыб ғамза оқыны атмағыл* (Лутф., 43 а, 5). *Бизиң эмин йол озга сары қалмыш* (ФШ, 102). *Сурғали ўзга сори борди саманд* (Мунис, 124).

7. Бош келишиқдаги *-моқ*, *-мак* аффиксли ҳаракат номини бошқаради: *Тилсим ачмақ сары тушти хайалы* (Нав. ФШ, 93). *Соз дэмак сары айладим тағжил* (Нав. СС, 30). *Бода ичмоқ сори бўлмас мойил* (ШН, 36).

⁸ Т. Рустамов. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар, Тошкент, 1965, 27-бет (Ҳозирги ўзбек тилига хос бу мисол шу асарнинг кўрсатилган бетидан олинди. *Сари* кўмакчисининг ҳозирги ўзбек тилидаги грамматик-семантик хусусиятларига хос назарий фикрлар ва мисоллар бундан кейин ҳам шу китобнинг 26—31-бетларидан олинади).

8. *Сари* кўмакчиси XV асрда *осонроқ* равишини, XX асрнинг бошларида *ҳар кун* равишини ҳам бошқарган. Кўмакчининг бу ҳолатига биттадан мисол учратдик: *Асанрақ сары майил қылу*р (Нав. МЛ, 20). *Ҳар кун сари унинг ишга лаёқати ўса боради* (Журн., 1930, № 12, 12-бет).

Сари кўмакчисининг бошқаришга кўра айрим хусусиятлари тарихан бўлганидек, ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолган:

1. Бош келишикдаги отни бошқаради: *Оё сарви саҳи қилғил оқар сув сори бир майли* (Сакк., 45). *Бошлағусидурур мени ташвиш-у ғам сари* (О, 178). *Барма дерлар эшки сары дама-дам нэтайин* (Лутф., 44 б, 2). *Барғай-мэн ол шаҳзаде сары* (ХШ, 44 а, 2). *Қарыға ыззат йолындын оң қол сары, Йигитка сол қол сары йурт бердилар* (Яқ., 315 а, 6). *Мал сарфин ғанымат бил ва саламат сары азымат қыл* (Нав. МК, 123). *Ёғи сари тез — ук тебрадим* (БН, 163). *Бўлди Боки черики сори равон* (ШН, 49). *Розиман ўлсам мозорим сари бир айлаб гузор* (Фурқ., 63). *Анингдекким, келибдур Рус сори лашкари ҳинду* (Мунис, 273). *Ўлим сори чиқишда ҳам ўшандоғ парвосиз эди* (М. ча., 244). *Социализм сари ҳаракатимизни билиб ва сезиб тургандай равишда олиб боришимиз керак* (КМТ, 62).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу кўмакчи бош келишикдаги отни бошқаради: *Саҳарлаб жўнайди аэропорт сари*.

2. *Сари* кўмакчиси XIV—XV аср ёзма ёдгорликларида I—II шахс кишилик олмошларининг қаратқич келишигида келишини, III шахс кишилик олмошнинг эса бош келишикда бўлишини талаб қилади: *Ол сары майил эт хайалымны* (Нав. СС, 10). *Қылды маъсуд алар сары майл* (Нав. СС, 139). *Боқмай ўтарсан манинг сари* (О, 126). *Коб эл коңлин саниң сары авургай* (ХШ, 44 а, 21). *Танбалнинг ўне қўли бизнинг сари бўлди* (БН, 164). *Хон бизнинг сори таважжуҳ қилмас* (ШН, 305).

Бу кўмакчи XIX асрнинг II ярмига келиб, бирлик сондаги I шахс кишилик олмошининг қаратқич ва бош келишикдаги формасига параллель бирика бошлаган: *Карам қил ман сари ҳам сақйё бир жом, айлансун* (Муқ., 168). *Гарчи эрмас келмагинг мумкин менинг сари ва лек* (Мунис, 181). *Чун уйидин келгали мен сари жононим чиқар* (Мунис, 224).

Ҳозирги ўзбек тилида *сари* кўмакчиси бош келишикдаги кишилик олмошларига бирикади, холос. *Бир қанчаси келди, биз сари*.

3. *Сари* кўмакчиси тарихан бош келишикдаги *-ган* (*-қан*, *-ған*) аффиксли сифатдошни бошқарган: *Мир Ҳайдар хайалы барған сары барды* (Нав. МН, 40). *Ёғи келадурғон сори — ук мутаважжих бўлдук* (БН, 164). *Ошно бўлган сари мундоғ қадрдон куйдурур* (Муқ., 198).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бош келишикдаги *-ган* аффиксли ва *-ажак* аффиксли сифатдошни бошқаради: *Бизнинг келажак*

с а р и улуғ ҳамламиз, мислсиз тараққиётимиз уч азм кучга асосланганди.

4. Тарихан ва ҳозирги ўзбек тилида бош келишикдаги -лик (-лик, -лиғ) аффиксли мавҳум отларга бириккан: *Табез й а м а н л ы қ с а р ы ҳ а р неча деса йахшы барур* (Нав. МН, 93). *Тиришдим тоғдан ошдим, ё р уғ л и к с а р и йўл очдим. Н о р о з и л и к с а р и етаклайди.*

Сари кўмакчисининг грамматик маъноларидан айримлари тарихан бўлганидек, ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор. Айрим маънолари эса фақат тарихий манбалардагина учраб, ҳозирги ўзбек тилида сақланмаган.

Сари кўмакчисининг тарихан ва ҳозирги ўзбек тилида сақланган маънолари қуйидагилардир:

1. Иш-ҳаракатнинг йўналишини ифодалайди: *Чериклар Пўруб сари боргондин сўнг* (БН, 373). *Борди хон қалъайи Диззақ сари* (ШН, 136). *Қилсун ўз навкарин ул сори равон* (ШН, 224).

Ҳозирги ўзбек тилида: *Мен бораман Осиё сари. Биз шод, қувноқ — Сиёб сари оқамиз.*

2. Иш-ҳаракатнинг давомлигини, кучайиб, ривожланиб боришини ифодалайди: *Мир Ҳайдар хайалы барған сары барды* (Нав. МН, 40). *Тутқовулдин ўта боргон сари қор улуғроқ бўлди* (БН, 261). *Ошно бўлган сари мундоғ қадрдон куйдурур* (Муқ., 198).

Ҳозирги ўзбек тилида. *Кўпроқ ўмарган сари камга ўхшаб туйилаверган.*

3. Ҳаракат бирор масофа, жой бўйлаб ўтгани, ижро этилгани ифодаланади: *Яш фарзандин йугуртуб йуз сары ҳардам козум* (Луғф., 35 б, 6). *Болубон ушбу йол сары аъзм* (Нав. СС, 79). *Шайх Боязид қочқон кўча сори қочиб борадур* (БН, 169). *Мунис, қаламингни хат сори сур* (Мунис, 351).

Ҳозирги ўзбек тилида: *Яна шодлик денгизи сари — Интиламан, шодон сузаман.*

Сари кўмакчисининг тарихан бўлган, лекин ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолмаган маънолари:

1. Предмет мавжуд бўлган, иш-ҳаракат ижро этилган ўринни ифодалайди. *Рақиб уйин сўрарсиз: «Қой сари» деб* (О, 156). *Қабры ҳазрат хожа хафизның айағы сары* (Нав. МН, 24). *Унг қўл сари қолди* (БН, 145). *Бор эмиш шоҳи замонға ҳам роҳ. Балҳнинг мулки сори Хусравшоҳ* (ШН, 311). *Айламак ҳар сори оҳулар шикор истар кўнгул* (Фурқ., 2, 61). *Бир сори яхшилиғинг ва бир сори устолиғинг* (Муқ., 266). *Лола, гул кўкарур ҳар сори туфроқимдин* (Мунис, 247).

2. Тааллуқли, аталганлик, сабаб маъносини ифодалайди: *Сен вафасызлығ сары даман кашан* (Нав. ЛТ, 179). *Бақыб қаҳры сары йығлаб бағайат* (Нав. ФШ, 160).

3. Икки предметнинг бирор белгига кўра ўхшашлиги ифодаланади. *Ўхшатишга асос қилиб кўмакчили бирикмадаги отнинг бел-*

гиси олинади: *Ки қылғай рақи анық қан сары майл* (Нав. ФШ, 183).

Сари кўмакчили бирикманинг тўлдирувчи, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, равиш ҳоли бўлиб келиши тарихий манбаларда ва ҳозирги ўзбек тилида бор. Лекин бу кўмакчили бирикманинг сабаб ҳоли, аниқловчи, эга, кесим бўлиб келиши фақат тарихий манбалардагина учрайди:

1. **Тўлдирувчи:** *Бир назар қылмас бу мискин сары ким жан тартадур* (Лутф., 24 б, 3). *Бу хоке сори ҳам гоҳи назар сол* (О, 110). *Фазлу камал эҳли сары бақиб* (Нав. МН, 196). *Кэтургай мэн аны шаҳзада сары* (ХШ, 14 а, 1). *Турдибек чоғир учун Беҳзадий сари борди* (БН, 313). *Ногаҳон жоно, Муқимий сори қилдинг нимнигоҳ* (Муқ., 73). *Оҳким, мен хаста сори қилмади ҳаргиз гузор* (Фурқ., 32). *Кўнгул ором топмай юз қўяр оворалиғ сори* (Мунис, 175). *Улим сари чиқишда ҳам ўшандоғ парвосиз эди* (М. ча., 244).

Ҳозирги ўзбек тилида. *Шоир отда борар шоҳ сари. Нур сари интилиш.*

2. **Урин ҳоли.** *Қарыға ыззат йолындын оң қол сары* // *Иигитка сол қол сары йурт бердилар* (Яқ., 315). *Қайытсылар йана ол шаҳру сары* (ХШ, 41 а, 2). *Келди жаннат равзасидин оби кавсар сори ҳур* (О, 84). *Бу шоҳнинг лашкари қайси вилоят сари азм этса* (Сакк., 66). *Бели сары ол каманд анбарафшан тартадур* (Лутф., 24 б, 5). *Азымат қылды анық фары сары* (ФШ, 71). *Самарқанд сори ўзини тортти* (БН, 103). *Мен кўруб они бу сори келдим* (ШН, 316). *Чун алар қалъа сори ёндилар* (ШН, 319). *Лутф ила хиром айла кулбамиз сари, жоно* (Муқ., 155). *Хонақоҳинг сори, зоҳид, бормоғим мумкин эмас* (Мунис, 125). *Социализм сари ҳаракатимизни билиб ва сезиб тургандай равишда олиб боришимиз керак* (КМТ, 62).

Ҳозирги ўзбек тилида. *Яна довон ошдик истиқбол сари. Гулзор сари бошлади мени.*

3. **Пайт ҳоли.** *Тутқовулдин ўта борғон сари қор улуғроқ бўлди* (БН, 261). *Ошно бўлган сари мундоғ қадрдон куйдирур* (Муқ., 245). *Дам олиш ва уйқудан кейин ҳар кун сари унинг ишга лаёқати ўса боради* (Журн., 1930, № 12, 12-бет).

Ҳозирги ўзбек тилида. *У дам сари йўталади.*

4. **Равиш ҳоли.** *Мир Ҳайдар хайалы барған сары барды* (Нав. МН, 40).

Ҳозирги ўзбек тилида. *Аммо қанча кўпроқ ўмарган сари камга ўхшаб туйилаверган.*

5. **Сабаб ҳоли.** *Бақиб қаҳры сары йығлаб бағайат* (Нав. ФШ, 160).

6. **Аниқловчи.** *Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушхаводур* (БН, 186). *Ут сари бўлгон ернинг қизувлиги юқори кўтарилиб* (Журн., 1939, № 12, 33-бет).

7. **Эга, кесим.** *Мозу қўрғони хили руст қўрғондур, шимол*

сариким сойдур (БН, 125). *Наҳлистони шарқ саридур* (БН, 320). *Ҳало ушбу соат фатҳ ва Нусрат сизнинг соридур* (БН, 175).

Ҳозирги ўзбек тилида *сари* боғловчи восита бўлиб, пайт эргаш гапли қўшма гапда қўлланади. У пайт эргаш гапнинг *-ган* аффиксли сифатдош билан ифодаланган кесими составида келиб, эргаш гап билан бош гапни боғлашда восита бўлади. Бундай ҳолатда *сари* эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат аввалроқ бошланиб, бош гапнинг кесими бўлган феълдан англашилган ҳаракат унинг билан параллель ривожланганини ифодалайди: *Стаканлар бўшаган сари, юзлар қизариб, гапнинг калаваси чувала бошлади. Тўй яқинлашган сари Воспирохун ўзини касалликка солди. Шоши укасига меҳрибонлик қилган сари, Жойгопалнинг ғазаби ортар, Жойгопал болага ғазабланган сари, опам уни севиб ардоқлар эди.*

Жуфт отларни ҳам бошқариб келади: *Холхўжа кетади мағрур, дарғазаб, Кезади азоби-уқубат сари.*

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида турғун бирикмада ҳам қўлланади: *Инсоф сари барака.*

Тарихан қўлланган *сари* кўмакчиси ўзининг грамматик-семантик хусусиятига кўра ҳозирги ўзбек тилидаги *томон — томонга, тараф — тарафга, ёнига* каби кўмакчиларга синоним бўлган.

Бу кўмакчининг бошқа сўзларга синоним бўлишида унинг англатган маъноси, кўмакчили бирикмани бошқараётган ҳоким бўлак — феълнинг, кўмакчи бирикиб келаётган отнинг лексик маънолари муҳим роль ўйнайди. Масалан, қуйидаги биринчи мисолимизда кўмакчили бирикмани бошқараётган ҳоким бўлак *-борғайман* феъли ўзининг лексик маъносига кўра ҳаракат бирор нуқтага яқин етиб боришини ифодалайди. Шунинг учун ҳам *сари* кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилидаги ёнига кўмакчисига синоним бўлади. Лекин иккинчи мисолимиздаги *сари* ҳозирги ўзбек тилидаги *томонга* кўмакчисига синонимдир. Чунки кўмакчили бирикмани бошқараётган ҳоким бўлак-*эвургай* феълнинг лексик маъносидан ҳаракат бирор нуқтага қаратилгани ифодаланаяпти: *Барғай-мэн ол шаҳзада сары* (ХШ, 44 а, 2). *Көб эл көңлин сэниң сары эвургэй* (ХШ, 44 а, 21).

1. Қуйидаги ҳолатларда *сари, сариға* кўмакчиси *томон — томонга, тараф — тарафга* кўмакчиларига синоним бўлади:

а) олмошларни бошқариб келганда. *Ҳэр сары ки көз кар қылур сэй көрүнур* (Лутф., 27 а, 5). *Ол сары ким азимэт этти сипā* (Нав. СС, 194). *Киши озин эгэр-чэ йэлдик ҳэр сары салғай* (МҚ, 14). *Мен ҳам юзумни алар сари қилдим* (БН, 145). *Бу сориға келган кайфиятни машруҳ битиб, Бажурга Ҳожа Калонга йиборилди* (БН, 309). *Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлғайлар* (БН, 364). *Маст ҳар сори борурман қўл солиб ўздин кэтиб* (Фурқ., 165). *Сарви нози бош эғиб ҳар сори бориб ҳам келур* (Муқ., 193). *Ҳар сори боқсам элга мунгсиз киши топилмас* (Мунис, 262).

б) сонларга бирикиб келганда: *Ки ҳар бирини бир сори юборди* (ГН, 401). *Бир сары бақыб* (Нав. МН, 197). *Бир сори чэрик юрмак керак* (БН, 422).

в) ўзга сифатини бошқарганда: *Карк рўбарў келмас, ўзга сари қочар* (БН, 324). *Ўзга сари азимат қилғумдур* (БН, 422).

г) *сари* кўмакчиси *-ган* аффиксли сифатдошни бошқарганда кўмакчили бирикма ўрин ифодаласа, ҳозирги *томон* кўмакчисига синоним бўлади: *Еғи кела дурған сари — ўқ мутаважжих бўлдуқ* (БН, 164). *Урдуни дарё сари юрутуб* (БН, 288).

ж) *сари* кўмакчили бирикма предметнинг белгисини ифодалаганда ҳозирги *томондаги* кўмакчисига синоним бўлади: *Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур* (БН, 186).

2. *Сари* кўмакчили бирикма фикр ва мулоҳаза ким ва нима ҳақида юритилаётганини ифодалаганда *сари тўғрисида, ҳақида* кўмакчиларига синоним бўлади: *Ҳоша лиллоҳ ким, шикоят қилсам онинг соридин* (О, 139).

3. *Сари* кўмакчили бирикмадаги от англатган предметга бошқа бир предмет яқин масофада туриши ифодаланганда *сари ёнида, яқинида* сўзларига синоним бўлади: *Ўт сари бўлган ернинг қизувлиғи юқори кўтарилиб* (Журн., 1939, 12, 33).

4. *Сари* кўмакчили бирикма ҳаракатнинг бирор ўрин — масофада давом этаётганини ифодалаганда *сари бўйлаб* кўмакчисига синоним бўлади: *Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур* (БН, 169).

5. *Сари* кўмакчили бирикма пайтни ифодаласа, *сари сайин* кўмакчисига синоним бўлади: *Тутқовулдин ўта борғон сари қор улуғроқ бўлди* (БН, 261). *Андин юққори шарқ сари боқа борғон сари саҳройи фил кўпрак бўлур* (БН, 345).

Қуйидаги ҳолларда *сари* кўмакчиси *-га* жўналиш келишиги қўшимчасига синоним бўлади:

а) *сари* кўмакчиси мавҳум отларга бирикиб, мақсад маъносини ифодалаганда: *Мал сарфин ғанымат бил, саламат сары азымат қыл* (МҚ, 123). *Табъ ғурбат сары майилрақ* (Нав. МН, 21). *Майл этиб айш илэ тэранэ сары* // *Бақмадым гэнж илэ хазана сары* (Нав. СС, 203).

б) *сари* кўмакчиси ҳаракатнинг конкрет предметга тааллуқли ёки бирор ўринга йўналтирилганини ифодалаганда *-га* жўналиш келишк қўшимчасига синоним бўлади. Бу хусусияти ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланган: *Озга зиндан сары рэван қылды* (Нав. СС, 153). *Кэзи ол натаван сары тушти* (Нав. СС, 153). *Мэктүбин рэсулдин маҳинбану сары узатқаны* (Нав. ФШ, 144). *Кэтургэй-мэн аны шаҳзада сары* (ХШ, 14 а, 1). *Бобурий сори туз боқа олмас эдим* (БН, 132). *Охират сори сафар қилса сабукбар авлиё* (Муқ., 2, 39). *Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ, штоб айлаб* (Фурқ., 2, 86). *То мен улоқиб дашти жунун сори чиқибмен* (Мунис, 196).

Ҳозирги ўзбек тилида: *Янги ҳаёт сари биз толмай чопамиз. Шунинг ишқи билан душман сари,||Кескин ҳужум ясаб юрамиз! Хотирамда сени жанг сари||Шу вокзалдан кузатган дамлар.*

Ҳозирги ўзбек тилида *сари* кўмакчиси билан *-га* жўналиш келишиқ қўшимчасининг ўзаро семантик фарқи шундаки, *сари* кўпинча ҳаракатнинг предмет томон умуман йўналганини ифодаласа, *-га* жўналиш келишиқ қўшимчаси ҳаракат конкрет предметга йўналганини ифодалайди: *Шаҳар сари кетди. Шаҳарга кетди.*

Ҳозирги ўзбек тилида баъзи ўринларда *сари* кўмакчисининг вазифасини жўналиш келишиғи қўшимчаси *-га* бажара олмайди:

1. *Сари* кўмакчиси ҳаракатнинг ривожланиб боришини англатиб, пайт маъносини ифодалайдиган *кун, дам* каби сўзлар билан бирикканда: *Қуёшнинг яллиғи кун сари ҳавода кўпроқ сезила бошлади. У дам сари йўталади.*

2. Турғун бирикма составида келган *сари* ўрнида ҳам келишиқ қўшимчаси *-га* ишлатилмайди: *Инсоф сари барака.*

3. *Сари* кўмакчиси *-ган* аффиксли сифатдошга бириқиб, шу сифатдошдағи ҳаракат билан бир вақтда кўмакчили бирикмани бошқараётган ҳоким бўлак—феълдан англашилган ҳаракат параллель ривожланаётганини ифодалаганда *сари* ўрнига *-га* келишиқ қўшимчаси қўлланмайди. *Ишқ дарди эскиган сари ўткирлашади.*

* * *

Сари тарихан от туркумига мансуб бўлиб, эски ўзбек тилида кўмакчи функциясида ниҳоятда актив қўлланган. Унинг *саридин, сариға* шакллари ҳам турли маъноларни ифодалаган.

Ҳозирги ўзбек тилида бу кўмакчининг грамматик-семантик хусусияти конкретлашиб, асосан, ўрин маъносини ифодалашдагина қўлланади. Шунингдек, боғловчи туркумига яқинлашаётгани ҳам сезилади.

Қ. Маҳмудов

ХІ—ХІV АСР ЕЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИ ТИЛИДА

Д>З>Т>З>И>Г ЕКИ Д//З//Т//З//И//Г ФОНЕТИК ҲОДИСАСИ

Туркий халқлар даврлар оша сифат ва миқдор жиҳатдан етук Ёзма ёдгорликлар бунёдга келтирди. Бу ёзма обидалар туркий халқларнинг маданий мероси ҳисобланади. Утмишда яратилган ёзма ёдгорликлар маълум туркий қабила тили асосида ижод қилинибгина қолмай, балки, қатор туркий қабила тилларининг сайқаллашган формаларини, хусусиятларини акс этдиради.

Бир гуруҳ туркий ёзма обидалар тилида қабилавий тил хусусиятлар маълум даражада ифодаланган бўлса, бошқа бир гуруҳ ёзма ёдгорликлар тилида қабилавий хусусиятлар аниқ акс этмаган, маълум бир даврларга онд ёзма обидалар тилида дифференциал ҳолатга айланган. Қабилавий хусусиятларни ифодаловчи ҳар бир тил факти ҳар қайси ёзма ёдгорликда тўла акс этмаган. Шунга кўра, маълум бир гуруҳ ёзма обидалар тилида бир турли тил ҳодисаси ифодаланган бўлса, бошқа бир гуруҳ ёзма ёдгорликларда иккинчи хил тил ҳодисалари мавжуд.

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларида баъзи ундошларнинг қабилавий тил хусусиятлари ифодаланмаган. ХІ—ХІІІ аср ёзма обидалари тилида эса маълум даражада кўрина бошлаган.

Урхун-енисей, қадимги уйғур ёзма обидалари тилида жарангли портловчи, тиш ундоши *-д*, туркий сўзларнинг *инлаут*, *интервокаль*, *ауслаут* позицияларида тилорқа ва тилолди қатор хусусиятларни касб этган. Эски туркий тилда *-д* ундоши туркий сўзларнинг *инлаут*, *интервокаль* ва *ауслаут* позицияларида турли комбинатор ўзгаришларга учраган. *-д* ундошида юз берган фонетик ўзгаришлар дастлаб қабилавий тил хусусият сифатида юз берган.

Бу фонетик ҳодиса *д>з>з//й* ёки *д//з//з//й* ХІ—ХІV асрларда туркий тиллар тарихини ёритган бир қатор машҳур олимларнинг асарларида диалектал ҳолат эканлиги таъкидланган.

Маҳмуд Қошғарий ўғуз, яғмо, ябақу, қай, тухси, татар, жумул (чумул) ва бир тоифа қипчоқлар *инлаут*, *интервокаль* ва *ауслаут* позицияларда *з (з̇)* удошини сонор *-й* товуши билан сўзлайдилар деб айтган ёки *д>з>з>й* фонетик ҳодисаси кўрсатилган қабила-

лар тилида юз берганлиги ҳақида сўзлаган¹. Шунингдек, чигил, бир гуруҳ қипчоқ ва бошқа туркий қабилалар тиш-танглай э (÷) ундоши билан талаффуз қилганлар², бир гуруҳ қипчоқ, ямак, сувор, булғор ҳамда русларга, византияга (румга) яқин территорияларда яшаган туркий қабилалар жарангли э (j)товуши билан сўзлаганлар деб кўрсатган³.

Бундан ташқари, Маҳмуд Қошғарий $\partial > // \dot{z} > // \dot{z} > // \dot{y}$ фонетик ҳодисаси билан боғланган бир қатор лексик қатламлар маълум қабилә тилларига мансуб эканлигини ҳам кўрсатиб ўтган⁴.

XIII—XIV асрларда туркий тилларнинг грамматикасига ва лексикасига бағишланган асарларда ҳам қабилавий тил хусусиятлар маълум даражада кўрсатиб ўтилган, бу асарларда қабилавий тил хусусиятлар ўғузча, туркманча, қипчоқча ёки туркча иборалар билан ифодаланган. Бу давр тилига оид «Кодекс Куманикус»⁵, «Китаби мажмуъаи таржимани туркий ва ажамий ва мўғулий ва форсий»⁶, «Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия»⁷, Абу Хайёнинг «Китāб-ал-идрāk ли-лисāн-ал-атрāk»⁸, Жамолиддин Туркийнинг «Китāбу булғат-ал-муштāk фи луғат ат-турк ва-л-кифчак»⁹ асарларида қабилавий тил хусусиятларни ифодаловчи лексик қатламлар кўрсатиб ўтилган. Ибн Муҳанна томонидан «Туркистонликлар» (Туркистон турклари): «ики, эдгү, адақ» деб сўзлайдилар, бизнинг юртимиздаги турклар: «ити, эйгү, айақ» деб талаффуз қиладилар дейилиши ҳам қабилавий тил ҳодисаларни ифодалайдн¹⁰.

XI—XIV асрларда ёзилган асарларда акс этган қабилавий тил хусусиятлар, жумладан, $\partial > \dot{z} > \dot{z} > \dot{y}$ ёки $\partial // \dot{z} // \dot{z} // \dot{y}$ фонетик ҳодисаси асрлар оша маълум эволюцион ҳолатларни кечирган, туркий тилларнинг тараққиёт даврларида қабилаларнинг қайта бирлашмаси ташкил топган, қайтадан бирлашган туркий халқлар ёки

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк, I том, Тошкент, 1960, 68-бет.

² Ўша асар, 67—68-бетлар.

³ Ўша асар, ўша бетлар.

⁴ Ўша асар, 67, 137, 312, 366, 447; III, Тошкент, 1963, 35, 84, 132, 191, 209, 262-бетлар.

⁵ W. Radloff. Das türkisch Spachmaterial des Codex Cumanicus. SPb, 1887.

⁶ M. T. h. Nautsma. Ein Türkisch-arabisches glossar Nach der Leidener Handschrift Heraus-giegeben und erlantert Leiden, Brill, 1894. А. К. Курьшжанов. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря», Алма-Ата, 1970, стр. 16—17.

⁷ «Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия» (С. Муталлибов нашри), Тошкент, 1968.

⁸ Н. А. Расулова. Исследования языка «Китāб-ал-идрāk ли-лисāн-ал-атрāk» Абу Хайяна (АКД), Ташкент, 1969, стр. 5—7.

⁹ Ш. Файзуллаева. Исследование языка памятника XIV в. «Китāбу булғат-ал-муштāk фи луғат ат-турк ва-л-кифчак» Джамалиддина турки, (АКД), Ташкент, 1969, стр. 4—6.

¹⁰ П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900, стр. 30/35, 38—41, Ар. Battal. Jbn Mühanna lugati, Istanbul, 1934, 56.

қабилалар тилида бу фонетик ҳодисалар конвергенция ва дивергенцияга учраган. Туркий халқларнинг ташкил топишида қайси қабила етакчи роль ўйнаса, ўша қабила тилининг таъсири маълум даражада сақланган ва сақланган қабилавий тил хусусиятлар асосида маълум бир гуруҳ туркий халқ тиллари ривожланган.

XVIII—XIX асрларда Европа давлатлари туркий халқлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий муносабатларни тиклаш учун ҳаракат қилганлар ва шу сабабларга кўра, Европа олимлари, жумладан, рус туркологлари туркий тилларни ўргана бошлаганлар.

Туркий тилларнинг фонетик, грамматик, лексик, этно-лингвистик, диахроник, синхроник хусусиятларига, географик ўришларига ва тараққиёт даврларига кўра турлича классификация қилганлар ва қабилавий тил хусусиятларини маълум даражада ёритганлар¹¹.

Турколог олимлар томонидан туркий тилларда юз берган қабилавий хусусиятлар ҳақида айтилган фикрлар умумий тарзда сўзланган, ҳар қайси ундошнинг эволюцион тараққиётида қабилавий тил хусусиятларни касб этиши тўла акс этдирилмаган. Биз қадимги туркий тил даврига оид -д ундошининг эски туркий тил давридаги эволюцион тараққиётини очиш учун ҳаракат қиламиз. Шунингдек, -д ундошининг маълум позицияларда даврлар оша рудимент сифатида сақланишини ва унинг комбинатор ўзгаришларга учраган ҳолатларини кўрсатишга уринамиз.

Эски туркий тил даврига оид «Девону луғотит турк» ва Урта Осиё Тафсири ёзма ёдгорликларида $d > z > z//\ddot{u} > g$ фонетик ҳодисаси ҳақида айрим мақола эълон қилинган¹², аммо бу мақола кўрсатилган икки асар тили билан чегараланган. Шунга кўра, бу фонетик ҳодисани XI—XIV асрларда ёзилган ёдномалар тили билан боғлаб ўрганишни кўзда тутдик.

Эски туркий тил даврига оид ёзма ёдгорликларда бир гуруҳ ундошларнинг $d > z > z//\ddot{u}$ фонетик ҳодисаси дастлаб маълум қабила тилларида юз берган. Шунга кўра, бу давр ёзма обидалари тилида қабилавий тил хусусиятни касб этган.

-д ундоши сўз ўртасида. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар

¹¹ W. Radloff. *Alttürkisch Studien*, IV, V. Изв. АН, № 5 (стр. 305—326); № 6, (стр. 427—452), СПб., 1911; А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петербург, 1922; С. Е. Малов. Древние и новые тюркские языки, Известия АН СССР, ОЛЯ, т. XI, вып. 2, М., 1952, стр. 135—144; Н. А. Баскаков. К вопросу о классификации тюркских языков, ИАН, ОЛЯ, т. XI, вып. 2, М., 1952; А. М. Шербаков. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 10—26; Ф. А. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. Узбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, 1973, 10—17-бетлар; Э. И. Фазылов. Огузские языки в трудах восточных филологов XI—XVIII вв. Сов. тюрк. № 4, Баку, 1971, стр. 83—85, 90—97.

¹² Қ. Маҳмудов. «Девону луғотит турк» ва «Тафсир» тилида айрим ундошлар ҳодисаси, «Узбек тили ва адабиёти» журн. № 5, Тошкент, 1972, 46—49-бетлар.

тили маълум қабила группаларига онд¹³, ammo бу ёзма обидалар тилида -д ундоши сўзларнинг инлаут ва интервокаль позицияларида сезиларли даражада қабилавий тил хусусият касб этганлиги маълум эмас: *иди* (Ктб., 3) — хўжайин, эга; *адғыр* (Ктб., 36) — айғир; *будун* (Тон., 1) — халқ; *эдгү* (Ирқб., 3)¹⁴ — эзгу.

Эски туркий ёзма обидалари тилида маълум группа сўзларнинг инлаут ва интервокаль позицияларида -д ундоши қадимги туркий тил фонетик ҳодисаси сифатида қўлланган: *بدك* *бэдүк* (ДЛТ, I, 366,8) — буюк¹⁵; *يداغ* *йдағ* (ҚБН, 110 а, 12)¹⁶ — яёв; *ايدى* *иди* (Таф., 16 б, 29) — эга; *قودنكز* *қодуңыз* (Таф., 80 а, 16)¹⁷ — қўйингиз; *ادكو* *эдгү* (Ҳ. Ҳ, 167)¹⁸ — эзгу; *اداғ* (Он., 2, 3)¹⁹ — оёқ; *اداق* *адақ* (ХП, I, 21)²⁰ — оёқ.

Эски ўзбек (чигатой) тили ёзма ёдгорликларида ҳам маълум сўзларнинг интервокаль ҳолатларида -д ундоши сақланган: *اداق* *адақ* (31)²¹ — аёқ, сўнг; *ادكو* *эдгү* (А, 123)²² — эзгу; *اداق* *адақ* (ШС, 7)²³ — /; *اداغ* *адағ* (ШС., 7) — аёқ; *иди* (69,4)²⁴ — ҳиди, *кэдин* (205,3)²⁵ — кейин.

Ҳозирги ўзбек тилида *д//з//з//й* фонетик ҳодисасининг -д лашган ҳолати *одоқ* (*адоқ*)²⁶ — қудуқ, қадақ, идиш каби сўзлар таркибида рудимент сифатида сақланган.

Баъзи ҳозирги асман туркий тилларда -д ундоши туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позициясида рудимент сифатида сақланиши тўла аниқланмаган. Тува тилида: *адақ*, *қудруқ* каби сўзлар таркибида учрайди²⁷. Озарбайжон тилида: *адағ* — боланинг бириччи қадами²⁸ каби.

¹³ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 3—4.

¹⁴ С. Е. Малов. Ўша асар.

¹⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк, I, Тошкент, 1960.

¹⁶ *قوتادغوبىلىك يوسىقى خاس حاجب* № 1809, ЎзФАШИ.

¹⁷ Урта Осие Тафсири, № 197, ин-т Народов Азии АН СССР.

¹⁸ Қ. Маҳмудов. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида, Тошкент, 1972.

¹⁹ А. М. Шербак. Огуз-наме, Мухаббат-наме, М., 1959.

²⁰ Э. И. Фазылов. Староузбекский язык (Хорезмские памятники XIV в.), I, II, Ташкент, 1966, 1971.

²¹ Навоий асарлари луғати, Тошкент, 1972.

²² Атоий. *ديوان* В: 2456, ИВ АН СССР.

²³ *شيخ سليمان لغت چغاناي تركى عثمانى* Истанбул, ҳижр. 1298.

²⁴ Саккокий. Танланган асарлар (Қ. Муниров нашри), Тошкент, 1960.

²⁵ Лутфий. Танланган асарлар (С. Эркинов нашри), Тошкент, 1960.

²⁶ О. Мадраҳимов. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси, Тошкент, 1973, 104-бет.

²⁷ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969, стр. 317—318.

²⁸ Азербайджанско-русский словарь, Баку, 1965, стр. 21.

-д ундоши сўз охирида. Эски туркий ёзма обидалари тилида туркий сўзларнинг ауслаут позициясида -д ундоши -з товушига нисбатан сийрак қўлланган. Бу фонетик ҳодиса қадимги туркий ёзма ёдгорликларга хос -д ундоши эски туркий тил даврида битилган ёзма обидаларда -з ундоши билан ёнма-ён қўлланган, -з ундоши характерли ҳолатни касб этган ёки бу давр тилига хос тил хусусиятлардан бири ҳисобланади.

Қадимги туркий тил ёзма обидаларида -д ундошининг сўз охирида келиши: *бод* (Тон., 3) — одам; *кәд* (Сувр., 4, 5) — жуда; *уд* (Сувр., 4, 10) — мол каби сўзларда мавжуд.

Эски туркий тил ёзма ёдгорликларида: *ك كәд* (ДЛТ, I, 312, 10) *ك كәд* (ҚБН, 109 б, 3) — жуда; *уд* (Он., 2, 3) — мол²⁹; *بود бод* (X П, 260)³⁰ — бўй каби сўзларнинг охирида қўлланган

Эски ўзбек (чиғатой) тилида *д > з > з//й* фонетик ҳодисасининг -д лашган ҳолати айрим сўзларнинг охирида рудимент сифатида сақланган: *ид* (52)³¹ — ҳид; *уд* (Яш., 255)³² — мол каби сўзларда қўлланган.

Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам -д ундоши *ид* ва *ҳид* каби сўзларнинг охирида учрайди.

Ҳозирги замон туркий тилларда -д ундошининг сўз охирида қўлланиши маълум эмас.

-з ундоши сўз ўртасида³³. Эски туркий тил ёзма ёдгорликларида қадимги туркий тилга хос -д ундоши сўзларнинг инлаут ва интервокаль позицияларида спонтан усул билан фонетик ўзгаришларга учраган ёки бу ундош юз берган умум фонетик жараённинг *д > з > з//й*; *д > з* га ўтиш ҳодисаси кенгайган ва бу давр ёзма обидалари тили учун характерли ҳолатни касб этган.

Бу даврга хос ёзма ёдгорликлар тили эса XI—XIV асрларда яшаган туркий қабила тилларини акс эттирган. *بازك бәзүк* (ДЛТ, I, 119, 15, 19) — буюк; *بذن бузун* (ДЛТ, I, 379, 6) — халқ; *قازغو қазғу* (ҚБН., 28 б, 4) — қайғи; *اذاق азақ* (ҚБН., 30 б, 1) — аёқ; *ايزى изи* (Таф., 49 б, 17) — эга; *اذريلماق азрылмақ* (Таф., 93 б, 8) — айрилмоқ; *ايزين азын* (Рафғ., 6 а, 20) — бошқа; *ايزگو эзгү* (Рафғ.,

²⁹ А. М. Щербак. Огуз-наме, Мухаббат-наме, М., 1959.

³⁰ Э. И. Фазылов. Староузбекский язык (Хорезмские памятники XIV в.), I, Ташкент, 1966.

³¹ Х. Назарова. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат, Тошкент, 1972.

³² J. Deny. Un soyougal du timouride Sahruh. J. A. t. CCXLV, fasc., 3. 1957, 253—266.

³³ «Девону луғотит турк»: *ذاعأل* *зағол* (III, 167, 14) — туғул сўзидаги-на з товуши анлаутда қўлланган.

2 а, 4) — эзгу, اذین *азын* (ХП, I, 31) — бошқа; قذاش *қазаш* (ХП, II, 584) — қариндош.

Бу давр тилига оид «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида бу ундош товуш араб ёзувидаги *ذ* (*з*) формаси билан эмас, балки дол (*د*) билан берилган, уйғур хати билан ёзилган текстда *д*, *з*, *т* ундошларини биргина ҳарф ифодалаган. Шунга кўра, бу асарларда ёзув белгиси биргина -*з* ундошини кўрсатади деб бўлмайди.

Эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида -*з* ундоши туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позициясида айрим рудимент ҳолатларни ҳисобга олмаганда деярли сонор -*й* ундошига ўтган³⁴. *اياغ айағ* (32) — аёқ; *بیرم байрам* (84)³⁵ — байрам; *یەғ* (йайағ) (174)³⁶ — яёв; *یایلیغان* *йайылган* (14) — ёйилган; *ایریلور* айрылур (16)³⁷ — айрилур. -*з* (*ذ*) ундоши эски ўзбек тилига оид айрим ёзма обидаларда баъзан туркий сўзларнинг интервокаль позициясида рудимент ҳолатида сақланган. *اذاق азақ* (12)³⁸ — этак, охир; *ایزی* *азақ* (СБ, I, 21) — аёқ; *ایزگو* *эзгу* (СБ, I, 184) — эзгу; *ایزی* *изи* (СБ, I, 184) — худо, эга³⁹.

Ҳозирги замон ўзбек тилида -*з* (*ذ*) ундоши турли комбинатор ўзгаришларга учраши туфайли сақланмаган. Аммо бу ундошнинг дифтонглашган (*з > йиз*) формаси: *қайизғоқ* — бош келаги; *қайизди* — тортишди каби сўзлар (Андижон); *қайзэк* — парда (Ўрганч, Хива, Хонқа), шеваларда рудимент ҳолатида қўлланади⁴⁰.

-*з* ундоши бир қатор ҳозирги замон туркий тилларда маълум фонетик ўзгаришларга (*д > з > з//й* ёки *д//р > з//з//й*) учраган⁴¹. Туркман тилининг эрсари шевасида -*з* ундоши дифтонглашган (*з > йз*) ҳолда учраши таъкидланади⁴².

-*з* ундоши сўз охирида. Эски туркий ёзма ёдгорликлари тилида -*з* (*ذ*) ундоши туркий сўзларнинг ауслаут позициясида ҳам характерли хусусиятни касб этган. Қадимги туркий тил ёзма обидаларида қўлланган -*д* ундошининг эски туркий тил даврига хос

³⁴ А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 94.

³⁵ Навоий асарлари лугати, Тошкент, 1972.

³⁶ Х. Назарова. Заҳрирдин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача лугат, Тошкент, 1972.

³⁷ А. Н. Кононов. Родословная туркмен, сочинение Абул-Гази хана Хивинского, М.—Л., 1958.

³⁸ А. Н. Кононов. Ўша асар.

³⁹ Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, II, СПб., 1869.

⁴⁰ О. Мадрохимов. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси, Тошкент, 1973, 150-бет; Ўзбек халқ шевалари лугати, Тошкент, 1972, 154-бет.

⁴¹ А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, стр. 160.

⁴² Туркман дилиниң эрсари диалекти, Ашғабат, 1972, 50-бет.

фонетик варианты -з (ذ) товуши устун ҳолатга эга. Шунингдек, эски туркий ёзма ёдгорликлари тилида -з (ذ) ундошининг ауслаут позициясида қўлланиши унинг бошқа фонетик вариантлари -з (ز) ва -й (ی) товушларга нисбатан ҳам кўпроқ ўринда учрайди: كز *кэз* (ҚБН, 187 а, 5) — жуда; اوز *өз* (ҚБН, 7 б, 3) — замон; بوز *боз* (ДЛТ, 132, 17) — туяқуш; توز *тоз* (ДЛТ, III, 155, 22) — тўй номли қуш; قاز *қаз* (ДЛТ, III, 161, 8) — қаттиқ бўрон; اين *из* (Таф., 5 б, 10) — из; اوز *уз* (Рафг., 25 а, 10) — мол, буқа.

Эски ўзбек ёки чигатой тилида туркий сўзларнинг охирида -з (ذ) ундоши сақланмаган ва бу ундошнинг бошқа комбинатор вариантлари қўлланган⁴³. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам -з (ذ) ундоши кўрсатилган позицияда сақланмаган ва бу ундош комбинатор ўзгаришларга учраган. Шунингдек, ҳозирги туркий тилларда ҳам бу ундошнинг фонетик вариантлари ауслаут позицияда юзага келган.

-з ундоши сўз ўртасида. Эски туркий ёзма ёдгорликлари тилида $\partial > \text{з} > \text{з} // \text{й}$ фонетик ҳодисасининг -з лашган варианты туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль ҳолатда қабилавий тил хусусияти сифатида юзага келган. Бу фонетик ҳодиса ёки -з > з ҳодисаси маълум туркий қабила тили гуруҳларига хос эканлиги ҳақида Маҳмуд Кошғарий таъкидлаган⁴⁴. $\partial > \text{з} > \text{з} // \text{й}$ фонетик ҳодисасининг туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позициясида қўлланиши бир гуруҳ эски туркий ёзма обидалари тилида учрайди.

ДЛТ.; ازق *азақ* (I, 68, 17) — аёқ; تزدى *тозды* (I, 58, 19) — тўйди; كزج *көзэч* (I, 341, 7) — кўза; ҚБН; قزناق *қазнақ* (44 а, 10) — қазноқ, хазина; يزلور *йазлур* (35 а, 13) — ёзилур; كزار *кэзар* (33 а, 2) — кезади; Рафг.; كزين *кэзин* (3 б, I) — кейин; ايزكو *эзгү* (II б, 22) — эзгү.

Таф.; بوزون *бузун* (3 а, 3) — эл, халқ; ايزكولار *эзгүлар* (4 а, 9) — яхшилар (яхши кишилар).

Хоразм ёзма обидалари: بگرام *баграм* (I, 177) — байрам; يزيغ *йызығ* (I, 526) — ҳид⁴⁵.

Бу фонетик ҳодисанинг -з лашган ҳолати эски ўзбек (чигатой) тили даврида битилган ёзма обидаларда традиция сифатида айрим туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позицияларида

⁴³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, I том, Тошкент, 1960, 67—68-бетлар.

⁴⁴ Уша асар, ўша бетлар.

⁴⁵ Э. И. Фазылов. Староузбекский язык, I, Ташкент, 1966.

сақланган: *ایزی* *изн* (57, I) — эга⁴⁶, *ایزگو* *эзгү* (184) — эзгү; *ایزد* *изэд* (< изи) (184) — тангри⁴⁷.

Ҳозирги замон ўзбек тилида $d > z > ʒ > j$ фонетик ҳодисасининг -з лашган ҳолати айрим сўзларнинг иплаут, интервокаль позицияларида сақланган: *эзгү*, *қазнақ* каби сўзлар мавжуд.

Бир гуруҳ ҳозирги замон туркий тилларда ҳам айрим туркий сўзларнинг кўрсатилган позицияларида бу фонетик ҳодисанинг -з лашган формаси: хакас тилида: *азах* — аёқ; *ээзи* — эга, хўжайин; шорс тилида: *қозон* — қуён; чулим тилида: *қузруқ* — қуйруқ каби⁴⁸.

-з ундоши сўз охирида. Туркий сўзларнинг ауслаут позициясида $d > z > ʒ // j$ фонетик ҳодисасининг -з лашган ҳолати эски туркий тил ёзма ёдгорликлари ёки XI—XIV асрларга оид ёзма обидаларда бошланган. Бу фонетик жараённинг ($d > z > ʒ // j$) -з лашган ҳолати ҳам дастлаб сўзлар охирида юзага келиши диалектал ҳодиса сифатида содир бўлганлиги ҳақида Маҳмуд Қошғарий таъкидлаганлиги маълум. ҚБН.; *یز* *йаз* (13 б, 5) — ёз (фасл); *کز* *кээ* (33 а, 2) — кез; ДЛТ; *توز* *тоз* (I, 68, 19) — тўй (фезъл); *ایز* *ыз* (Таф., 132 б, 22) — юбор; *قوز* *қоз* (Таф., 10 б, 20) — қўй (фезъл).

Туркий сўзларнинг охирида бу фонетик ҳодисанинг -з лашган ҳолати эски ўзбек тили ёзма ёдгорликлари тилида баъзан рудимент сифатида учраб туради: *یز* *йаз* *کز* *кээ*⁴⁹ каби сўзларда сақланган.

Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам *ёз*, *кез*, *қаз* каби сўзларда учрайди.

Бир гуруҳ ҳозирги замон туркий тилларда маълум группа сўзларнинг охирида $d > z > ʒ // j$ фонетик ҳодисасининг -з лашган ҳолати қўлланади.

Ҳозирги бир гуруҳ турк тилларида *йаз* (мавсум) — ёз, бит; *кээ* — кий; *қоз* — қўй; *азақ* — аёқ; *азғырдық* — айғир каби сўзларда учраб туради⁵⁰.

-й ($d > z > j$) ундоши сўз ўртасида. Эски туркий ёзма ёдгорликларини тилида -й ундоши -d товшининг артикуляцион усули ва ясалиши ўрнига нисбатан мураккаб комбинатор ўзгаришлар содир бўлиши ($d > z > j$) орқали юзага келган. -й ундошининг юзага келишида инсон организмдаги биологик ва физиологик жараёнлар

⁴⁶ Алишер Навоий. Ҳайратул аброр (П. Шамсиев нашри), Тошкент, 1970.

⁴⁷ Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I, СПб., 1869.

⁴⁸ Н. А. Баскаков. Тюркские языки, М., 1960, стр. 199, 205, 207. Грамматика хакасского языка, М., 1975, стр. 14.

⁴⁹ Лутфий. Танланган асарлар (С. Эркинов нашри), Тошкент, 1960.

⁵⁰ А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, М., 1970, стр. 87, 127; Э. Р. Тенишев, Б. Х. Тодаева. Язык желтых уйгуров, М., 1966, стр. 16—17; Н. А. Баскаков. Тюркские языки, М., 1960, стр. 198, 204.

маълум даражада таъсир этган. Бундан ташқари, *-й* ундошининг юзага келишида просодик, грамматик ҳодисалар ҳам роль ўйнаган. Зикр этилган фонетик, грамматик, просодик ва биологик, физиологик ҳодисалар натижасида *-й* ундошининг пайдо бўлиши дастлаб қабиливий тил хусусият сифатида кўринган. Бу тил ҳодисаларининг юз бериши натижасида туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позицияларда *-й* ундоши маълум даражада учрай бошлаган: *قىماسا қыймаса* (ҚБН, 139а, 5) — адашмаса; *كئيك كئيك* (ҚБН., 31 а, 13) — кийик, *ايلا айла* (ДТЛ, III, 202,20; I, 137,5) — шундай; *بیرم байрам* (ДЛТ, III, 191,4) — байрам; *ایرولور айрулур* (Таф., 50 а, 16) — айрилади; *ایاقلارين айақларын* (Таф., 66 а, 15) — аёқларини, *ایلاكان айлаган* (Ҳ. Ҳ., 188) — эккан, (ўстирган); *قیتاريلماس қайтарылмас* (Ҳ. Ҳ., 231) — қайтарилмас; *ایاق айақ* (Рабғ., II б, 17) — аёқ; *قویغان қойган* (Рабғ., 25 а, 10) — қўйган.

Эски туркий ёзма ёдгорликлари тилида қўлланган *-з* (ذ) ундошининг сонор *-й* товушига ўтиши туркий тилларнинг тараққиёт даврлари ўта бошлаган сайин кўпчилик сўзларнинг инлаут ва интервокаль позициясида кучая борган.

Эски ўзбек тилида ёзма обидаларида айрим рудимент ҳолатлари ни ҳисобга олмаганда *-з* ундоши кўрсатилган позицияларда сонор *-й* товушига айланиб кетган: *айағ* (32) — аёқ; *айладик* (37) — айласин; *айру* (38) — айрим; *байрам* (84)⁵¹ — байрам; *قویراق қуйырақ* (I б) — қуйироқ; *كئين кэйин* (152 а)⁵² — кейин.

Эски ўзбек тилида кўпчилик туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позицияда *-з* (ذ) ундоши *-й* товушига ўтганлиги ҳақида турколог олимлар ҳам таъкидлаб ўтганлар⁵³.

XV асрда баъзи ўғуз қабила группасига оид ёзма обидалар тилида кўрсатилган позицияда эски туркий тил даврига хос *-з* (ذ) ундоши *-й* товушига ўтган. Бу асарда ҳам *-й* лашган сўзлар анча кенгайган: *ایلادی айладди* (17) — айлади; *تویماز тоймаз* (25)⁵⁴ — тўймас.

Ҳозирги замон ўзбек тилида туркий сўзларнинг инлаут ва интервокаль позициясида эски туркий ёзма обидалари тилига хос *-з* (ذ) ундошининг сонор *-й* товушига ўтиши кенгайган ҳолатга эга. Бу фонетик ҳодиса *айғыр*, *айрим*, *қайғу*, *байрам*, *аёқ* каби бир қатор сўзлар таркибида қўлланмоқда.

⁵¹ Навоий асарлари луғати, Тошкент, 1972.

⁵² *بابر نامه ظهور الدين محمد بابر* № 13, УзШИ.

⁵³ Э. В. Севортьян. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, стр. 105, 107, 247—248, 516—517.

⁵⁴ *ديوان مهري خانون* М., 1967.

Қўпчилик ҳозирги замон туркий тилларда ҳам $\text{-з} (\text{z})$ ундоши туркий сўзларнинг зикр этилган позицияларида -й товушига ўтган ($\text{з} > \text{й}$). Бу фонетик ҳодиса қипчоқ, ўғуз, қорлуқ-чигил қабила группасига оид ҳозирги замон туркий тиллари учун характерли фонетик ҳолат ҳисобланади. Ҳозирги замон туркий тилларда -й ундоши синхроник ҳолат сифатида сақланиб, унинг диахроник хусусияти ҳамма илмий асарларда акс эта бермаган⁵⁵.

$\text{-й} (\text{д} > \text{з} > \text{й})$ ундоши сўз охирида. Эски туркий тил учун характерли $\text{д} > \text{з} > \text{з//й}$ фонетик ҳодисаси ёки туркий сўзларнинг ауслаут позициясида бу фонетик ҳодисанинг -й лашган формаси XI асрлардаёқ қабилавий тил хусусияти сифатида содир бўлган. Маҳмуд Қошғарий бу фонетик ҳодиса ўғуз ва бошқа айрим туркий қабила тилларига хос эканлигини таъкидлаган.

Туркий сўзларнинг ауслаут позициясида -д ундошига фонетик, грамматик, просодик ҳодисалар таъсир этган ва натижада -д товуши турли комбинатор ўзгаришларга учраган. Бу комбинатор ўзгаришлар -д ундошида эволюцион тараққиётни ($\text{д} > \text{з} > \text{й}$) юзага келтирган ва ниҳоят сўз охирида -й ундоши пайдо бўлишига олиб келган. Бу даврга хос ёзма ёдгорликлар тилида туркий сўзларнинг охирида з//й ҳодисасига анчагина мисоллар учрайди: قوی қой (Таф., 8 а, 1) — қўй; کەي кэй (Ҳ. Ҳ., 84) — кий; قوی қой (Ҳ. Ҳ., 84) — қўй; بوی бой (ДЛТ, III, 155, 1) — халқ, қабила; تى тий (ДЛТ, III, 262, II) — тий, قوی қой (Рабғ., II б. 2; Он., 8, 4) — қўй (февъл).

Туркий сўзларнинг ауслаут позициясида $\text{д} > \text{з} > \text{з//й}$ фонетик ҳодисанинг -й лашган формаси эски ўзбек тилининг ёзма обидаларида характерли хусусиятни касб этган: اوی уй (623)⁵⁶ — ҳўкиз; قوی қой (11, 19) — қўй (февъл); یای йай (15, 13)⁵⁷ — ёй; قوی қой (16, 3)⁵⁸ — қўй (февъл).

Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам асл туркий сўзларнинг ауслаут позициясида $\text{д} > \text{з} > \text{з//й}$ фонетик ҳодисаси ёки бу фонетик ҳодисанинг -й лашган ҳолати: ёй, тий, кий, қўй (февъл) каби сўзларда учрайди.

Бир гуруҳ ҳозирги замон туркий тилларда айрим сўзлар охирида $\text{д} > \text{з} > \text{з//й}$ фонетик ҳодисанинг -й формасига ўтган ҳолати

⁵⁵ Современный казахский язык (Фонетика и морфология), Алма-Ата, 1962, стр. 43—44; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, стр. 67; Туркмен дилинің әрсәри диалекти, Ашгабат, 1972, 59—60-бетлар.

⁵⁶ Навоий асарлари луғати, Тошкент, 1972.

⁵⁷ حیرت الابرار علی شیر نواى Тошкент, 1970.

⁵⁸ А. Н. Кононов. Родословная туркмен, М.—Л., 1958.

қўлланади: *қой, той, кий, бой, йай* каби сўзларда учрайди⁵⁹. Бу фонетик ҳодисанинг сўз охирида юз бериши кўпчилик ҳозирги замон туркий тиллари учун характерли ҳисобланади.

* * *

$\partial > \dot{з} // \tau > \dot{з} // \ddot{у} > \dot{г}$ ёки $\partial // \tau // \dot{з} // \dot{з} // \dot{с} // \ddot{у} // \dot{г}$ фонетик ҳодисаси эски туркий тил даврига оид ёзма ёдгорликларда маълум даражада кўри-на бошлаган. Бу фонетик ҳодиса туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида содир бўлган.

Туркий сўзларнинг барча позицияларида бу фонетик ҳодисанинг юз бериши ва уни ҳар томонлама умумлашган ҳолда очиб бериш зарур. Эски туркий тил ёзма ёдгорликларида бу фонетик ҳодиса ($\partial > \dot{з} // \tau > \dot{з} // \ddot{у}$) XI—XIV асрларга оид туркий тиллар учун синхроник ҳолатни касб этган. Тарихий ёзма обидалар тилида бу фонетик ҳодисанинг ривожланиши туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида умумий ҳолатга эга бўлган ва шу билан бирга, ҳар қайси ёзма ёдгорлик тили айрим фонетик хусусиятлар билан ажралиб туради. Маълум бир ёзма ёдгорлик тилида бу фонетик ҳодисанинг -з лашган формаси мавжуд эмас, иккинчи бир ёзма обида тилида эса -й лашган формаси учрамайди.

Шунингдек, «Ҳибатул ҳақойиқ» ёзма обидаси тилида бу фонетик ҳодисанинг -т лашган ҳолати қўлланади. Шунга кўра, бу даврга оид ҳар қайси ёзма ёдгорлик тилидаги бу фонетик ҳодиса айрим-айрим кўрсатилиши зарур.

«Ҳибатул ҳақойиқ» ёзма ёдгорлиги тилида $\partial // \tau > \ddot{у}$ фонетик ҳодисаси кўрсатилган позицияда қўлланган: *ايدى* *иди* (Ҳ. Ҳ. 10) — эга; *ارتەم* *эртэм* (Ҳ. Ҳ. 30) — фазилат; *اديز* *эди́з* (Ҳ. Ҳ., 30) — юк-сак; *قوتوب* *қотуб* (Ҳ. Ҳ., 30) — қўйиб; *كەى* *кэ́й* (Ҳ. Ҳ., 84) — кий; *قويوب* *қойуб* (Ҳ. Ҳ., 84) — қўйиб; *كات* *кэ́т* (Ҳ. Ҳ., 127) — жуда.

«Қутадғу билиг» асари тилида $\partial > \dot{з} // \tau > \dot{з} // \ddot{у} > \dot{г}$ ёки $\partial // \tau // \dot{з} // \ddot{у} // \dot{г}$ фонетик ҳодисасининг $\partial > \dot{з} > \dot{з}$ ёки $\partial // \dot{з} // \dot{з}$ ҳолати қўлланган. Бу фонетик ҳодиса туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида қўлланган, -з лашган фонетик ҳолат актив хусусиятни касб этган.

Шунингдек, -д лашган фонетик хусусият ва -з лашган фонетик ҳодиса -з ундошига нисбатан кам учрайди: *اوزوم* *өзрүм* (ҚБН, 192 б, 1) — сайланган, етук; *كد* *кэд* (ҚБН, 192 б, 1) — жуда; *بنوك*

⁵⁹ А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, стр. 161; Ж. Мукамбаев. Кыргыз тилинің диалектологиялык сөздүгү, Фрунзе, 1972, 346-бет.

бәзүк (ҚБН, 192 а, 13) — буюк; *يز* йаз (ҚБН, 13 б, 5) — ёз; *کز* кәз (ҚБН, 33 а, 2) — кез (феъл).

«Девону луготит турк» асари тилида $d > z / t > z / \ddot{y}$ ёки $d // p // z // z // \ddot{y}$ фонетик ҳодисаси туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида қўлланган. Бу фонетик ҳодисанинг -з лашган ҳолати Маҳмуд Кошғарий асарида қўлланган. -д лашган ҳолат эса традиция сифатида сақланиб, -з товушига нисбатан сийрак ҳолда учратилади. Бу фонетик ҳодисанинг -з лашган ва -й лашган ҳолати ҳам -з ундошига нисбатан кам учрайди. Бу фонетик ҳодисанинг -й лашган формаси инлаутда ва ауслаут позициясида юз берган: *ازو* узу (I, 75,5) — уйқу; *اود* од (I, 79, 24) — пайт, замон; *اذق* ызук (I, 96, 12) — қутли нарса; *اذك* үзик (I, 99,8) — севги қўзғалиши; *اويلا* өйлә (I, 137,7) — пешин, туш пайти; *ازرى* азры (I, 146, 25) — айри; *ايغردى* уйғурды (I, 268, 6) — уйғотди; *ازلا* өзлә (I, 137, 8) — пешин, туш пайти; *ازق* азақ (I, 68, 17) — аёқ; *توز* тоз (I, 68, 19) — түй.

Ўрта Осиё Тафсири тилида ҳам бу фонетик ҳодисанинг $d > z > z // \ddot{y}$ ҳолатини туркий сўзларнинг маълум позицияларида учратамиз. Бу фонетик ҳодисанинг -д лашган формаси қадимги туркий тилга нисбатан традицион ҳолат сифатида айрим туркий сўзларнинг интервокаль ва ауслаут позицияларида баъзан учраб туради: *ايدىسى* идиси (Таф., 16 б, 29) — эгаси, тангрисн; *قود* қод (Таф., 80 а, 16) — қўй.

Ўрта Осиё Тафсири тилида эски туркий ёзма ёдгорликлари тилига хос -з (ذ) лашган ҳолат туркий сўзларнинг анлаут, инлаут, интервокаль ва ауслаут позициясида актив хусусиятни касб этгани учун -д, -з ва -й фонетик ҳодисасига нисбатан кўп ўринда учрайди: *قزاش* қазаш (Таф., 18 а, 22) қариндош, биродар; *اذكو* эзгү (Таф., 8 б, 9) — эзгү; *قوز* қоз (Таф., 17 б, 28) — қўй; *ازو* узу (Таф., II а, 2) — орқа. Шунингдек, бу фонетик ҳодисанинг (ز) -з лашган ҳолати сийрак ишлатилган ҳамда туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида қўлланган: *قزاشلاريمنى* қазашларимны (Таф., 146 а, 7) — қариндошларимни; *ايز* ыз (Таф., 132 б, 22) — юбор; *ازو* узу (Таф., II а, 2) — орқа; *ازكوراك* эзгүрәк (Таф., 63 б, 3) — эзгуроқ.

Бу фонетик ҳодисанинг -й лашган формаси Ўрта Осиё Тафсири тилида туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида қўлланиб, -з (ذ) товушига нисбатан кам учратилади: *اياق* айақ (Таф., 58 б, 9) — аёқ; *قيغولوق* қайғулук (Таф., 65 б, 5) —

қайғули; قوی қой (Таф., 8 а, 1) — қўй (фeъл); ايا эйә (Таф., 83 а, 13) — эга.

«Қисасул анбиё» асари тилида $\partial > \dot{з} > з//\ddot{й}$ фонетик ҳодисасининг $\dot{з} > з//\ddot{й}$ лашган ҳолати ёки $з//з//\ddot{й}$ ундошлари туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позициясида қўлланган: ايزكو эзгү (Рабғ., II б, 20) — эзгу; قوزروق қузруқ (Рабғ., 3 а, 7) — қуйруқ; كزين кэзин (Рабғ., 3 б, 1) — кейин; اياق айақ (Рабғ., II а, 18) — аёқ; قوی қой (Рабғ., 11 б, 2) — қўй; اوى уй (Таф., 5 а, 1) — ухла.

«Ўғузнома» асари тили бошқа ёзма обидаларга нисбатан $\dot{з}$ ($\dot{ذ}$) товушининг қўлланмаслиги билан ажралиб туради, бу асар тилида $\partial > \dot{з}//\tau > з//\ddot{й} > г$ фонетик ҳодисасининг $\partial > \tau > \ddot{й}$ ёки $\partial//\tau//\ddot{й}$ ҳолати мавжуд. Бунга уйғур ёзувининг функционал хусусиятлари сабаб бўлган. Асар тилида ∂ ва $\ddot{й}$ ундошлари туркий сўзларнинг интервокаль ауслаут позициялари учун характерлидир: бэдүкләди (Он., 2, 3) — улғайди; адағы (Он., 2, 3) — аёғи; уд (Он., 2, 3) — мол, буқа; қайғу (Он., 19, 2) — қайғу; қой (Он., 8, 4) — қўй (фeъл); айғыр (Он., 42) — айғир; күтәйә (Он., 2, 6) — кузата, боқиб.

Эски ўзбек тили ёзма обидаларида $\partial > \dot{з}//\tau > з//\ddot{й} > г$ ёки $\partial//\tau//\ddot{й}//г$ фонетик ҳодиса тўла-тўқис акс этган эмас, маълум позицияларда اداқ адақ — аёқ; اود уд — мол; ايد ид — ҳид; ازاқ азақ — аёқ; ايزى изи — эга, тангри; ايزكو эзгү — эзгу; ايزد изәд — эга каби сўзларда бу ундошлар рудимент сифатида сақланганлигини ҳисобга олмаганда деярли $\ddot{й}$ лашган ҳолатга ўтган.

Айрим ўринларда $\ddot{й}$ ундоши баъзи туркий сўзларнинг интервокаль позициясида жарангли $г//к /$ ундошига ўтган: ايزى изи $>$ ايا эйә (66, 19)⁶⁰ / (149, II)⁶¹ $>$ эга (193, 12)⁶² ايا эга (3, 2)⁶³ — эга, тангри; ايزار изәр $>$ ايار эйәрлә (136, 22)⁶⁴ $>$ ايار эгар⁶⁵ — эгар.

⁶⁰ Алишер Навоий. Ҳайратул аброр (П. Шамсиев нашри), Тошкент, 1970.

⁶¹ Лутфий. Танланган асарлар (С. Эркинов нашри), Тошкент, 1960.

⁶² Уша асар.

⁶³ А. Н. Қононов. Родословная туркмен, М.—Л., 1958; Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I, СПб., 1869, стр. 173; Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, стр. 237—238.

⁶⁴ Лутфий. Танланган асарлар (С. Эркинов нашри), Тошкент, 1970.

⁶⁵ Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, стр. 241.

Ҳозирги замон ўзбек тилида $d > z / t > z / \ddot{u} > g$ ёки $d / \ddot{z} / t / z / \ddot{u} / g$ фонетик ҳодисаси маълум комбинатор ўзгаришларга учраган. Бу фонетик ҳодиса: $d > z / t > z / \ddot{u} > g$; $d > z / t > z / \ddot{u} > ж$; $d > z / t > н$; $d > z / t > й$ нуль; $d > z / t > ыз / из$; $d > z / t > z / с$ формаларига ўтиб, туркий сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида синхроник ҳолат сифатида юз берган: $қод > қоз > қоз / қой$; $адақ > азақ > азақ / аёқ$; $эдгү > эзгү > эзгү$; $иди > изи > эйә > эзә$; $идәр > изәр > эйәр > эзәр$; $эдлә > эзлә > энлә$; $уду > узу > узу / уйу > уйқу > уйқу$; $адрық > азрық > азрық / айрық > ажрық$; $адрым > азырым / айрым > ажрым$; $күд > күз > күт$; $қадғақ > қазғақ > қайизғоқ$; $ид > из > из > ис$; $ид > ҳид$.

Ҳозирги замон ўзбек тилида бу фонетик ҳодисанинг $z > \ddot{u} > ж$; $z > \ddot{u}$ формаси баъзи туркий тилларга нисбатан характерли хусусиятни касб этади. Шунингдек, $z > \ddot{u} > нуль$ фонетик ҳодисанинг юз бериши ёки бу ундош (\ddot{u}) редукцияга учрагандан сўнг унинг изи сезиларсиз ҳолатга келган.

Мавжуд туркий тилларда бу фонетик жараён умумий тарзда ҳамда ҳар қайси туркий тилга хос айрим комбинатор ўзгаришлар билан юз берган. Бир гуруҳ туркий тилларда $d > т$; $d > z > \ddot{u}$; $d > z > z > с$; $r / d / t / z / \ddot{u}$ фонетик ҳодисалар содир бўлган. Уйғур, қозоқ, туркман, озарбайжон, усмонли турк тилларида асосан $d > z > z / \ddot{u}$ фонетик ҳодиса инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида юзага келган⁶⁶: *айақ, қайғу, қой, кий* каби. Қазақ, қирғиз: $d > z > \ddot{u} > г$: *зег, эгер*. Уйғур: *эгер, эзгә*⁶⁷. Яқут тилида: d / t : *атах — аёқ; тот — түй* (феъл); *қут — қуй*. Тува тилида: d / t : *адақ — аёқ; қуд-руқ — қуйруқ; қут — қуй; тот — түй*. Хакас тилида: $z / с$: *азах — аёқ; кэс — кий; тос — түй* (феъл). Чулим татарлари тилида z / \ddot{u} : *қузруқ / қуйруқ — қуйруқ; қазын / қайын — қайин*⁶⁸.

Ҳозирги замон чуваш тили бир томондан туркий тилларнинг Олтой даврига хос фонетик хусусиятларни сақлаб келган. Шунга кўра, чуваш тилида: қадимги туркий тилга хос бир гуруҳ сўзларнинг инлаут, интервокаль ва ауслаут позицияларида $-d$ ундоши ўрнида $-r$ товуши қўлланади: *ура — аёқ; хуре — қуйруқ; таран — тўймоқ; яр — қуймоқ* каби. Шунингдек, *эзәр* — эгар сўзи чуваш тилида янги фонетик ҳодиса сифатида $-z$ товуши ўрнида $-н$ ундоши учрайди: *эзәр > йенер / енер*⁶⁹ — эгар.

⁶⁶ А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, стр. 160; Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, стр. 103, 237—238.

⁶⁷ Уша асар, 238, 241-бетлар.

⁶⁸ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969, стр. 317, 325, 327—328; А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, стр. 160—161.

⁶⁹ Чавашла-вырасла словарь Шупашкар, 1954, стр. 48, 60, 204, 232, 260; Русско-чувашский словарь, М., 1971, стр. 321.

Туркий тилларда $-d$ ундошининг кўрсатилган позицияларда рудимент сифатида сақланиши, $d > t$ га ўтиши, $d > z > z > c$ фонетик ҳодисаси ёки дивергенция содир бўлиши, шунингдек, $d > z > y$ ундошларининг эволюцион ҳолатлари диахроник ҳолатларни ва синхроник кўринишларни ифодалайди. Шунга кўра, биз бу ишимизда $d > z / t > z / y > g$; $d // z // t // z // y // g$ фонетик ҳодисаси ҳозирги замон туркий тилларда, жумладан, ҳозирги ўзбек тилида диахроник ҳолат тарзида сақланиб, синхроник хусусият сифатида ифодаланиши берилди. Шунингдек, бу фонетик ҳодиса натижасида бу ундошлар турли комбинатор ўзгаришларга учраб, сўнг уларда дивергенция юз берган ҳолатлар кўрсатилди. Бу ундошларга хос синхроник ҳолатлар ифодаси эски ўзбек ва ҳозирги замон ўзбек тилида ҳамда мавжуд туркий тилларда акс этиши ҳам таъкидлаб ўтилди.

Эски туркий ёзма ёдгорликлари тилида $d > z / t > z / y$ ёки $d // z // t // z // y$ фонетик ҳодисанинг эски ўзбек тилига бўлган муносабатини кўрсатиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, ҳозирги замон ўзбек тилида бу фонетик ҳодисанинг диахроник ёки $-d$, $-z$, $-y$ ундошлари синхроник хусусият сифатида сақланишини ўрганиш ўзбек тилининг тарихий фонетикасини яратишда қисман бўлса ҳам материал сифатида хизмат қилади. Бу фонетик ҳодисани ўрганиш ўзбек шеваларининг эволюцион тараққиётини ва диахроник ҳолатлар билан боғлиқ томонларни очишга кўмаклашади.

Ҳозирги замон туркий тилларда бу фонетик ҳодиса $d // t // z // c // y // g$ ундошлари формаси билан ифодаланган. Бу диахроник ва синхроник хусусиятлар эски туркий ёзма ёдгорликлари тили билан ҳозирги туркий тилларнинг узвий боғланган томонларини кўрсатади. Шунингдек, бу фонетик ҳодисанинг диахроник хусусиятларини ўрганиш эски туркий тил ёзма обидалари билан мавжуд туркий тиллар ҳамда ҳозирги ўзбек тили орасидаги диалектик асосда боғлиқ томонларни ёритишга ҳам кўмаклашади.

Ҳ. Бектемиров

ЮСУФ АМИРИЙ АСАРЛАРИ ТИЛИДА ФЕЪЛ ФОРМАЛАРИ

Маълумки, туркий тилларнинг грамматик қурилишида феъл туркуми муҳим ўрин эгаллайди. Феъл туркумида майл категорияси алоҳида аҳамиятга эга. Текширишимиз объекти бўлган Юсуф Амирий асарлари тилидаги феълларни уч майлга ажратиб мумкин: 1) аниқлик, 2) шарт, 3) буйруқ-истак майли.

Аниқлик майли

Аниқлик майлида келган феълда ҳар учала грамматик замон мавжуд.

Ўтган замон. Юсуф Амирий асарлари тилида ўтган замон феълининг *-ды/-ди//ты/-ти, -ган/-гән, -бтур/-бтүр* аффиксли содда формалари ва *-б+эрди, -р+эрди (-мас+эрди)* ёрдамида ясалган аналитик формалари қайд қилинди.

I. Ўтган замон феълининг *-ды/-ди//ты/-ти* аффиксли формаси. Бу аффикс вариантларининг ишлатилиши Амирий асарлари тилида ҳам феъл ўзак-негизининг характерига, унинг қандай ундош билан тугаган бўлишига боғлиқ:

а) унли ёки жарангли ундош билан тугаган феълларга *-ды/-ди* вариантлари қўшилади: *баилады* (Дн., 249 б, 8)¹, *тилэди* (Дн., 264 а, 9), *сорды* (Бч., 332 а, 7), *берди* (Бч., 329 а, 2) каби;

б) жарангсиз ундош билан тугаган феълларга *-ты/-ти* вариантлари қўшилади: *ачты* (Дн., 256 б, 6), *тапты* (Дн., 245 б, 5), *чықты* (Дн., 265 а, 5), *тушти* (Бч., 329 б, 8), *экти* (Дн., 268 б, 5) каби.

Юсуф Амирий асарлари тилида *-ды/-ди//ты/-ти* аффиксли ўтган замон феълининг тусланиши қуйидагича:

Б и р л и к

I шахс: *-дым/-дим//тым/-тим, -дум/-дүм//тум/-түм*;

II шахс: *-дың/-дин, -дуң/-дүң//туң/-түң*;

III шахс: *-ды/-ди//ты/-ти*

¹ Мақолада қуйидаги шартли қисқартмалар қабул қилинди: Дн.— Юсуф Амирий. Даҳнома (Қўлёзма), Британия музейи, Add. 7914; Бч.— Юсуф Амирий. Банг ва чоғир орасида мунозара (Қўлёзма), Британия музейи, Add. 7914.

I шахс: —

II шахс: —

III шахс: *-дылар/-дилэр//-тылар/-тилэр*

Амирий асарлари тилида ҳам XV асрга онд бошқа манбалардаги² каби таркибида (охирги бўғинида) лаб унлиси бўлган феълларга қўшилганда I ва II шахсларда *-ды/-ди//-ты/-ти* аффикси таркибидаги [ы], [и] унлилари [у], [ү] лаб унлиларига ўтади. Мисоллар: *қутулдум* (Дн., 247 а, 5), *оқудум* (Дн., 269 б, 3), *тапшурдум* (Дн., 243 б, 1), *сағындурдум* (Дн., 231 а, 5), *турдум*, *урдум* (Дн., 240 а, 5), *болдум* (Дн., 247 а, 5), *үздүм*, *түздүм* (Дн., 244 б, 8), *келтурдум*, *көрдүм* (Дн., 232 б, 8), *түттүм* (Дн., 244 б, 4), *өптүм* (Дн., 269 б, 7), *түштүм* (Бч., 337 б, 7), *көрдүң* (Дн., 247 б, 3), *туттуң* (Бч., 330 а, 8).

Ўтган замон феълнинг *-ды/-ди//-ты/-ти* аффиксли формаси иш-ҳаракатнинг нутқ моментига қадар аниқ бўлиб ўтганлигини кўрсатади, буни сўзловчи ўзи кўрганни ёки бунда ўзи иштирок этганлигини билдиради:

*Арадын чун такаллуф расмы йетти,
Май оты эл димāғыны иситти* (Дн., 268 а, 10).
*Табаррур бирлэ жән таъвизи қылдым,
Киши чун билмәди өзүмни билдим* (Дн., 242 б, 7).
*Ғамымны ул жамāғат ким йедилэр,
Тарықындын маңа андақ дедилэр* (Дн., 253 а, 3).

Феълнинг аниқ ўтган замон формаси иш-ҳаракатнинг ўтмишда бажарилганлигини ҳикоя қилиш, айтиб беришда ҳам қўлланади: *...бир кесәк маъжун келтурдилэр. Алдым, ташладым, бирдам олтуруб, буларни синчиләдим* (Бч., 330 а, 10).

II. Ўтган замон феълнинг *-ған/-гән* аффиксли формаси Юсуф Амирийнинг «Банг ва чоғир мунозараси» асарининг насрий текстларида қайд қилинди. Бу асарда ҳам мазкур форма кам истеъмолда бўлиб, фақат II шахс бирлигидагина ишлатилган. Масалан: *Чуст-у чалак йигитләрни кәхил ва танбал қылған-сен* (Бч., 335 а, 3), *Чандын āдами ва āдамизāдаларны қара йергә йандурған-сен* (Бч., 335 а, 4).

-ған/-гән аффиксли форма ҳам *-ды/-ди//-ты/-ти* аффиксли форма каби нутқ моментига қадар бажарилгани (ёки бажарилмагани) аниқ бўлган иш-ҳаракатни ифодалайди. Лекин бу форма иш-ҳаракатнинг ўзини эмас, балки унинг нутқ моментига мавжуд бўлган натижасини кўрсатади (юқоридаги мисолларга қаранг).

III. *-б* аффиксли равишдошга *тур/түр* боғламаси (аффикси) қўшилиши билан ясалувчи *-бтур/-бтүр* аффиксли ўтган замон феъли Юсуф Амирий асарлари тилида асосан III шахс бирлик ва

² А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., Изд-во «Наука», 1962, стр. 164.

кўплик формаларида қўлланган бўлиб, баъзан I шахс бирлигида ҳам учрайди. Масалан: *Ичидә Афләтун бикин райāзат тартыбтур-мен* (Бч., 332 а, 3).

Бу форманинг I шахс бирлиги ясалишида *тур/тўр* боғламасининг тушиб қолиши ҳам қайд қилинди. Масалан:

*Тапыб-мен тā йүзүңдин жāн навасын,
Чықарыб-мен кōңүлдин гул ҳавасын* (Дн., 256 а, 9).

III шахс бирлигининг ясалишида *тур/тўр* боғламаси ўрнида баъзан унинг тўла формаси бўлмиш *турур* қўшилиши ҳам учрайди: *Хусрав Деҳлави худ шарҳ қылыб турур* (Бч., 334 а, 2).

Ниҳоят, айрим ўринларда *тур/тўр* боғламаси таркибидаги [т] ундоши жарангли [д] ундошига ўтади (*тур/тўр > дур/дўр*). Масалан: *Лабымдын жāн йетибмудур лабына* (Дн., 251 а, 10).

Амирий асарлари тилида ҳам эски ўзбек тилига оид бошқа манбалардаги каби *-бтур/-бтўр* аффиксли форма маъно жиҳатдан *-ган/-гән* аффиксли форма билан бир группани ташкил этади, яъни бу форма ҳам иш-ҳаракатнинг нутқ моментидан мавжуд бўлган натижасини кўрсатади:

*Чықарғыл бу муғаммā мушкилидин,
Ки йалқыбтур қулагым эл тилидин* (Дн., 259 а, 8).

*Көрүбтўр та йаңақың сары дида
Болубтўр алмадын кōңлүм гузида* (Дн., 256 а, 7).

Бу дыққатны көрүб мандух сифатыда айтыбдур (Бч., 331 а, 1);
Маңа сармастлар май ат қойубтурлар (Бч., 330 б, 8).

IV. Утган замон феълнинг *-р+эрди/-р+эди (-рды/-рди)//-мас/-мәс+эрди* ёрдамида ясалган аналитик формаси Юсуф Амирий асарлари тилида иш-ҳаракатнинг нутқ моментидан олдин маълум вақт ичида давом этиб турганини кўрсатиш маъносидан қўлланган: *Арада чаң эди эгри-йу мардум, аны ҳам эгри деб урурлар эрди барчалары* (Бч., 330 а, 1).

*Чу ул йāри тутар эрди өзини,
Йүрүдүм, салмадым йергә сөзүмни* (Дн., 233, 7).
*Йүрүрдүм әв сары мен зар-у гирйан,
Қылыб парвāна-тек өзүмни бирйан* (Дн., 235 б, 11).

*Жарāхат нāманың меҳрини ул гул,
Улашурды эли нарғисгә сунбул* (Дн., 238 а, 10).

Аларның арасыда муҳāлиф рāст келмас эди (Бч., 329 б, 11).

V. Утган замон феълнинг *-б+эрди* ёрдамида ясалган аналитик формаси Юсуф Амирийнинг «Банг ва чоғир мунозараси» аса-рида қўлланган бўлиб, унда ҳам кам учрайди.

Бу форма Амирий асарлари тилида ҳам нутқ моментидан олдин маълум бир вақтда бажарилган иш-ҳаракатни кўрсатишда

қўлланган: *Нагаҳ бир неча муваффиқ ҳамсухбатни кўрдүм ки, бир гошада олтуруб эрдилар* (Бч., 329 б, 10). *Бир-биригә қатылыб эрдилар, ул суфи савал қылды* (Бч., 330 б, 5).

-ғай+эрди ёрдамида ясалган форма тузилиши (ясалиши) бўйича аниқлик майлидаги ўтган замон феълининг аналитик формаларига ўхшаса ҳам, маъносига кўра, яъни истак, орзу каби маъноларни ифодалаш жиҳатидан бу формалардан фарқ қилади.

Масалан:

Йүзүм алтунға тутғай эрди аны,
Көзидә асрағай эрди ниҳаны (Дн., 250 б, 10).

Ҳозирги замон. Юсуф Амирий асарлари тилида ҳозирги замон феълининг *-а/-ә(-й)* аффиксли равишдош асосида ясалувчи формаси³ қўлланган. Лекин ҳар иккала асарда ҳам бу форма кам учрайди. Чунки Амирий асарларида ҳам эски ўзбек тилига оид бошқа манбалардаги⁴ каби ҳозирги замон маъносини ифодалаш учун *-р(-мас/-мәс)* аффиксли ҳозирги-келаси замон формаси анча актив истемолда бўлган.

Ҳозирги замон феълининг *-а/-ә(-й)* аффиксли равишдош асосида ясалган формаси Юсуф Амирий асарлари тилида I шахс бирлиги ва III шахс бирлик ва кўплигида учрайди. Мисоллар: *Эмди бу ҳамхайалны башыңдын чықарғыл, йоқ эрса анча йәнчамен сени* (Бч., 333 б, 2—3).

Көңул ким тартадур ғам матамыны,
Қалам-тек башыдын алғыл қарасын (Дн., 263 а, 2).

Ғалибә ул бир неча байтны эшитмәйдүр (Бч., 335 а, 6). *Бу чаққа тегрү ҳеч эрса бу таврның уҳдасыдын чықмай турур* (Бч., 329 б, 1—2); *Мениң мәжлисимдә гәҳ айақ башқа қойалар ва гәҳ баш айаққа* (Бч., 331 а, 7).

Ҳозирги замон феълининг *-а/-ә(-й)* аффиксли формаси «Банг ва чоғир мунозараси» асарида қуйидаги ўринда шарт феъли маъносида қўлланган: *Агар банги суҳбатыға мушарраф болмайдур, таҳқиқ билиң ким, дунйадын бикр барыбтур* (Бч., 333 а, 2—3).

Ҳозирги-келаси замон. Бу феъл *-р(-ар/-әр, -ур/-үр)* аффикси ёрдамида ясалади. Мазкур аффикс вариантларининг ишлатилиши Юсуф Амирий асарлари тилида ҳам эски ўзбек тилига оид бошқа манбалардаги⁵ каби қуйидаги кўринишга эга:

1) унли билан тугаган феълларга *-р* варианты қўшилган: *йаса+р* (Дн., 247 б, 2), *охша+р* (Дн., 231 а, 6), *тилә+р* (Дн., 251 а, 11), *де+р* (Бч., 332 а, 1) каби;

³ Бу форма ҳақида қаранг: Ш. Шукуров. История развития глагольных форм узбекского языка, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1966, стр. 16, 25, 36.

⁴ Ш. Шукуров. Узбек тилида феъл замонлари тараққиёти, Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1976, 98, 129, 151-бетлар.

⁵ Ш. Шукуров. История развития глагольных форм узбекского языка, стр. 63—66.

2) ундош билан тугаган феълларга *-ар/-эр* ёки *-ур/-үр* вариантлари қўшилган: *тарт+ар* (Дн., 264 б, 5), *от+эр* (Дн., 253 б, 8), *бар+ур* (Дн., 253 а, 5), *бер+ур* (Дн., 247 б, 8) каби;

3) ундош билан тугаган кўп бўгинли феълларга фақат *-ур/-үр* вариантлари қўшилган: *йарут+ур* (Дн., 270 б, 6), *йараш+ур* (Дн., 266 а, 3), *келтур+үр* (Дн., 261 а, 2), *тирил+үр* (Дн., 258 б, 11) каби.

Ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз формаси *-мас/-мас* аффикси ёрдамида ясалади: *ал+мас* (Дн., 240 б, 9), *бол+мас* (Дн., 253 а, 11), *кел+мас* (Дн., 270 а, 4), *қыл+мас* (Бч., 334 а, 11) каби.

Ҳозирги-келаси замон феълига шахс-сон аффиксларининг тўлиқ вариантлари қўшилади. Юсуф Амирий асарлари тилида бу феъл қуйидаги шахс-сонларда ишлатилган:

Б и р л и к

I шахс: *алур-мен, билүр-мен, тилэр-мен;*

II шахс: *алур-сен, билүр-сен, тилэр-сен;*

III шахс: *алур, билүр, тилэр;*

К ў п л и к

I шахс: —

II шахс: —

III шахс: *алурлар, билүрлэр, тилэрлэр.*

Юсуф Амирий асарлари тилида ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз формаси III шахс бирлигида қўлланган: *алмас, билмас, тилэмас* каби. «Банг ва чоғир мунозараси» асарида I шахс бирлигининг *-ман/-ман* аффикси билан ясалган қисқарган формаси⁶ қайд қилинди: *Мен сени гарчи йахши билман, вали йахши билүр-мен: андақ ким айтыбтурлар...* (Бч., 334 а, 8—9).

Ҳозирги-келаси замон феъли Юсуф Амирий асарлари тилида асосан қуйидаги маъноларда қўлланган:

а) ҳозирги замон маъносида:

Сениң койыңда саргардан йүрүр-мен

Йүзүң шам'ины көрүб жән берүр-мен (Дн., 238 б, 8).

Тә жаным бар, элгә куч берүр-мен (Бч., 331 б, 8);

б) келаси замон, «умум замон» каби маъноларда: *Ва мәниң ҳәсийатымны ул киши билүр ким, өзини ҳикмат қәнунунда Бу Али тутар* (Бч., 332 а, 1).

Гадә аҳвәлыны хәнларға дерлар,

Йарағлық сөзни султәнларға дерлар (Дн., 224 б, 3).

Лабың аллында эл жән келтүрүрләр

⁶ Бу форма ҳақида қаранг: Ш. Шукуров. История развития глагольных форм узбекского языка, стр. 94—96.

*Көзүңни көрүб имән келтүрүрләр (Дн., 243 б, 6).
Не ким чикса тилидин жән талашур
Ачығ соз татлығ ағызға йарашур (Дн., 242 а, 6);*

в) ҳозирги-келаси замон феъли Юсуф Амирий асарлари тилида шарт феъли маъносида ҳам қўлланган: *Мен сени гарчи яхши билмән, вали йахшы билүр-мен...* (Бч., 334 а, 8).

*Агар фарйад этәр бечара булбул,
Сен ул үндин паришан болма, эй гул (Дн., 237 а, 10).
Агар сендин оҷар элниң чарāғы,
Маңа сендин йарур умид бағы (Дн., 249 б, 4).*

Келаси замон. Юсуф Амирий асарлари тилида келаси замон феълининг *-ғу/-гү// -қу/-кү* ва *-ғай/-гәй// -қай/-кәй* аффикслари билан ясалган формалари истеъмолда бўлган. |

I. *-ғу/-гү// -ку/-кү* аффиксли келаси замон феъли Амирий асарлари тилида асосан III шахс бирлигида қўлланган бўлиб, баъзан II шахс бирлигида ҳам учрайди. Текширилаётган асарлар тилида бу формага систематик равишда *дур/дүр* боғламаси қўшилиб келган: *түзгүндүр, барғусидур* каби.

Унли ва жарангли ундош билан тугаган феълларга бу аффиксининг *-ғу/-гү* вариантлари, жарангсиз ундош билан тугаган феълларга *-қу/-кү* вариантлари қўшилади: *барғусидур, келгүсидүр, чыққусидур, йеткүсидүр* каби. Мисоллар:

*Ки давлат келгүсидүр болма ғāфил,
Сағāдат бирлә түзгүндүр маҳāl (Дн., 260 б, 5).
Саңа йүз қойғусидур дилнавāзың,
Келиб баш түзгүсидүр сарвинāзың (Дн., 260 б, 7).
Башыңға чыққусидур май айағы,
Иликтин барғусидур ихрāзың (Дн., 260 б, 11).
Тараб көргүсидүр қāматыны,
Қазā болғусидур бир-бир намāзың (Дн., 260 а, 1).*

II. *-ғай/-гәй// -қай/-кәй* аффиксининг ҳам қандай фонетик вариантда ишлатилишида *-ғу/-гү// -қу/-кү* аффиксининг ишлатилишидаги қонуниятлар мавжуд, яъни унли ва жарангли ундош билан тугаган феълларга *-ғай/-гәй* вариантлари, жарангли ундош билан тугаган феълларга *-қай/-кәй* вариантлари қўшилади: *барғай, келгәй, тутқай, йеткәй* каби.

-ғай/-гәй// -қай/-кәй аффиксли форма Юсуф Амирий асарларида бирликнинг ҳамма шахсларида қўлланган бўлиб, кўпликнинг фақат III шахсида қайд қилинди:

Б и р л и к

- I шахс: *барғай-мен, келгәй-мен;*
- II шахс: *барғай-сен, келгәй-сен;*
- III шахс: *барғай, келгәй;*

Қўплик

I шахс: —

II шахс: —

III шахс: *барғайлар, келгәйләр.*

Юсуф Амирий асарлари тилида *-ғай/-гәй//қай/-кәй* аффиксли форма келаси замонни ифодалашидан ташқари кўпинча истак, орзу, тилак, хоҳиш каби маъноларда қўлланган.

Мисоллар: *Заләлат парийнлығыдын ва жаҳәлат вайрәнлығыдын асрағай-сен* (Бч., 337 а, 4).

*Мен ул булбул эмәс-мен, эй гуландам,
Ки бир дам бәрксиз табғай-мен арәм* (Дн., 244 б., 6).
*Көңүл тутқай шарәбы көз қанындын,
Бағыр бергәй кабәб өз йанындын* (Дн., 263 б, 4);
*Сениң койыңдын, эй көрк ичрә бағым,
Башым гар барса, бармағай айағым* (Дн., 244 б, 5).
*Қачан йеткәй маңа ул ғамза фарйәд
Ким илингәй қуш үнин севди саййәд* (Дн., 238 б, 6).

Марҳамати адамға ақл чирәғын берди, та заләлат қараңғулығындын эймин болғай (Бч., 349 а, 2—3).

Шарт майли

Бошқа манбалардаги⁷ каби Юсуф Амирий асарлари тилида ҳам шарт майлининг *-са/-сә* аффикси билан ясалган формаси қўлланган. Бу форма адабиётларда одатда ҳозирги-келаси замон шарт феъли деб юритилади⁸.

Амирий асарларида шарт майли формаси бирликнинг ҳамма шахсларида ва III шахс кўплигида ишлатилган:

Бирлик

I шахс: *барсам, билсәм;*

II шахс: *барсаң, билсәң;*

III шахс: *барса, билсә;*

Қўплик

I шахс: —

II шахс: —

III шахс: *барсалар, билсәләр.*

⁷ С. М. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959, 105—106-бетлар; А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 161—164; Ф. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. Узбек тилининг тарихий грамматикаси, «Уқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1973, 148—151-бетлар; С. Н. Иванов. Родословное древо тюрков Абул-Гази-хана, Изд-во «Фан» УзССР, Ташкент, 1969, стр. 163—166.

⁸ Ш. Шукуров. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении, АДД, Ташкент, 1974, стр. 56.

Текширилган манбалар тилида *-са/-сә* аффиксли шарт феъли асосан қуйидаги маъноларда қўлланган:

а) шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапнинг кесими орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг бажарилиши (ёки бажарилмаслиги) учун зарур бўлган реал шартни кўрсатади: *Агар баҳадирлар бир-биригә чықсалар, мен йүзгә чықар-мен* (Бч., 331 б, 3).

*Бу āдат хуш йағачлар мивасыдын,
Ки таш атсаң, берурләр мивасыдын* (Дн., 247 б, 8).
*Агар сен анда болсаң йашқа пәмәл,
Мен озимдин берур-мен мунда филхәл* (Дн., 259 а, 5);

б) истак, илтимос каби маъноларни ифодалайди:

*Бу нийятны озунгә фарз билсәң,
Саңа ҳар ки десәм, арз қылсаң* (Дн., 236 а, 2).
*Тегүрсәң нәмайи āшиқ тилидин,
Хабар берсәң бир айның манзилидин* (Дн., 236 а, 3).
*Итиң, эй кәшки, болса қарыным,
Озин этса бу йердә ҳамнишиним* (Дн., 250 а, 1);

в) Юсуф Амирий асарларида *-са/-сә* аффиксли шарт феъли пайт ва тўсиқсизлик маъноларида ҳам қўлланган, яъни пайт ва тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими вазифасида келган:

*Гуләб айди ки, келсә йүз жуйурма,
Аның ул хизматын йүзигә урма* (Дн., 243 а, 5).
*Қамыш ҳам хәли эрмәс ким берур қанд,
Нечә айирсаң аның бандыдан банд* (Дн., 247 б, 10).

Келтирилган мисолларнинг биринчисидаги *келса* феъли «келганда» маъносида, иккинчи мисолдаги (*нечә*) *айирсаң* феъли «айирсанг ҳам» маъносида қўлланган.

Шарт майлининг аналитик формалари. Шарт майлининг аналитик формалари Юсуф Амирий асарлари тилида кам учрайди:

1) *-са+эрди* формаси. Бу форма I шахс бирликда қўлланган бўлиб, истак, орзу маъноларини ифодалайди:

*Айағың тофрағын гар табсам эрди,
Аны элнің көзидин йабсам эрди* (Дн., 250 б, 9);

2) *-ды/-ди+эрсә* формаси. Бу форма Амирий асарлари тилида I ва III шахсларнинг бирлигида қўлланган бўлиб, асосан пайт маъносида ишлатилган, яъни пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келган: *Йавуқрақ бардым эрсә, [байт] отру келиб, барча айақ туттылар...* (Бч., 330 а, 6). *Буларны синчиләдим эрсә...* (Бч., 330 а, 10).

*Тағаммул қылды эрсә нуқта сарфын,
Қылыб зир-у забар ул ҳарф ҳарфын (Дн., 251 б, 11).
Битичидә тағаммул қылдым эрсә,
Битичи-тек дамы ачылдым эрсә (Дн., 242 б, 11).*

Буйруқ-истак майли

Буйруқ-истак майлининг қуйидаги аффикслар билан ясалган формалари Юсуф Амирий асарлари тилида истеъмолда бўлган:

Бирлик

- I шахс: *-айын/-эйин (-йын/-йин), -ай/-эй (-й);*
II шахс: *-ғыл/-гил// -қыл/-кил, -ғын/-гин// -қын/-кин;*
III шахс: *-сун/-сүн;*

Кўплик

- I шахс: *-алы/-эли (-лы/-ли);*
II шахс: *-ың/-иң// -уң/-үң (-ң), -уңуз/-үңүз (-ңуз/-ңүз);*
III шахс: —

Парадигмадан кўриниб турибдики, Амирий асарлари тилида буйруқ-истак майлининг I ва II шахс бирлиги ва II шахс кўплиги учун параллел формалар ишлатилган. Бу формаларнинг қўлла-ниш ўринлари ва ўзаро муносабати қуйидагича:

1) I шахс бирлиги учун асосан *-айын/-эйин (-йын/-йин)* аффикс-ли *барайын* типидagi форма ишлатилган бўлиб, *-ай/-эй (-й)* аф-фиксли *барай* типидagi форма саноқли ўринлардагина учрайди;

2) II шахс бирлиги учун *-ғыл/-гил// -қыл/-кил* аффиксли *алғыл* типидagi форма кенг истеъмолда бўлиб, *-ғын/-гин// -қын/-кин* аф-фиксли *алғын* типидagi форма нисбатан кам қўлланган.

Маълумки, туркий тилларда феълнинг ўзак-негизи ҳеч қандай қўшимча қабул қилмасдан ҳам буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик маъносини ифодалашда қўллана беради (*бар, кел, йеткүр, көргүз* каби). Амирий асарларида ҳам буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик маъносини ифодалашда бу формадан кенг фойда-ланилган;

3) II шахс кўплигининг *-ың/-иң// -уң/-үң (-ң)* аффиксли *барың* типидagi формаси актив қўлланган бўлиб, *-уңуз/-үңүз (-ңуз/-ңүз)* аффиксли *барыңыз* типидagi формаси кам учрайди.

Юсуф Амирий асарлари тилида буйруқ-истак майли формала-ри асосан қуйидаги маъноларда қўлланган:

а) истак маъноси: *Оз иззатыңны асрамай ҳаддын ашурсаң, ан-ча йатыб турайын* (Бч., 333 б, 7).

*Қайандур майл тә фикрин қылайын,
Йибәр йелдин хабар тә ачылайын* (Дн., 262 а, 10).

*Сени дедим бу дағвада сынайын,
Тараддуд барыдын бир дам тынайын* (Дн., 246 а, 9).

*Салалы ғам черикинә хазимат,
Биләли айш-у ишратни ғанимат* (Дн., 233 б, 3).

б) буйруқ маъноси:

*Карам көргүз, азимат маркабын сүр
Озуңни ҳар нечүк эт, анда йеткүр (Дн., 249 б, 5).
Барыб булбулны қылғын мажлис-афруз,
Дегин аҳаң түз ким, болды навруз (Дн., 266 б, 2).
Қобузчи башына салың ҳавāны (Дн., 267 а, 10).
Буйурғыл йолға ким фаррāиш болсун,
Көзүң суйы билән йолдаш болсун (Дн., 266 б, 11).*

в) илтимос маъноси:

*Таның ҳам танысун бир баш айағны,
Тил ачыб сөзгә тындурсун қулағын (Дн., 260 б, 2).
Сабā алында барыб тартмай аҳ,
Ки қатығ келмәсун көңлүңда нāгāҳ (Дн., 256 а, 7).
Карам қылғын йана бир қатла барғын,
Көңүлни ғам ғубарыдын чықарғын (Дн., 261 а, 4).*

Юсуф Амирий тилида қарғаш, лаънатлаш каби маъноларни ифодалаш учун -гүр аффиксли форма ишлатилган. Бу форма II шахс бирлигига нисбатан қўлланилган: *Чағыр теди: эй көки кесилгүр, сен йазыларда өз башың билән улғайған-сен* (Бч., 336 б, 6).

Феъл даражалари

Юсуф Амирий асарлари тилида ҳам феъллар аниқлик, ўзлик, мажҳул, биргалик ва орттирма даражаларга⁹ бўлинади. Аниқлик даража феълларнинг ўзак ёки негизи асосида, даража кўрсаткичларисиз ифода этилса, ўзлик, мажҳул, биргалик ва орттирма даражалар махсус аффикслар воситаси билан ясалади.

Аниқлик даража. Бу даража махсус грамматик кўрсаткичга эга эмас. Феълнинг бу даражаси Амирий асарларидаги барча феъл ўзакларини қамраб олади ва бошқа феъл даражалари учун асос бўлади. У иш-ҳаракатнинг субъект томонидан тўғридан-тўғри, бевосита бажарилганлигини кўрсатади.

Ўзлик даража феъл ўзакларига -н(-ын/-ин//-ун/-үн) аффиксини қўшиш ёрдамида ясалади. Мисоллар: *Ҳар кимки сәңә өгрэнди, өртэнди* (Бч., 334 б, 5). *Рāсты бу хайал ажаб көрүнди мәңә* (Бч., 329 б, 2).

*Замāни ҳарф илминә исинди,
Ичи кўйди, вале қорқуб қысынды (Дн., 251 а, 6).
Оқур ҳāлатда сими көргүзүб-сен,
Севүнүб бетакаллуф қылды таҳсин (Дн., 263а, 11).*

⁹ Э. Фазылов. Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении, АҚД, Ташкент, 1961.

Мажхул даража феъл ўзагига *-л(-ыл/-ил//ул/-үл)* аффиксининг бирикишидан ҳосил бўлади. Мисоллар:

*Ишāрат қыл, суманға ким ачылсун,
Нисāр учун дирам йаңлығ сачылсун* (Дн., 266 б, 6).
*Жаҳāны йаруғай жāны тирилгāй,
Тирикләр санына ай кирилгāй* (Дн., 261 б, 7).
*Паришāн фикридин кōңли тугулмай,
Ози маълул-у иллаттын қутулмай* (Дн., 228 а, 6).

Баъзан мажхул даража аффикслари ўзлик даража маъносида қўлланиши мумкин:

*Фарāғат йелидин ачылғусыдур,
Кōңүлдә ғунча-тек сарбаста рāзың* (Дн., 260 б, 9).
*Қашым чандāн сәниң фикриңни қылды,
Ки қайғудын бойы йāтек эгилди* (Дн., 259 б, 11).

Биргалик даража. Феълнинг биргалик даражаси икки ёки ундан ортиқ субъект томонидан биргаликда бажариладиган ҳаракатни билдиради. Бу даража *-и (-ыш/-иш//уш/-үш)* аффикси ёрдамида ясалади. Мисоллар:

*Таныға чулғашиб заҳмат жунун-тек,
Қойа бериб өзин ранж ичрә тун-тек* (Дн., 245 б, 9).
*Мениң нāмус-у нāмымни талашқын,
Алиф-тек келгин-у элгә улашқын* (Дн., 259 а, 9).
*Қиши күн ҳам киришсә болмас,
Сафāҳат кининә эришсә болмас* (Дн., 245 а, 1).

Амирий асарлари тилида биргалик даража икки маънода келади:

а) биргалик-ўзлик:

*Қириштим сōз йазарға хāма-тек тунд,
Ишимдә сарзанишдин болмайын кунд* (Дн., 242 а, 9);

б) биргалик-кўплик:

*Фирāқыдын кōруб жавр-у ситамни,
Сығышдуруб бири биригә ғамны* (Дн., 235 а, 10).

Орттирма даража. Амирий асарлари тилида ҳам орттирма даража бошқа даражаларга нисбатан кўп формали бўлган. Бу даражани ҳосил қилувчи аффикслар тубандагилар:

1) *-дур/-дүр//тур/-түр* аффикси:

*Садафтын дағы ул хош бетағаййур,
Ким аны нечә сындурсаң берүр дур* (Дн., 247 б, 9).
Мени сен шам'-тек күйдүрмәгиң не,

*Жафā-йу жавр этэкин түрмәгиң не? (Дн., 257 б, 3).
Деди ул гул чу зāйи болды авқāt,
Қалам бирлән давāти келтүрүң бāt (Дн., 239 а, 8).*

Орттирма даражанинг бу аффикси баъзан биргалик даража қўшимчасидан сўнг келиши мумкин:

- *Чу ачты нāмамы ул зулфи занжир,
Сығыштурды элики ҳар ара фир (Дн., 263 а, 9).
Чу кōрди нāмани меҳр этти иҳсāс,
Қатыштурды эли қундуз ара āс (Дн., 257 а, 4).
Фирақыдын кōрүб жавр-у ситамны,
Сығышдуруб бири биригә ғамны (Дн., 235 а, 10);*

2) -ғуз/-гүз аффикси:

*Фарāвāн дарди дил кōргүзүб анда,
Қылыб шарҳи ким ул йығмас гумāнда (Дн., 242 а, 11).
Кōрүб нар ичгүчиләрниң ишини,
Күлүб андақ ки кōргүзди тишини (Дн., 233 а, 8);*

3) -р (-ар/-әр||-ур/-үр) аффикси:

*Қанāты ичидә хатын йашуруб,
Йшимдә жаҳдыны ҳаддын ашуруб (Дн., 267 б, 6).
Түзәтти Муштари иқбāl бāлын,
Чиқарды бойныдын гардун вабāлын (Дн., 251 б, 9).
Тегүрсәң нāмайи āшиқ тилидин,
Хабар берсәң бир айның манзилидин (Дн., 236 а, 3).
Не отын өчүрүб үнләр садāсы,
Жаҳāнны кōчүрүб барбат навāсы (Дн., 233 а, 3);*

4) -т аффикси:

*Сипāс-у шуқр аңа ким жāн йаратты,
Кōңүл танни ара султāн йаратты (Дн., 228 б, 1).
Чу кōргүзди муҳаббатын йүз алвāн,
Түгәтти нāманы-йу қылды унвāн (Дн., 246 б, 2).
Йүзүңнүң ғуссасыдын күн иситиб,
Фалак иситмә таъвизин битиб (Дн., 249 а, 11).*

т- аффикси баъзан -р даража қўшимчасидан сўнг келиши ҳам мумкин:

*Балā зиндāныда кōзин йашартыб
Қойуб өзини-йу āҳыны тартиб (Дн., 265 а, 1);*

5) -ғур/-гүр||-қур/-күр||-қар/-кәр аффикси:

*Йүрүди эл қопуб ҳар ишкә мāйил,
Мени азғуруб ул шакл-у шамāйил (Дн., 235 р, 5).*

*Чу қойсаң ул харāб аллыда кāмы,
Битикни тез йеткүр биздин салāмы* (Дн., 246 б, 5).
*Аңа йеткәрки, бир кбкни түзди,
Мухāлифни уруб бойныны үзди* (Дн., 228 а, 9).

Ҳаракат номи

Амирий асарлари тилида ҳаракат номининг қуйидаги формалари қўлланган:

1) **-мақ/-мәк** аффиксли форма: *узатмақ, атмақ* (Дн., 270 а, 8), *чалмақ, салмақ* (Дн., 239 б, 10), *қызартмақ* (Бч., 336 а, 11), *асрамақ* (Дн., 228 а, 8), *атланмақ, йанмақ* (Дн., 246 б, 4), *сарғартмақ* (Бч., 336 б, 1), *ачмақ, қачмақ* (Дн., 244 л, 1), *бақмақ* (Дн., 262 б, 3), *ачылмақ, қылмақ* (Дн., 245 а, 6), *көргүзмәк* (Дн., 228 а, 8), *өлтүрмәк* (Дн., 268 а, 2), *битимәк* (Дн., 264 а, 9), *үзмәк, түзмәк* (Дн., 269 б, 10).

Эгалик қўшимчалари ва жўналиш келишигининг *-а/-ә* аффикси олдида келганда *-мақ/-мәк* аффикси охиридаги жарангсиз [к] ва [к] ундошлари жарангли [ғ] ва [г] ундошларига ўтади: *бағмағы, ағмағы* (Дн., 234 а, 5), *болмаға* (Дн., 237 а, 2), *күйдүрмәгин, түрмәгин* (Дн., 257 б, 3), *эришмәги* (Дн., 258 б, 1), *этмәгиң, сепмәгиң* (Дн., 243 а, 7).

Ҳаракат номининг бу формаси от сингари келишиклар билан турланиш хусусиятига ҳам эга:

Жўналиш келишиги: *келмәккә* (Дн., 231 а, 9), *текмәккә* (Дн., 236 а, 2), *ачылмағыға* (Дн., 233 а, 9), *этмәккә* (Дн., 268 б, 11), *сормаққа* (Дн., 255 а, 10), *қылмаққа* (Дн., 243 а, 3), *болмаға* (Дн., 237 а, 2);

Урин-пайт келишиги: *бақмағында, ақмағында* (Дн., 234 а, 5), *өртәмәқдә, тартмақда* (Дн., 256 а, 3), *демәкдә, йемәкдә* (Дн., 237 а, 1);

Чиқиш келишиги: *йемәкдин, йемәктин* (Дн., 246 б, 8), *демәктин* (Дн., 270 а, 11);

2) **-ш(-ыш/-иш//уш/-үш)** аффиксли форма:

*Ози бирлән Бурāқы йел йүрүшлүк,
Не йел ким ваҳм-тек ит-тек сүрүшлүк* (Дн., 229 а, 5).
*Тепиниб найзасы бақмай кишигә,
Йылан-тек зухралығ санчыш ишигә* (Дн., 231 б, 4).
*Йығачдын барғ алыб тебрәтти башын,
Барышым важҳыдын түзди мағāшим* (Дн., 268 а, 5).

Сифатдош

Юсуф Амирий асарлари тилида қуйидаги сифатдош формалари истемолда бўлган:

1) **-ған/-гән//қан/-кән** аффиксли форма. Бу аффикснинг *-ған/-гән* вариантлари унли ёки жарангли ундош товуш билан ту-

гаган ўзакларга бирикса, *-қан/-кән* вариантлари жарангсиз ундошлар билан тугаган ўзакларга бирикади: *барған, келгән, качқан, йеткән* каби.

Сифатдошнинг *-ған/-гән//қан/-кән* аффиксли формаси ўзидан сўнг келишик қўшимчасини олиши мумкин:

*Көңүл кининә барғандын умид үз,
Ки ҳаргиз эгри иши болмағай түз* (Дн., 240 а, 11).

Сифатдошнинг *-ған/-гән//қан/-кән* аффиксли формаси замон маъносини ифодалаб, иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бажарилганлигини билдиради:

*Ки шāхā мен араб-мен барда тузған,
Тикән бирлән муҳаббаттын дам урған* (Дн., 232 б, 4).
*Көрүнди көзүңгә эл расм-у хуйы
Йана аққан арыққа келди суйы* (Дн., 261 б, 4).
*Бары ой хирманын бир чавға сатқан,
Илик тартыб айағыны узатқан* (Дн., 246 а, 3).

Бу сифатдошнинг инкор формаси феъл ўзагига *-ма/-мә* аффиксининг қўшилиши орқали ясалади:

*Тиләб ай васлыны эвурмәгән йүз,
Санаған кечә таң атқыча йүлдүз* (Дн., 246 б, 11);

2) *-р(-ар/-эр//ур/-үр)* аффиксли форма.

Сифатдошнинг бу формаси отлашганда келишик, эгаллик қўшимчаларини олиши мумкин:

*Дедим турғыл ки, жāным ичрә оқтур
Деди: жāнға берүрдин чāра йоқтур* (Дн., 234 а, 10).
*Дедим: эй умр өтәргә қылма рағбат,
Деди: гар умр өтәр хош бил фанимат* (Дн., 234 а, 9).
*Сабā эшитти-йу алды нафасын,
Барурға тез көргүзди ҳавасын* (Дн., 236 а, 4).
*Хирāmāн келүрүңни тā ешиттим,
Өзүмдин сабр-тек бехвās эттим* (Дн., 262 а, 8).
*Муғанни гарм нақшыын көргүзүрдә,
Алар ҳāлат қылыбан чарх урурда* (Дн., 233 а, 6).

Сифатдошнинг бу формаси ҳозирги-келаси замон феълининг ясалишида асос бўлади. Бундан ташқари у қуйидаги ўринларда ҳам қўлланган:

а) аниқловчи вазифасида келади:

*Йүзүң көрәр көзүмдүр гар рақибиң,
Көрә алмас аны чықты қарāры* (Дн., 238 а, 1).

*Чавы қылды мушавваш эл димағын,
Дедим: тут эмди атланур айағын* (Дн., 234 б, 5);

б) келишик қўшимчаларини олганда, тўлдирувчи вазифасида келади:

*Сабā эшитти-йу алды нафасын,
Барурға тез көргүзди ҳавасын* (Дн., 236 а, 4).
*Сен эмди рāзи болғын сарбасарға,
Таразу-тек баш эндур тик турарға* (Бч., 336 а, 3).

Бу сифатдошнинг инкор формаси феъл ўзак-негизига *-мас/-мәс* қўшимчаларини орттириш йўли билан ҳосил бўлади:

*Бу аслы йоқ ҳавасқа қойма бунйād,
Тугәнмәс дард-у ғамдын болмағыл шād* (Дн., 241 б, 8).
*Май ич пāймāна толмасдын бурунрақ,
Бу сувдын ур хирад көзинә тобрақ* (Дн., 233 б, 6).
*Сел ул кун ки назарны мендин алма,
Билиб өзүңни билмәсликкә салма* (Дн., 238 б, 3).

Рашидош

Юсуф Амирий асарлари тилида қуйидаги рашидош формалари қўлланган:

1) **-б(-ыб/-иб//-уб/-үб)** аффиксли форма¹⁰. Рашидошнинг бу формаси феълдан англашилган ҳаракатнинг ҳолати, мақсади каби маъноларни билдиради: *Сайр этиб чықтым. Бағ ичрә гашт этиб йүрүр эрдим...* (Бч., 329 б, 8—9).

*Завқ-у тамāшā билә мажлис қуруб,
Ичкүгә машғул эдиләр олтуруб* (Бч., 330 а, 3—4).
*Күлүмсинди нашāt ағзыны ачмай,
Севүнүб гул бикин тонына сығмай* (Дн., 251 а, 3).
*Қылыб адл элини беригә йығы,
Көкәрмәй йаныда қозы қулағы* (Дн., 230 а, 8).
*Қалам тартынмайын атыб замирин,
Қылыб соз қандыдын тилини ширин* (Дн., 255 б, 5).
*Ҳамиша уйқусызлыққа қылыб «ху»,
Түшидә кирмәйин умрида уйқу* (Дн., 252 а, 8).

2) эски ўзбек тилида шеърӣ асарлар учун характерли бўлган **-бан/-бән (-ыбан/-ибән//-убан/үбән)** аффиксли форма Амирий асарлари тилида ҳам кенг қўлланган: *қылыбан* (Дн., 253 б, 1), *алыбан* (Дн., 242 б, 6), *салыбан* (Бч., 330 а, 10), *этибән* (Дн.,

¹⁰ Рашидошнинг бу формаси тусланиш хусусиятига эга (Мақоланинг «Ўтган замон» баҳсига қаранг).

237 б, 6), *берибән* (Дн., 262 б, 2), *ичибән* (Дн., 263 б, 8), *йетибән* (Дн., 234 а, 7), *қойубан* (Дн., 263 б, 8), *болубан* (Дн., 229 а, 8), *табшурубан* (Дн., 230 б, 2), *көргүзүбән* (Дн., 230 б, 2), *төкүлүбән* (Дн., 334 а, 3) ва ҳоказо.

Равишдошнинг бу формаси иш-ҳаракатнинг шахсли феълдан олдин ёки кетма-кет содир бўлганлигини билдиради:

*Баъзи шукуфта хатир-у хошвақт гулбикин,
Баъзи бинафша-дек салыбан башларын қуйы*
(Бч., 330 а, 10);

3) **-ғач/-гәч//қач/-кәч** аффиксли форма бир ҳаракат кетидан иккинчи ҳаракатнинг бошланиши, юзага чиқиши шарт эканлигини билдиради. *Ҳар кимниң пайманасы толубтур, маниң билән өчәшур, өчәшгәч шаксыз чапар-мен* (Бч., 331 б, 1).

*Дедим турғыл, равәни сурди атын,
Көзүм көрди барадурғач ҳайәтын* (Дн., 235 б, 10).
*Эшиткәч Мустафә болды равәна,
Болубан қаба қавсайны нишәна* (Дн., 229 а, 8).
Чағыр эшиткәч ачық үстиндин теди (Бч., 333 а, 11);

4) **-ғунча/-гунчә (-ғынча/-гинчә//қынча/-кинчә)** аффиксли равишдош формаси иш-ҳаракатга нисбатан вақт-сабаб муносабатини ифодалашга хизмат қилади:

*Қызыл алтун ки васфын қылса болмас,
Аны күүдүрмәгүнчә билсә болмас* (Дн., 246 а, 10).

Албатта тә сәни көтәрмәгинчә йәрәнлар лаззат қылмаслар (Бч., 334 а, 10). *Жур'адандын чыққынча сени анбәи қылур-мен* (Бч., 334 б, 3);

5) **-қалы/-кәли** аффиксли равишдош иш-ҳаракатнинг мақсадини билдиради: *Теди: не болубтур сәңә, мени йалмаб йутқалы турур-сен* (Бч., 333 б, 5);

6) **-а/-ә** аффиксли равишдош формаси иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатади: *Бу ҳәлатда бал чағырны сора келди* (Бч., 336 б, 6). *Ҳазил варақын ачыб қарны тоқ күлә-күлә сениң бабыңда оқур* (Бч., 336 а, 5).

А. Ибрагимова

«КЕЛУРНОМА» ЛУҒАТИНИНГ ЛЕКСИКАСИГА ОИД КУЗАТИШЛАР

Шарқ филологик асарлари орасида ўзининг лексикографик, лексик хусусиятларига кўра, шунингдек, яратилган жойи нуқтаи назаридан алоҳида қимматга эга бўлган ва XVII асрнинг ёзма ёдгорлиги ҳисобланган «Келурнома» номли асар ўзбек тили тарихи масалаларини ёритиш учун қимматли материаллар беради. Бу луғатда қайд этилган лексик бойликни атрофлича ўрганш асосида тарихий грамматика, лексикология, лексикография, тарихий диалектология каби ўзбек тилшунослигининг турли соҳалари бўйича муҳим кузатишлар олиб бориш мумкин.

Биз бу мақолада ўзимизнинг ушбу луғат устида олиб борган тадқиқотимиз натижасининг бевосита лексикологияга оид бўлган баъзи бир жиҳатларини ёритамиз.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган ва айрим ўзгаришларга учраган сўзлар

Ўзбек тили қадимий ёзув традициясига эга бўлган тиллардан бири бўлиб, турли даврларда яратилган ёдгорликларда унинг лексик бойлиги акс этган.

«Келурнома» лексик составида бўлган бир қатор сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим ўзгаришлар олган ҳолда келади. Буларни икки гурпуага бўлиш мумкин:

1. Фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар.

2. Семантик ўзгаришларга учраган сўзлар.

Фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар. «Келурнома» ёзилишидан шу вақтгача бўлган давр ичида унда берилган кўп сўзларнинг талаффузи турли ўзгаришларга учради:

а) айрим сўзлар таркибидаги лабланмаган унлилар ҳозирги ўзбек адабий тилида лабланган унлилар билан алмашинган. Масалан: *бийик* (35 а)¹ — буюк; *биврәк* (34 а) — буйрак.

б) бир қатор сўзларнинг иккинчи бўғинидаги лабланган унлилар ҳозирги ўзбек адабий тилида лабланмаган унлилар билан ал-

¹ «Келурнома», ЎзФАШИ, қўлёзма, ф., № 5052.

машинган. Масалан: *қашуқ* (33 а) — қошиқ; *чомуч* (39 а) — чўмич; *қырғу* (33 а) — қирғий; *тамур* (34 а) — томир; *алтун* (34 б) — олтин; *тэшүк* (35 б) — тешиқ; *пышуқ* (33 а) — пишиқ; *тэмүр* (34 б) — темир ва бошқалар.

в) айрим сўзлар диереза ҳодисасига учраган: *йылан* (35 а) — илон; *йиртө* (35 а) — эрта; *ҳуки* (34 б) — укки; *ҳурэмақ* (29 а) — ўрмоқ;

г) айрим сўзлар протеза ҳодисасига учраган: *авуч* (33 а) — ҳовуч; *өкүз* (33 б) — ҳўкиз; *игит* (35 б) — йигит; *ырақ* (35 а) — йироқ; *ирик* (35 б) — йирик; *итирмақ* (17 а) — йитирмақ;

д) айрим сўзлар метатеза ҳодисасига учраган: *кирбик* (34 а) — киприк; *йарпақ* (33 а) — япроқ; *тэрбэтмақ* (15 б) — тебратмоқ; *торғамоқ* (10 б) — тўғрамоқ; *арбамақ* (7 а) — аврамоқ ва ҳоказолар.

Сўзлар таркибида юз берган фонетик ўзгариш ундошлар доирасида ҳам кузатилади:

а) б>в, масалан: *сабамақ* (22 а) — савамоқ; *табан* (34 а) — тован; б>м: *қабамақ* (26 а) — қамамоқ; п>в: *қапақ* (34 а) — қовоқ;

б) ғ>қ, масалан: *ачығ* (33 а) — аччиқ; *йамағ* (22 а) — ямоқ; *тырнағ* (34 а) — тирноқ;

в) в>г, масалан: *үвүрмақ* (5 б) — ўгирмоқ; *чэвүрткэн** (33 а) — чигиртка.

Семантик ўзгаришларга учраган сўзлар. Маълумки, давр ўтиши билан тилнинг луғат состави ўзгаради, янги сўзлар ясалди, эскирган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетади.

«Келурнома» луғати таркибида мавжуд бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида семантик ўзгаришларга учраган сўзларни қуйидаги қисмларга бўлиб ўрганиш мумкин бўлади:

1. Маъно доираси торайган сўзлар;
2. Маъно доираси кенгайган сўзлар;
3. Янги маъно касб этган сўзлар;

1. **Маъно доираси торайган сўзлар:** *чарламоқ* (20 а) — чақирмоқ, таклиф қилмоқ; эски ўзбек тилида *чарламақ* сўзининг семантикаси анча кенг бўлиб, оддий чақирув, таклиф маъноларини ифодалаган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида махсус *келин-куёв* чақирғига «чарлар» дейилади. Лекин газета, журнал саҳифаларидаги шиорларда, пафос билан айтилган сарлавҳаларда «чақирмоқ» маъносига ҳам келади. Масалан, *Бизни олис пахтазорлар чорлайди*.

чүрәк (34 а) — нон; ҳозирги ўзбек адабий тилида «чуррак нон» ноннинг бир турини билдиради.

ағыл² (32 б) — ой атрофидаги гардиш. Ўзбек адабий тилида

² Бу сўзнинг иккинчи маъноси «молхона», «қўйхона» «Келурнома»да берилмаган.

* Юмшоқ ўзақли сўзларнинг кейинги бўғинларидаги э ни ә деб ўқилсин, масалан, *чэвүрткэн*.

оғил — молхона маъносида ишлатилади. Аммо ҳозирги туркман тилида «ағыл» сўзининг иккала маъноси ҳам сақланган³.

отнуч (35 б) — қарз, илтимос. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида «илтимос» маъносида келади.

ағыр (35 б) сўзи эски ўзбек тилида «оғир» ҳам «қиммат» маъноларини билдирган. Ҳозирги тилимизда эса биргина «оғир» маъносини билдириб келади.

сачрамақ (22 б) сўзи «Келурнома»да «сакрамоқ» маъносида келади, шу сўзнинг орттирма даражаси *сачратмақ* (22 б) — сакратмақ, чоптирмақ маъноларида келади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *сачрамоқ* сўзи жонсиз предметларга нисбатангина ишлатилади. Масалан: *лой сачради, сув сачратди* кабилар.

қопармақ (24 б) — ўрнидан қўзғатмоқ, турғузмақ; ҳозирги тилимизда «қупормоқ» жонсиз предметларга нисбатан иш ҳаракатини билдириб келади. Масалан: *ўсимликларни қўпормоқ* ва бошқалар. Аммо ҳозирги ўзбек адабий тилида шу сўз ўзагидан ясалган «қўпоровчи», «қўпоровчилик» каби сўзлар ҳосил бўлган.

ҳармақ (28 б) сўзи қўлэзмада «чарчаш» ва «ожизланмоқ» каби маъноларни ифодалайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ҳоримоқ* — чарчамоқ маъносидагина истеъмол қилинади.

йаманламақ (31 б) сўзининг қўлэзмада «жаҳл чиқмоқ», «ғазабланмоқ» маънолари берилган. Ҳозирги тилимизда луғатда берилган маънолари йўқ.

2. Маъно доираси кенгайган сўзлар: *йурт* (33 а) — уй-жой маъносида берилган. Ўзбек тилида «юрт» сўзининг маъноси жуда кенг. *Юрт, ватан, мамлакат, элат, халқ, муассаса*. Масалан, *олий йўқув ю р т и, билим ю р т и* ва бошқалар.

бақмақ (13 б) — кўрмоқ, қарамоқ бўлиб келади. Ҳозирги тилимизда *боқмоқ* сўзи «кўрмоқ», «қарамоқ»дан ташқари, тарбия қилмоқ, парваришламоқ, қарамоғида тутмоқ, едириб ичирмоқ, изламоқ, касал қарамоқ, боқиб тузатмоқ ва бошқа маъноларни ҳам ифодалаб келади.

булғамоқ (13 а) — булғамоқ, аралаштирмақ; ҳозирги ўзбек тилида *булғамоқ* — ифлос қилмоқ, иснод келтирмақ, чайқатмоқ ва ҳоказоларни ифодалайди.

арымақ (7 а), (11 а) — тозаланмоқ; ҳозирги тилимизда «бўшамоқ», «халос бўлмоқ» каби маъноларда ҳам истеъмол қилинади.

йайратмақ (32 а) — ёймоқ; Бу сўз «ейиш», «ейилиш»дан ташқари бемалол бўлмоқ, эркин бўлмоқ каби маъноларни ҳам ифода қилади.

шашатмақ (22 б) — ҳайрон қолдирмоқ маъносидан ташқари, ҳозирги ўзбек адабий тилида *шоштирмақ* — тезлатмоқ, қистамоқ, ошиқтирмақ, ҳовлиқтирмақ каби маъноларда ҳам келади.

3. Янги маъно касб этган сўзлар: *йаваш* (35 б) — тарнов; ҳо-

³ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 25.

зирги ўзбек тилида ювош, беозор, мулойим, мўмин, босиқ каби тушунчаларни ифодалайди.

йарма (33 а) — ғалвир; ҳозир эса ёрма «крупа» маъносида келади.

ораз (34 б) — эркак арслон; ҳозирги ўзбек тилида ва бошқа туркий тилларда *ораз* — бахт, тақдир, ризқ каби маъноларда келади.

Шунингдек, Радлов луғатида *ураз* (қирғизча бахт, I, 655), Будаговда ҳам *ураз* (қозоқча *бахт*, тақдир I, 120) деб изоҳланган. Аммо тарихий ёдномаларда бу сўзнинг «бахт» маъносида ишлатилганини учратмаймиз. Қадимги даврларда арслонга ўхшаш ҳайвонлар номини эркаклар исми сифатида ишлатилиши, айниқса, туркий халқларда одат бўлганлиги «Келурнома»да берилган изоҳнинг тўғрилигидан далолат бермасмикан?

қурумсақ (34 б) — ўқдон, садоқ; бу сўз (МК, I, 416) *қурман* — ўқ-ёй соладиган идиш; (РСл., II, 924) *ўқдон*, *ўқлари билан*; ҳозирги ўзбек тилида *қурумсақ* хасис, зиқна каби маъноларни ифодалайди.

узатмақ (7 а) — рухсат бермоқ; *узатмоқ* — ҳозирги тилимизда чўзмоқ, олиб бермоқ, кузатмоқ, қиз узатмоқ каби тушунчаларни ифодалайди.

чөмүч (33 а) — капгир; чўмич ҳозирги тилимизда суюқ овқат, суюқликни сузиш учун қўлланадиган асбобга айтилади.

чаға (33 а) — дарранда, йиртқич; бу сўз қатор обидаларда *бола*, «хайвон боласи», «йиртқич боласи» каби маъноларни билдириб келади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида — чақа фонетик вариантыда келиб, «бола-чақа» каби ибораларда қўлланади.

түп (33 а) — асил, машхур; ҳозирги ўзбек тилида бу сўз «чуқурлик», таг, ост, асос, негиз, манба, пойдевор каби маъноларни билдиради.

қақ (32 б) — кўлмак; қақ — ҳозирги ўзбек тилида «қуруқ», «қаттиқ» маъноларини ифодалайди.

Ҳозирги замон ўзбек тили шеваларида мавжуд бўлган сўзлар

«Ҳозирги замон шевалар тили бизгача етиб келмаган қадимги тил формалари ва сўзларни сақлаб қолганлиги билан, қадимги обидалар тилини тушуниш ва лингвистик таҳлил қилиш учун ноёб материал бўлиб хизмат қилади»⁴.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмол қилинмайдиган қатор сўзлар мавжудки, бундай сўзларнинг бир қанчасини турли даврларга оид ёзма ёдгорликлар тилида учратамиз. Текширилаётган манбанинг лексик бирликлари ўзбек адабий тилида мавжуд бўлмаган ҳолда, ўзбек тилининг турли шеваларида ҳозир ҳам истеъмол қилинади.

⁴ П. М. Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, стр. 2.

Қўлёзмада мавжуд бўлган диалектал сўзлар, шу шева вакиллари билан чамбарчас боғлиқдир.

«Луғатнинг лексик состави жонли материал асосида тузилган ва XVII асрда ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги диалектал хилма-хилликни ифодалайди»⁵, деб ёзади А. К. Боровков. Асар материални текшириш ва уларни ҳозирги ўзбек тили шевалари билан қиёслаш асосида асарда келтирилган луғат бирликларининг талай қисми қуйидаги шеваларда ҳозир ҳам актив истеъмолда эканлиги аниқланди.

Хоразм шевасида мавжуд бўлган сўзлар: *арна* (32 б) — сув йўли; **Хор.:** *арна* — катта ариқ (Ўзхш., 21); *қубқа* (35 б) — ёғоч челақ; **Хор.:** *қовға* — челақ (Ўзхш., 153); *салма* (33 а) — зовур; **Хор.:** *салма* — зовур, кичик ариқ (Хш., 228); *жай* (33 а) — калхат; **Хор.:** *чай* — калхат (Хш., 95); *айас* (32 б) — тиниқ, соф ҳаво; **Хор.:** *айаз* — совуқ ҳаво (Ўзхш., 14).

Шунингдек, Сайрам, Қовчин, Бухоро шеваларида ҳам *ойаз* — совуқ ҳаводир (Ўзхш., 4); *алаң* (33 а) — кетма-кет туташган баландлик; **Хор.:** *алан* — қўриқ ер (Ўзхш., 17); *қыңыр* (34 а) — кўр; **Хор.:** *қыйтар* — ғилай (Хш., 161); *эйлэмақ* (8 б) — пиширмақ, тайёрламақ; **Хор.:** этмоқ, пиширмақ (Ўзхш., 96).

Шимолӣ Хоразм шевасида: *чэгә* (32 б) — қум; **Ш. Хор.:** *чәгә* — қум (Ўзхш., 295); **Ж. Хор.:** *да чәйә* каби фонетик варианты ҳам учрайди; *чәнэмақ* (19 б) — ўлчамоқ (10 а); **Ш. Хор.:** *чәнэмақ* — ўлчамоқ (Ўзхш., 297); *қалынлық* (34 б) — келин; **Ш. Хор.:** *калынлық* — келин (Ўзхш., 348); шунингдек, «Бобирнома»да ҳам (94) бу сўз *келин* маъносида учрайди.

Жанубий Хоразм шевасига мансуб бўлган сўзлар: *додағ* (34 а) — лаб; **Ж. Хор.:** *додақ* — лаб (Хш., 87); *чырламақ* (19 б) — қичқирмоқ, чинқирмоқ; **Ж. Хор.:** *жарламақ* — қичқирмоқ (Хш., 100).

Урганч, Хива, Хазорасп шеваларида: *арығ* (32 б) — тоза, пок; **Ур., Хива, Хаз.:** *арығ* — пок (Ўзхш., 20); *айа* (34 а) — қўл кафти; **Ур., Хива, Хаз.:** *а:йа* — кафт (Ўзхш., 23); *йағыш* (32 б) — ёмғир; **Ур., Хива, Хаз.:** *йағыш* — ёмғир (Хш., 12, 50); *йазуқ* (35 б) — гуноҳ; **Ур., Хива, Хаз.:** *йазық* — гуноҳ (Хш., 50); *йағы* (35 б) — душман; **Ур., Хива, Хаз.:** *йа:ғы* — душман (Ўзхш., 128); *кәрпич* (35 б) — ғишт; **Ур., Хива, Хаз.:** *кәрвич* — ғишт (Ўзхш., 142); шунингдек, **Юқори Қашқадарё шевасида:** *кърпыш* (Юқш., 138) — ғишт демақдир; *шақак* (34 а) — бағбақа; **Ур., Хива, Хаз.:** *сақак* — бағбақа (Ўзхш., 228); *чаш* (33 а) — омбор; **Ур., Хива, Хаз.:** *чаш* — тўла (Ўзхш., 295); **Бухоро шевасида:** ҳам *чаш* — тўла маъносида ифодаланади; *чулғамоқ* (19 а) — ўрамоқ; **Ур., Хива, Хаз.:** *чо:ламақ* — ўрамоқ (Ўзхш., 205); *түкәнмақ* (15 б) — тугалмоқ, тамом бўлмоқ; **Ур., Хива, Хаз.:** *түкәнмақ* — тамом бўлмоқ (Ўзхш., 265); *туғма* (34 б) — қулнинг боласи; **Ур., Хива, Хаз.:** *доғма* — қулдан

⁵ А. К. Боровков. Лексикографическая традиция в словарях чагатайско-го языка (в кн. лексикографический сборник), выпуск IV, М., 1960, стр. 153.

бўлган бола (Хш., 38); Бу сўз шу маънода Хонқа, Тўрткўл шеваларида ҳам учрайди.

«Келурномада *тэбанэ* (36 а) — жуволдиз сўзи берилган. Бу сўз Урганч, Хива, Шовот, Гурлан шеваларида *тэмэн* (Ўзхш., 250); Бешкент, Қарши, Қовчин шеваларида *төвэнэ* (*түвэнэ*), *тебэнэ* каби вариантларда келади.

Қашқадарё шевасида: *пэшэк* (33 б) — мушук; **Қаш.:** *пъшэк* (Юқш., 177) — мушук; **Бухоро шевасида:** ҳам мушук — *пъшэк*; *эңэк* (34 а) — ияк; **Қаш.:** *эңэк* — ияк (Ўзхш., 97); *өкчэ* (34 а) — пошна; **Қаш.:** *өкчэ* — пошна (Юқш., 159), шунингдек **Хоразм шевасида:** ҳам *өкчэ* — пошна; *чүркэлди* (35 б) — ярим куйик сут; **Қаш.:** *чүркэнмэк* (Ўзхш., 367) — қораймоқ; **Бух. шевасида:** ҳам *чуркамақ* — қораймоқ маъносини ифодалайди; *қыллык* (36 а) — қўй жунни қирқадиган қайчи; **Қар. шевасида:** *қыллуғ* (Юқш., 140) — жун қирқадиган қайчи; *жүрбэ* (33 б) — чўчқа боласи; **Қаш. шевасида:** *чүлпэк* (Юқш., 157) — чўчқанинг боласи.

Бухоро шевасига мансуб сўзлар: *битмақ* (12 а) — ёзмоқ; **Бух.:** *битмоқ*⁶ — ёзмоқ (Ўзхш., 52); *инэк* (33 б) — сигир; **Бух.:** *инак* — сигир; *йабан* (32 б) — дашт, дала жой; **Бух.:** *йобон*, *йовон* — дала; *йэзнэ* (34 б) — почча; **Бух.:** *йазна* — почча; *лөк* (33 а) — бир ўрқачли туя; **Бух.:** *лөк* — эркак туя (Ўзхш., 174); *нинэк* (34 а) — кўз қорачиғи; **Бух.:** *нинак* — кўз қорачиғи (Ўзхш., 496); *тавламақ* (14 б) — бурамоқ, эшмоқ; **Бух.:** *товламоқ* — бурамоқ; *тавушқан* (33 б) — қуён; **Бух.:** *тавушқон* — қуён; *шайан* (35 а) — ош тахта; **Бух.:** *шебанд* — ош тахта; *түнэкүн* (35 а) — кеча; **Бух.:** *тунагун* — кеча; *қавламақ* (25 а) — ҳайдамоқ, қувиб юбормоқ; **Бух.:** *қавла* — ҳайда.

Қипчоқ, қарноқ шевасига оид сўзлар: *бағыр* (34 а) — жигар; **Қип. қар.:** *бавыр* (Ўзхш., 40); *өр* (35 а) — жоҳил; **Қип.:** *өр* — ўжар (Ўзхш., 204); шунингдек, **Қашқадарё шевасида:** *өр* (Юқш., 159) — тажанг, қайсар; *эргэнэк* (35 а) — эшикнинг ён томонидаги чўплар; **Қип.:** *эргэнэк* — ўтов эшиги (Ўзхш., 97). Бу сўз Сибирь туркларин тилида ҳам мавжуд⁷.

Андижон шевасига мансуб сўзлар: *муңуз* (33 а) — шох; **Анд.:** *мунгыз* — шох (Ўзхш., 186); *үйлүк* (34) — хўжайин, уй бошлиғи; **Анд.:** *үйләмэк* — уйлантирмоқ (Ўзхш., 267); *сөңэк* (34 а) — суяк; **Анд.:** *сөңгэк* (Ўзхш., 240); *шылтық* (35 а) — ғийбат, бўхтон; **Анд.:** *шыл* — товламачи (Ўзхш., 315); *улуғ ата* (34 а) — бува; **Анд.:** *кэт-тэ ата* — бува (Ўзхш., 345); *аба* (34 а) — амаки; **Анд.:** *эвэ* — амаки (Ўзхш., 329).

Наманган шевасида: *салма* (33 а) — зовур, ташланма сув; **Нам.:** *салма* — ташланма (Ўзхш., 236); *учэ* (34 а) — орқа; **Нам.:** *учэ* — орқа (Ўзхш., 269); *эчэ* (34 а) — она; **Нам.:** *ача* — она

⁶ Луғат лексикасининг Бухоро шевасида учраган сўзлари бевосита ўз кузатишимиз натижасида аниқланган.

⁷ С. Исхакова. Лексико-сибирских татар, АКД, Ташкент, 1970, стр. 15.

(Ўзхш., 328); *киринмақ* (27 а) — чўмилмоқ; **Нам.:** *кыннэмэк*⁸ — чўмилмоқ.

Қарноқ шевасида: *қары* (34 а) — тирсакдан елкагача бўлган жой; **Қар.:** *қары* — қўлнинг тирсакдан елкагача жойи (Ўзхш., 157); *шүлэн* (33 а) — камбағаллар овқати; **Қар.:** *шүлэн* — кўпчиликка тарқатиладиган суюқ овқат (Ўзхш., 313); *кизлэн* (35 а) — яширин; **Қар.:** *кэзлэмэк* — яширинмэк (Ўзхш., 145); шунингдек **Қоракўл шевасида:** *ги:злэмэк* — яширмэк бўлиб келади.

Қорамурт шевасида: *мыйығ* (34 а) — мўйлов; **Қорамурт:** *мыйық* — мўйлов (Ўзхш., 184); *тумаға* (35 б) — ов қушларнинг қалпоғи; **Қорамурт:** *тумаға* — ов қуши бошига кийгизиб қўядиган чарм қалпоқча (Ўзхш., 283); *абушқа* (34 б) — эр; **Ўзган шевасида:** *абушқа* — чол (Ўзхш., 329); *айақ* (33 а) — коса; **Лақай шевасида:** *айақ* — коса (Ўзхш., 14); *йавурмақ* (32 б) — яқинлашмоқ; **Шимолий ўзбек шевасида:** ҳам *йавурмақ*⁹ — яқинлашмоқ; *үкүр* — нар от (33 а); **Поп шевасида:** *увур* — от (Хш., 243, 267).

Луғат лексик бирликларининг шу шеваларда учраш даражасига кўра, «Келурнома»нинг диалектал асоси қайси шевага кўпроқ алоқадор эканлиги ҳақида муайян фикр айтиш мумкин бўлади. Тадқиқот шуни кўрсатадики, луғатда келтирилган сўзларнинг кўпчилик қисмини ўзбек тилининг ўғуз, қипчоқ (Хоразм, Қашқадарё, Бухоро) группа шеваларига оид сўзлар ташкил қилади.

Ҳиндистонда яратилган «Келурнома» луғатида ўғуз, қипчоқ группа шевалари элементларининг акс этиши махсус текширишни тақозо қилади. Эҳтимол, бунга сабаб бўлган нарса луғат автори Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг шу группа вакиллари жонли сўзлашув тилидан кўпроқ фойдаланганлигидандир.

Ҳозирги ўзбек тилига нисбатан архаиклашган сўзлар¹⁰

«Келурнома» луғатида келтирилган бир қатор сўзларни ҳозирги ўзбек тилига нисбатан архаик сўзлар қаторига киритиш мумкин, чунки бу сўзлар ўзларининг ўша маънолари билан ҳозирги ўзбек тилида истеъмол қилинмайди.

Бундай сўзлар билан ифодаланган айрим тушунчалар ҳозирги ўзбек тилида бошқа сўзлар билан ифодаланади, айрим тушунчаларни билдирган сўзлар эса, умуман истеъмолдан тушиб қолган. Бундай сўзларнинг истеъмолдан тушиб қолиши, ҳаётда ўз мавқеини йўқотиши ёки тараққиёт натижасида бошқа предмет ва

⁸ А. Алиев. «Қутадғу билиг» ва «Девону луғотит турк»нинг, Наманган шеваларига муносабати, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., Тошкент, «Фан» нашриёти, 1970, № 5, 36-бет.

⁹ Ф. А. Абдуллаев. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи, — «Навойи ва адабий таъсир масаласи», Тошкент, 1968, 254-бет.

¹⁰ Бу қисмда кўрсатилган сўзларнинг ҳаммаси ҳозирги ўзбек тилига нисбатан архаиклашган деб олишимиз, шартлидир албатта; чунки биз нашр қилинган ва биз қўллаган материаллар асосидагина фикр юритамиз. Айрим сўз ва терминлар ҳозирги кунда ўзбек тилининг у ёки бу шевасида истеъмолда бўлиши мумкин.

жараёнларга ўз ўрнини бўшатиб бериш ҳодисаси билан боғлиқ. Мана шу асосда шундай предмет ва жараёнларни ифодалаган сўзлар кераксиз элемент сифатида ўз мавқеини йўқотган ва истъеъмолдан чиқиб архаик сўзлар доирасидан ўрин олгандир.

Ҳозирги ўзбек тилига нисбатан архаик ҳисобланувчи бундай сўзларнинг айримлари ҳозир ҳам баъзи қардош туркий тилларда истъеъмол қилинади. Биз бу ҳақда мисоллар келтириш жараёнида тўхталиб ўтамиз.

Ўзбек тилига нисбатан архаиклашган сўзлар кўпинча маданий-маиший ва уй-рўзғор буюмларига оид, инсон анатомияси, қобилияти, характериға оид, жониворлар, қариндош уруғ номлари, ҳарбий терминлар ва қурол-яроғ номлари, самовий терминлар, ҳаракат ва ҳолатни билдирувчи сўзлар ва бошқа бир қанча предметнинг белги ва хусусиятларини билдириб келган тушунчалардан иборат.

Маданий-маиший ва уй-рўзғор буюмларига оид сўзлар. 1. **Озиқ-овқат:** *базламач*¹¹ (33 а) — хамир овқат (33 а); Бу сўзни ҳозиргача маълум бўлган бирор шева тилида учратмадик. Аммо усмонли турк тилида *базла*¹² «хамир ейиш» маъносига келади; *көзәлмач* (33 а) — юпқа патир нон; Бу сўз ҳам ҳозирги ўзбек тилида, шунингдек, ўрта аср лугатларида учрамади. Усмонли туркчада *күз* — иссиқ кул демақдир, шунингдек, туркманча ҳам *көз*¹³ — чўғ маъносини ифодалайди; *көзалмач* — кулда пиширилган нон бўлиши мумкин; *ашлығ* (33 а) — дон. Қадимги обидалардан (МК, I, 137) — *ғалла*; (ДТС, 63) *дон*; (РСл., I, 603) *ашлық* — нон, арпа; шунингдек, ҳозирги татар тилида *ашлық*¹⁴; қирғиз тилида *аштық*¹⁵; уйғур тилида *ашлық*¹⁶ — дон бўлиб ифодаланади; *этмэк* (33 а) — нон; (МК, I, 127), (Таф., 86) *әтмәк* (СТУ, I, 158) *әтмәк*; (АЗФТ, 240) *өтмәк* (РСл., I, 847) *әтмәк*; (Буд., I, 72) *әкмәк*, *икмәк*; ҳозирги татар тилида *икмәк*¹⁷; қумиқ тилида *экмек*¹⁸ бўлиб ифодаланади.

2. **Идиш-товоқ:** *сиңәк* (33 а) — кўза; (МК, III, 377) *сиңәк* — сув ичадиган идиш; (Буд., I, 658) *сиңек* — кўза; ҳозирги қумиқ тилида *сюнкю*¹⁹ — тоғора; *ләтүк* (33 а) — кўза; (Буд., II, 185) *латун*; (РСл., III, 755) *латун* — кўза; *тышы* (33 а) — лаган, товоқ; (СТУ, II, 334) *тышт* — мис тоғора; (Яг., 997) *тәшт* — лаган, тоғора, кўза; *сайыңи* (33 а) — лаган. Бу сўз *лазан* маъносига (Буд., I, 690) мавжуд; *оқра* — коса (33 а); *қиёсланг*: (ДТС, 270) *йоғр* — коса, идиш (РСл., I, 999), (Буд., I, 144).

3. **Уй-рўзғор буюмлари:** *биләв* (33 а) — қайрақтош; (РСл., IV,

¹¹ Текстда *йазламач* шаклида берилган, кўчирувчининг хатоси бўлса керак.

¹² Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь, М., 1931, стр. 121.

¹³ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 411.

¹⁴ Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 48.

¹⁵ Киргизско-русский словарь, М., 1965, стр. 85.

¹⁶ Уйгурско-русский словарь, М., 1968, стр. 38.

¹⁷ Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 164.

¹⁸ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 375.

¹⁹ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 296.

1893) биләү; (АЗФТ, 184) ҳозирги қумиқ тилида билев²⁰; уйғур тилида биләй²¹ — қайроқтош маъносини билдиради; тақар (36 а) — қопча; (МК, I, 389) тағар — қоп; (РСл., III, 780) тақар — жуволдиз, бу албатта, хато бўлса керак; (СТУ, II, 366) тағарчук — қопча; артмақ (35 а) — кисса, халта; (РСл., I, 307) халта, қоп; (Буд., I, 25) сумка; Бобирномада²² да артмақ — халта маъносиди келади; йавуртқан (35 а) — кўрпа, ёпинч; (МК, I, 217) йоғурқан — устки тўн, ёпинчи; (РСл., III, 425) йорған, ёпинғич (СТУ, I, 544) йоғурған; ҳозирги татар тилида юрган²³ — кўрпа; тэпэнгү (33 б) — жул, от ёпиғи; (Бор., 172) тапінгү; (РСл., III, 1111) тапінги (Буд., I, 341); тыйтың (32 б) — ёқут, қиммат баҳо тош; қиёсланг (Таф., 85) атиң — безак; (Буд., I, 413) ёқут.

4. Белги ва хусусиятлар: ағыр (35 б) — қиммат; Бу сўз (МК, I, 87) қиммат баҳо (СТУ, I, 104); шунингдек, Навоий асарларида учрайди; татығ (33 б) — маза; (МК, I, 386) татығ — ширин; (Таф., 289) татығ (СТУ, II, 352), (РСл., III, 905) татық, татығ; (Буд., I, 329) тат — маза; ҳозирги қумиқ тилида татыв²⁴ — маза бўлиб келади; түз (33 а) — тўғри (Бор., 164), (Аб., 219), (ШС, 117), (Буд., I, 397), (Нл., 615).

Ҳозирги замон татар тилида төз²⁵, қумиқ тилида тюз²⁶ — тўғри маъносини ифодалайди; түз (35 а) — яланглик, очиқлик, чўл (Бор., 164), (Буд., I, 391); қумиқ тилида тюз²⁷ — яланглик маъносини беради; учуз (35 а) — арзон (МК, I, 165), (Таф., 344), (ШС, 28), (АЗФТ, 270); ушуз (РСл., I, 727), (СТУ, II, 449), (Буд., I, 116).

Одам ва унинг анатомиясига оид сўзлар. 1. Ташқи аъзолар: чоқу (34 а) — чакка; сақағ (34 а) — юз; Бошқа ёднолар ва Навоий асарларида сақақ — бағбақа бўлиб келади; кэчкэ (34 а) — энса (РСл., II, 174); айбик (34 а) — панжа учи; айнан шу маънода бошқа обидаларда учрамади; йәнчүк (34 а) — болдир, соғ; қалбақ (34 а) — кокил, зулф; (Буд., II, 21) қалпақ, кокил, тож, пўпак.

2. Ички аъзолар: боғурдақ (34 а) — ҳалқум; (ШС, 83), (РСл., IV, 1652), (Буд., I, 285) боғуздақ; инчэ пачэ (34 а) — ошиқ; Бобирномада инча пойча — ошиқ (130).

3. Жисмоний нуқсонлар: чашы (34 а) — ғилай (РСл., III, 1912), (Буд., I, 660); Озарбайжон тилида чашы — ғилай; усмонли туркчада ҳам шаши²⁸ — ғилай сўзи ишлатилади; сағыр (34 а) — кар; Бу сўз АЗФТ да сангырав шаклида учрайди (РСл., IV, 267), (Буд., I, 687), (СТУ, I, 268); татар тилида сангырау²⁹ — кар; чөтүр (34 а) — пучук; (РСл., III, 2025) кичкина бурун.

²⁰ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 84.

²¹ Уйгурско-русский словарь, М., 1968, стр. 234.

²² Бобирнома, Тошкент, 1960, 270-бет.

²³ Татарско-русский словарь, 1966, стр. 697.

²⁴ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 318.

²⁵ Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 572.

²⁶ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 326.

²⁷ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 326.

²⁸ Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь, М., 1931, стр. 391.

²⁹ Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 472.

4. Қобилият ва характерга оид сўзлар: *алп* (34 б) — ботир, зўр; (МК, I, 77, II, 403), (Таф., 49), (РСл., I, 430) *алп* — қаҳрамон; *бүкә* (35 б) — паҳлавон, зўр (РСл., IV, 1693), (Буд., I, 286). Бу сўз Бобирномада³⁰ учрайди; *чалпар* (35 б) — ёмон хулқли; (РСл., II, 2024) *чалпа* — дайди, муттаҳам; (Буд., I, 422) *чалпа* — бузуқ, ёмон хулқли; ҳозирги қирғиз тилида *чалпоо*³¹ — такаббур, гердайдан; *қарчанақ* — хасис (36 а), (РСл., II, 204), (Буд., II, 902); қиёсланг: *қирғизча қарчи*³² — қашшоқлик, етишмовчилик; *ғумэк* — мақтанчоқ (35 б); Бу сўз биз кўриб чиққан манбаларнинг биронтасида ҳам учрамади.

5. Белги ва хусусиятлар: *чыға(й)* — камбағал (35 а), (МК, III, 257), (Таф., 358), (СТУ, II, 520), (РСл., III, 2109), (Буд., I, 506); *қодоман* — ўзини тута олмайдиган, эвини билмайдиган (35 б); усмонли туркчада *кодоман*³³ — тажанг, сержаҳл; *қушар* — ёмон (35 б); *қушарта* — ўйнаш (34 б); (ШС, 222) *шерик*; (РСл., II, 639) *кўп эр билан яшовчи хотин, ўйнаш*.

Мавҳум тушунчалар: *ушмақ* — жаннат (36 а), (МК, I, 141), (Бор., 87), (Таф., 334), (ШС, 27), (РСл., I, 1732), (Буд., I, 115); Бу сўзнинг «Келурнома»даги *уштымақ* варианты (Таф., 335) да учрайди; *йалавуч* — пайғамбар (36 а); (МК, III, 54) *йалавач*; (Таф., 136) *јалавач*; (СТУ, I, 465) *йалавач* (РСл., III, 163), (Буд., II, 362); текстда бу сўзнинг яна *йалафуч* ва *йулвач* (36 а) вариантлари ҳам мавжуд.

Жониворлар. 1. Қушлар: *чавлы* — лочин (33 а), (МК, I, 405), (РСл., III, 1936); *ёш, ўргатилмаган лочин* (Буд., I, 466); *чөлэк* — нар лочин (33 а); (ДТС, 145) *чібэк* — қирғий; (ШС, 154), (Буд., I, 49) *овчи қуш*; (РСл., III, 2201) *қарчиғай, қирғий; пайқу* — лочин (33 б); (ШС, 92) *байғу* — овчи қуш; (Буд., I, 318) *қарчиғай оиласидан* — овчи қуш; (РСл., IV, 1325) *овчи қуш; шылырға* — ов, илвасин (33 б), (ШС, 205), (Буд., I, 671), (РСл., IV, 1078); *хүпүйүк* — попишак (33 б); (МК, I, 107) *убуб*; (АЗФТ, 266) *убук* (Буд., II, 316) *хүпүйүк; отаға* — қуш парининг майдаси (35 б), (ШС, 24); қуш тожи ва туки (РСл., I, 1104); *қуш парининг майдаси, қуш туки* (Буд., I, 110).

2. **Ўй ҳайвонлари:** *үкүр* — нар от (33 а); (ДТС, 623) *үгүр* — пода, йилқи, уйир; (ШС, 27) *тўрт ёшлик қисроқ*; (РСл., I, 1197) *пода, йилқи*; (Буд., I, 145) *терлаган от; қырақ* — байтал (33 б); *атан* — бир ўрқачли нор туя (33 б); (МК, I, 105) *ахта туя*; (Буд., I, 91) *атан* — ахта туя; *бүрундүк* — туя бурнига ўтказилган чўп (35 б), (ШС, 80), (РСл., IV), (СТУ, I, 280); *туғ* — туя думининг жуни (33 б); *қарақашуқ* — туя тирноғи (33 б); (МК, III, 241) *қарақуш* — туя оёғининг таг атрофлари; (РСл., II, 190) *туя туёғи*; (Буд., II, 11) *туя туёғидаги тирноқлар; шәңүлэк* — сигир ва шу

³⁰ «Бобирнома», Тошкент, 1960, 231-бет.

³¹ Қирғизско-русский словарь, М., 1965, стр. 841.

³² Қирғизско-русский словарь, М., 1965, стр. 354.

³³ Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь, М., 1931, стр. 120.

кабилар туёғи (33 б); (РСл., IV, 943) *хайвонлар туёғи*; (Буд., I, 662) *хайвонлар туёғи*; *санғырақ* — хўкиз ва шунга ўхшаганлар туёғи (33 б), (РСл., IV, 288), (Буд., I, 615).

3. **Ёввойи хайвонлар:** *йаған* — фил (35 а), (МК, III, 36), (РСл., III, 39); *чақан* — чия бўри (33 б); (РСл., III, 1833) *чақал*; (СТУ, II, 512) *чаған*; ҳозирги қумиқ тилида *чаъган*³⁴ — чия бўри; *дөлти* — сиртлон (35 б); (Бор., 181) *дөлти*; (Аб., 268), (ШС, 172; РСл.) *дөлту*; *чождуқ* — айиқча, айиқ боласи (35 а); (МК, I, 362) *чўчка боласи*; (РСл., III, 2027) *чўчка боласи*; (Буд., I, 491) *йиртқиш хайвон боласи*; *аланғырт* — каламуш (33 б); (МК, I, 175) *алаңир* — қўш оёқ; (ДТС, 33) *кемирувчилар оиласидан*; (Буд., I, 79) *каламуш*.

Касб-хунарни билдирган сўзлар: *қушчы* — қушчи (33 б); Бу сўз Навойи асарларида ҳам учрайди; *қарачы* — деҳқон (35 б); (МК, I, 146) *гадой*; (ДТС, 424) *гадой*; (Буд., II, 45), (РСл., II, 162) *лўли*.

Қул-хизматкорни билдирган сўзлар: *кака* — қул (34 б); (РСл., II, 12, 1268) *кола* — қул; (Яг., 1228) *қари қул*; *дадак* — катта ёшли оқсоч хотин (34 б); (ШС, 128) *жория, канизак*; (Боб., 376) *аёл қул*; (РСл., III, 1641) *ёш қул аёл*; *қарабаш* — қул, хизматкор, *чўри* (34 б); (МК, III, 241) *қулларга берилган ном*; (Таф., 200) *қул хотин, чўри*; (ШС, 265) *чўри, канизак*; (СТУ, II, 597) *чўри, канизак*; (РСл., II, 165) *караваш: чўри қиз, қул хотин*.

Самовий терминлар: *йэтдигэн* — Етти оғайни (32 б), (МК, III, 45); *јәтiкан* (ДТС, 259); *йетиген* (РСл., III, 361); ҳозирги татар тилида *жидеген йолдыз*³⁵, туркман тилида *едиген*³⁶, *ағыл* — ой гардиши (32 б); (РСл., I, 163) *ой гардиши, ой атрофидаги туманли айлана*; (Буд., I, 64) *ой гардиши*; ҳозирги туркман тилида *а:ғыл*³⁷ — ой гардиши; *чақын* — чақмоқ (32 б), (РСл., III, 1834), (Буд., I, 461); ҳозирги уйғур тилида *чеқин*³⁸ — чақмоқ; *чапқун* — ёмғир аралаш бўрон (32 б), (РСл., III, 1923); ҳозирги туркман тилида *чапғын*³⁹ — қаттиқ изғирин, совуқ; *ылдырым* — чақмоқ (32 б); (ШС, 59), (РСл., 1495), (СТУ, I, 528) *йылдырым*; ҳозирги туркман тилида *йылдырым*⁴⁰ — чақмоқ; *чибар* — майда ёмғир (32 б); (РСл., III, 2153) *намгарлик*; (Буд., 503) *шудринг*; туркман тилида эса *жыбар*⁴¹ — майда ёмғир; *йуз* — шудринг (32 б); (РСл., III, 567) *йуш* — намгарлик; (Буд., II, 377) *йуш* — намгарлик; *чоғаш* — қуёш ҳарорати (32 б), (РСл., III, 2013), (Буд., I, 495).

Ҳарбий терминлар ва қурол-аслаҳа номлари: *чэрик* (35 б) — армия, лашкар (Бор., 178); *черик* (Аб., 240), (ШС, 161), (Буд., I,

³⁴ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 351.

³⁵ Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 761.

³⁶ Туркменско-русский словарь, М., 1965, стр. 302.

³⁷ Туркменско-русский словарь, М., 1965, стр. 25.

³⁸ Уйгурско-русский словарь, М., 1968, стр. 404.

³⁹ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 723.

⁴⁰ Туркменско-русский словарь, М., 1968 стр. 377.

⁴¹ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 329.

475), (РСл., III, 1967); уйғур тилида *черик*⁴² — аскар, лашкар; *чандавул* (35 б) — арьергард; Будагов бу сўзни «вақтда бўл» деган маънони билдиради деб тушунтиради⁴³. Вамберининг ёзишича, Хивада қоровул офицерни *чақдаул* дейилган⁴⁴. Бу сўз «Бобирнома»да ҳам мавжуд: *қоровул ва чағдавул қўймай ғофил ётиб эдук*⁴⁵. *Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чағдавуллик навбати эди*⁴⁶. Уйғур тилида *чаң* — пост, *чаңда турмақ* — постда турмақ⁴⁷; *эләтмиш* (35 б) — армиянинг марказ қисми; *алтмиш* (35 б) — душманнинг аҳволи ва мавқеи ҳақида маълумот берувчи аскарлар, яъни разведкachi группа; (ШС, 19) *алтмиш* — таълия аскарлар унвони; *буранға* (35 б) — армиянинг ўнг томони; (РСл., IV, 1819) *буранғар*; (Буд., I, 251) *баранғар*; *топ* (35 б) — эскадрон, полк, қисм; *чызық* (35 б) — линия; *қабак* (34 а) — *нишон*, *мўлжал* (ШС, 212; II, 436); *орғарым* (33 а) — эстеҳком; (РСл., I, 1061) *қалъа атрофидаги окоплар*; (Буд., I, 119) *қалъа окоплари: башқыйан* (34 б) — калта найли милтиқ; (ШС, 69) *туяга юкланган тўп отидир*; (РСл., IV, 1555) *туя орқасига боғланган пушка*; *башақ* (34 б) — найза, найза учи (МК, II, 22), (Аб., 128), (ШС, 69), (РСл., IV, 1551).

Бу сўз Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида ҳам учрайди:

*Уқи ногаҳ агар сандонға текса,
Башоғи итланур сандон ичинда* (19).

сувлук (34 б) — тез, ўткир; *балдақ* (34 б) — қилич дастаси (ШС, 72), (РСл., IV, 1503), (Буд., I, 236); *қуромсақ* (34 б) — ўқдон, садоқ (МК, I, 416); *қурман* — ўқ, ёй соладиган идиш (РСл., II, 924); *ўқдон ўқлари билан* (Буд., II, 74); *кэриш* (34 б) — камалак ипи (Бор., 224), (СТУ, II, 607), (ШС, 265), (РСл., II, 1958), (Буд., II, 123); Бу сўз ҳозирги озарбайжон тилида *кириш* — камалак⁴⁸; *сәпишкән* — катта милтиқ (34 б); (РСл., IV, 729) *узун карабин*; (Буд., I, 620) *сипешкән* — йирик ёнғоқ? Будагов «бандук»ни «бондок» деб ўқиган бўлса керак⁴⁹; *тубазы* (34 б) — чўқмор, гурзи; (СТУ, II, 402) *тубуз* — чўқмор, гурзи.

Луғатда қурол-яроғ номларидан ташқари, ўрта асрда қўлланган ўқлардан айрим қисмларининг исмлари ҳам берилган: *улун* (34 б) — ўқнинг ёғоч қисми; Бу сўз (МК, I, 107)да *учсиз ўқ* маъносида келади, *лөди* (34 б) — ўқнинг пар қисми; *наҳрә* (34 б) — ўқнинг орқа қисми.

Турли ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи сўзлар: *ититмақ* — ўткирламоқ (4 а), (МК, II, 368); *итишти* — ўткирлатди (ДТС, 264);

⁴² Уйғурско-русский словарь, М., 1968, стр. 404.

⁴³ Л. М. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I том, стр. 477, СПб., 1869.

⁴⁴ Vamberg H. djagataische Sprachstudien Leipzig, 1867.

⁴⁵ «Бобирнома», Тошкент, 1960, 131-бет.

⁴⁶ «Бобирнома», Тошкент, 1960, 184-бет.

⁴⁷ Уйғурско-русский словарь, М., 1968, стр. 385.

⁴⁸ Азарбайжанча-русча лүгәт, Баку, 1965, стр. 209.

⁴⁹ «Бондоқ» арабча ёнғоқ. Арабско-русский словарь, М., 1957 стр. 105.

йитит (Буд., I, 180); «Келурнома»даги *итимақ* — ўткирланмоқ (4 б) формаси (Буд., 3, 111) да учрайди; ҳозирги туркман тилида *йитемек*⁵⁰ — ўткирламоқ; қумиқ тилида *итти*⁵¹ — ўткир; уйғур тилида *йитекмэк*⁵² — ўткирламоқ; *йанмақ* — қайтмоқ (31 б), (МК, II, 72); *јанді* — қайтди (Бор., 253), (Аб., 400), (Таф., 140), (РСл., III, 79, 80), (Буд., II, 344); *йырламақ* — куйламоқ (32 б); (МК, III, 9) *јір* — ғазал, мақом, куй; (Таф.) *јірла*; (СТУ, I, 451; I, 530) *йырла*; (ДТС, 268), (РСл., III, 473) *йыр* — куй, қўшиқ; ҳозирги татар тилида *жыр* — қўшиқ⁵³; *мышықармақ* (28 б) — бурун қоқмоқ; (РСл., IV, 2166) *мишқирмоқ*; *таңламақ* (16 б) — ажабланмоқ (РСл., III, 811); *қиёс*: туркман тилида *таң*⁵⁴ — ажойиб, ажабланарли; *қирғиз*: *таң қал*⁵⁵ — ажабланмоқ; *толанмақ* (14 а) — ором олмақ, тинчимоқ; (СТУ, II, 397) *тынлан*; *үвурмақ* (5 б) — ўсиб, униб чиқмоқ; *шыпқамақ* (23 а) — сиқмоқ, сиқиб сувини чиқармоқ, эзмоқ, шапатиламоқ; *эвурмақ* (11 а) — ағдармоқ, тўнтармоқ, айлантирмоқ; (МК, I, 188), (Аб., 85), (Таф., 63) *әвўр*; (ШС, 65), (РСл., I, 1817), (Буд., I, 168) *эвирмек* — қайтармоқ; *туркман*: *эвурмек*⁵⁶ — айлантирмоқ, бурамоқ; *қирғиз*: *үйўр*⁵⁷ — айлантирмоқ; *хүркүдамақ* (28 б) — мудрамоқ; (Буд., I, 125) *үркүмақ*; (Нл., 625) *ўркүдамақ* — мудрамоқ; *уваламақ* (28 б) — ишқаламоқ, уқаламоқ; *күбимақ* (28 б) — қоқмоқ, силтамоқ, сидириб ташламоқ; *қирғиз*: *күбү*⁵⁸ — қоқмоқ, силкитмоқ; *өгмақ* (7 а) — мақтамоқ; Бу сўз қадимги ёдномаларда ҳам учрайди. (МК, I, 184), (Таф., 241), (СТУ, I, 184), (РСл., I 1171); *сунчымақ* (22 б) — хавотирланмоқ, тажанг бўлмақ.

Синоним, омоним ва антоним сўзлар

Луғат лексик қатламининг талай қисмини синоним, омоним ва антоним сўзлар ташкил қилади. Бу ҳол эски ўзбек тилининг лексик имкониятлари бой бўлганлигига ишора қилувчи омиллардан биридир.

Асар муаллифи ўрта аср луғатчилик аъёналарига кўра асосан маънодош, шаклдош ҳамда зид маъноли сўзларни группалаб, ўрни билан алоҳида қайд қилишга ҳаракат қилган.

Луғатда бир хил маъно тушунчасини ифодалаш учун ишлатилган бир синонимлик қаторга мансуб икки ва ундан ортиқ, синоним сўзларни, ёзилиши бир хил, лекин маънода фарқ қилувчи

⁵⁰ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 367.

⁵¹ Кумыкско-русский словарь, М., 1969, стр. 115.

⁵² Уйгурско-русский словарь, М., 1968, стр. 158.

⁵³ Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 773.

⁵⁴ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 618.

⁵⁵ Киргизско-русский словарь, М., 1965, стр. 702.

⁵⁶ Туркменско-русский словарь, М., 1968, стр. 497.

⁵⁷ Киргизско-русский словарь, М., 1965, стр. 819.

⁵⁸ Киргизско-русский словарь, М., 1965, стр. 458.

икки ва ундан ортиқ (5 дан 7 гача) бўлган омонимлик қаторга мансуб шаклдош (омоним) сўзларни, шунингдек зид маъноларни, қутбий қарама-қарши тушунчаларни ифодаловчи антонимик қаторга оид сўзларни алоҳида-алоҳида қайд қилиб кўрсатган. Масалан: *салма, тушақ* — тузоқ маъносини билдирган сўзларни кетма-кет келтирган. **توز** **омоним, омограф** шаклли етти маънода (*туз* — оштузи; *түз* — тузмоқ; *тўғри*; *очиқ*; *текис ер*; *тоз* — тўзмоқ; *гард, чанг*; *кутмоқ*); **اوت** **омограф** сўзлар (*от* — ўт, олов; *от* — майса; *өт* — ўт (захра); *өт* (буйруқ феъли) тўрт маънода тасниф этилган. Шунингдек, қарама-қарши маъно англатган *кэчэ* — кундуз; *сэмиз* — аруқ; *ағыр* — йэнил каби сўзларни ҳам алоҳида ёнма-ён келтирган. Бу ҳол тилнинг ҳамма даврлари учун ҳос бўлган ҳодисалардан саналган ва тилнинг лексик-семантик ҳамда стилистик имкониятлари сифатида амалда бўлган **синонимия, омонимия** ва **антонимия** ҳодисаларининг луғат тузилган давр тилида ҳам амалда бўлганлигидан далолат беради.

Шуни ҳам айтиш керакки, луғат ғолибона халқ жонли сўзлашув тилига ва шева элементларига асосланиб тузилган. Шунинг учун ҳам луғатдаги **синоним, омоним** ва **антоним** сўзлар ҳақида гап борганда, уларни асосан жонли сўзлашув тили шеваларнинг лексик-семантик имкониятлари сифатида қараш керак бўлади. Бу ҳодисаларни ўша давр адабий тилининг ранг-баранг лексик-семантик, стилистик ва бадний воситалари сифатида таҳлил қилиш учун, гарчи улар маълум даражада адабий тилга ҳам алоқадор бўлганлиги мумкин бўлса ҳам, бизда етарли асос йўқ. Чунки луғатда шу синоним, омоним ва антоним сўзларнинг баднийлик, поэтик ранг-баранглик, маънони бўрттириб кўрсатиш, турли стилистик приёмларни амалга ошириш ва шу каби мақсадларда истеъмол қилинганлигини кўрсатувчи мисоллар, бадний асарлардан намуналар келтирилмайди.

Шундай бўлишига қарамасдан, луғатда синонимия, омонимия ва антонимия ҳодисаларининг алоҳида қайд қилиниб ўтилганлиги сабабли бу ҳодисаларни ўша давр тилининг бой лексик-семантик имкониятларидан, воситаларидан бири бўлган деб ҳисоблаш керак.

Синонимлар. Асарда бир хил, шунингдек, жузъий тафовутли маънодош сўзлар қайд қилинган. Луғатда берилган синонимларни биз лексик-семантик турларга бўлиб таҳлил қилганмиз.

Лексик-семантик синонимлар. Синонимларнинг бу турига соф лексик маънодош сўзлар киритилган. Бу тур синонимлар сўз турмаънодаги сўзлар қайд қилинган. Луғатда берилган синонимларни биз лексик-семантик турларга бўлиб таҳлил қилганмиз.

1. **От синонимлар.** От синонимлар ўз навбатида абсолют лексик синонимлар ва семантик синонимларга ажратилган.

а) **абсолют лексик синонимлар:** синонимларнинг бу тури мазмун ва маъно жиҳатидан бир-бирига мутлақ тенг ва баробар бўл-

ган сўзлардан иборат бўлади⁵⁹: *йашын, чақын, ылдырым*⁶⁰ — чақмоқ; *чэгә, қум* — қум; *олаң, йабан, түз, чөл* — дала, очик жой; *биләү, қайрағ* — қайроқ тош; *этмэк, чүрэк* — нон; *лэтүк, сиңэк* — кўза; *тышы сайынч* — лаган; *айақ, оқра* — коса; *алаң, эдир, чықыш* — баландлик; *йаваш, тарнав* — тарнов; *ана, ача* — она; *үй, отағ, йурт* — уй, ҳовли жой; *қулан, хүдүк* — хўтик, курра; *инэк, сыйыр* — сигир; *уй, өкүз* — хўкиз; *ораз, арыслан* — шер; *нинэк, бәбәнэк* — кўз қорачиги; *көкрэк, көкус* — кўкрак; *йүрэк, көңил* — йурак; *авуч, айа, ҳалақан* — кафт; *өкчэ, табан* — тоvon;

б) **семантик синонимлар**: бу тур синонимларга маъно оттенкеси билан бир-биридан жузъий тафовут қилувчи, мазмунан бир-бирига жуда яқин сўзлар киритилган⁶¹. Масалан: *кырав, йүз, шүдрүн* — қиров, шабнам; *йалын, чоғаш, ысық* — иссиқ, ҳарорат; *арық, арна, сай* — сув йўли; *қайун, қайық, кэмэ* — қайиқ, кэмэ; *бат, савут* — совут, зирех; *ат, қырақ, би* — от; *тивэ, боғур, лөк, майа, атан* — туя; *турли, бузав, ғунажон* — бузоқ; *өчки, тэкә, оғлақ* — эчки; *қой, қочқар, сағлық* — қўй; *айық, чожуқ* — айиқ; *қабан, тонғуз, жүрба* — чўчқа; *лачын, пайку, чөпак* — лочин; *өрдэк, анқыб* — ўрдак; *қул, кака, тоғма, додак, қарабош* — қул, хизматкор; *сэпишкэн, пашқыйан, мылтық* — милтиқ; *төр, салма, тушақ* — тузоқ; *оғры, қарақчы* — ўғри.

2. **Сифат синонимлар**. Бунда инсон ва предметларнинг белги, хусусиятларини билдириб келадиган сўзларнинг синонимлашиб келиши қайд қилнади: Масалан: *қушар, йаман* — ёмон; *айдын, йаруқ* — ёриғ; *сувлуқ, итиң* — тез, ўткир; *алп, бүкә, күчлүк* — кучли, паҳлавон; *қары, қарт* — қари; *эсру, көп* — кўп.

3. **Феъл синонимлар**. Луғатда турли ҳаракат ва ҳолат маъноларини ифодалаган феълларнинг ноаниқ формаси қайд қилинган: *йазмақ, битмақ* — ёзмоқ; *эйләмақ, пишурмақ* — пиширмақ, ҳозирламоқ; *чырмамақ, чулғамақ* — ўрамоқ; *ташымақ, тартмақ* — судрамоқ; *таңламақ, шашамақ* — ҳайрон бўлмоқ; *оғырламақ, урмақ* — ўғирламоқ; *йанмақ, қайтмақ* — қайтмоқ; *сэпмоқ, сачмақ* — сочмоқ; *бутратмақ, йайратмақ* — ёймоқ; *өртэмақ, күйдүрмақ, йандүрмақ* — куйдирмоқ; *сачратмақ, сэкиртмақ* — сакратмоқ; *титрэмақ, талпынмақ* — титрамоқ; *тохтамақ, турмақ* — туриб қолмоқ; *қайтармоқ, йандурмақ* — қайтармоқ; *қопармақ, турғузмақ* — турғизмоқ.

4. **Олмош ва кўмакчи синонимлар**: *барча, бары* — ҳамма, ҳаммаси; *ошбу, ошу* — ушбу, шу; *нимэ, ни* — нима; *нэгэ, нағу* — нега; *биргэр, билэн* — билан.

Омонимлар. Луғатда шаклан бир мазмунан бошқа-бошқа бўл-

⁵⁹ О. С. А х м а н о в а. Словарь лингвистических терминов, Изд-во «Советская энциклопедия», М., 1966, стр. 407.

⁶⁰ Биз синоним, омоним, антоним сўзлар миқдорини луғат муаллифи бевожита шу ҳодисаларга келтирган мисоллардан ташқари, асардан яна бир қанча сўзларни келтириш ҳисобига ортттирдик.

⁶¹ О. С. А х м а н о в а. Словарь лингвистических терминов, Изд-во «Советская энциклопедия», М., 1966, стр. 407.

ган омоним сўзлар ҳам мавжуд. Бу тур омонимлар лексик-семантик ва морфологик хусусиятлари жиҳатидан, яъни сўзларнинг маъно муносабатлари, маъноларнинг узоқлиги, маъно алоқадорлигининг даражаси (бор ёки йўқлиги) қайси сўз туркумига мансублиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Асарда учрайдиган омонимлар сўз туркумлари бўйича ва омонимларнинг ҳозирги тилшуносликда мавжуд бўлган турлари бўйича тасниф қилинади.

1. **От омонимлар:** *салма* — тузоқ, *салма* — зовур; *күн* — қуёш, *күн* — кун; *йақа* — тараф, *йақа* — ёқа; *от* — майса, *от* — олов; *йүз* — юз, бет, *йүз* — қиров; *бала* — оҳу боласи, *бала* — ҳар нарсанинг боласи, ёши; *баш* — бош, *баш* — бошоқ; *тэпэ* — фарқ, *тэпэ* — теппа.

2. **Феъл омонимлар:** *эйләмақ* — қилмоқ, *эйләмақ* — пиширмақ, ҳозирламоқ; *урмақ* — урмоқ, *урмақ* — ўғирламоқ; *қапмақ* — қопламоқ, *қапмақ* — қошиб олмоқ; *қатмақ* — қаттиқ бўлмоқ; *қатмақ* — совуқдан қарахт бўлмоқ; *сөкмақ* — сўкмоқ, уришмоқ, *сөкмақ* — чокидан сўкмоқ; *йарашмақ* — муносиб келмоқ, *йарашмақ* — сулҳ тузмоқ; *йутмақ* — ютиб юбормоқ; *йутмақ* — ютиб чиқмоқ, устун келмоқ, ғолиб келмоқ.

3. **Сифат омонимлар:** *йат* — ёт, бегона; *йат* — қаллоб, товламачи; *сағ* — соғлом, *сағ* — ҳушёр; *түз* — текис, *түз* — тўғри.

Асарда шаклан бир, аммо турли сўз туркумларига мансуб бўлган омоформалар ҳам мавжуд.

1. **От ва феъл туркумига оид омоформалар:** бундай сўзлар луғат лексикасининг катта қисмини ташкил қилади: *ат* — от, *ат* — отмоқ; *артмақ* — қисса, ҳамён, *артмақ* — кўпаймоқ; *бат* — совут, қалқон, *бат* — ботмоқ; *алма* — олма, *алма* — олма (феъл); *иситмэ* — иситма (хасталик), *иситма* — иситмоқ; *ич* — қорин, *ич* — ичмоқ; *учма* — жар, *учма* — учмоқ; *йаз* — кўклам, баҳор, *йаз* — ёзмоқ; *йарма* — ғалвир, *йарма* — ёрмоқ; *сач* — соч, мўй, *сач* — сочмоқ; *там* — том, *там* — томмоқ; *йармақ* — зар, *йармақ* — ёрмоқ; *учмақ* — жаннат, *учмақ* — учмоқ; *тоз* — тўзон, *тоз* — тўзиммоқ; *йан* — ён, биқин, *йан* — қайтмоқ; *қой* — қўй, *қой* — қўймоқ ва бошқалар.

2. **От ва сифатларга оид омоформалар:** *бой* — бўй, қад, *бой* — бўйдоқ, *бой* — рангли; *йаш* — ёш (кўз ёши), *йаш* — ёш (кишининг ёши), *йаш* — ёш (кичик); *көк* — осмон, *көк* — кўк (ранг, тус); *қары* — қўлнинг тирсақдан елкагача бўлган жойи, *қары* — қари; *туп* — асос, ўзак, *туп* — асил, таниқли.

3. **Сифат ва феъл омоформалар:** *сағ* — ҳушёр, *сағ* — соғмоқ; *ач* — оч, *ач* — очмоқ; *ақ* — оқ, *ақ* — оқмоқ; *қара* — қора, *қара* — қарамоқ; *йат* — қаллоб, *йат* — ёт, бегона, *йат* — ётмоқ; *түш* — туш, *түш* — туш пайти, *түш* — тушмоқ.

4. **От ва сон омоформалар:** *уч* — уч (бирор нарсанинг учи), *уч* — уч (сон); *йүз* — юз, бет, *йүз* — юз (сон).

5. **Равиш ва феъл омоформалар:** *кэч* — кеч (бевақт), *кэч* — ўтмоқ; *таңла* — эрталаб, *таңла* — ҳайрон қолмоқ.

Муҳаммад Яъқуб Чингий ўз асарида ўрта аср лексикографик асарларига хос тартибда омографларни ҳам қайд қилган. Омографлар шакл жиҳатидан (араб ёзувида) бир хил бўлиб талаффузда унли фонемалари фарқланадиган сўзлардан иборат бўлади. Масалан: *يول* — йол — йўл, *يؤل* — юлмоқ; *سوز* — сөз — сўз, *сүз* — тозаламоқ, сузмоқ; *توش* — тўш — туш, *түш* — туш вақти, *төш* — тўш, кўкрак; *چيك* — чик — хом, *чэк* — чекмоқ; *اوت* — от — олов, *өт* — майса, *өт* — ўт (тана аъзоси), *өт* — ўтмоқ; *اور* — өр — жоҳил, *ур* — ўғирла; *توز* — туз — туз, тоз — тўзон, *тоз* — кутмоқ; *تүз* — тўғри, *түз* — дашт, *түз* — тузмоқ; *اочور* — учур — учир, *өчир* — ўчир; *كيمه* — кэмэ — кема, *кимэ* — кичик сичқон ва бошқалар.

Антонимлар. «Келурнома»да берилган қарама-қарши маъноли сўзларнинг ҳаммаси турли ўзакдан ҳосил бўлган антоним сўзлардан иборат.

Луғатдаги мавжуд антоним сўзларнинг кўпчилик қисми сифат, равиш, феъл ва қисман от туркумига мансубдир. Буларни мазмун — турларига кўра қуйидаги қисмларга бўлдик:

1) ёш жиҳатидан катта кичикликка мансубликни билдирган антоним сўзлар: *қары-йаш*; *қарт-игит*; *эгэчи-сиңил*; *аға-ини*;

2) қайси жинсга оид эканлигини билдирган антоним сўзлар: *эр-хатун*; *оғыл-қыз*; *ата-ана*;

3) табиат ҳодисаларини билдирган антоним сўзлар: *айдын-қаранғу*; *түн-күн*; *қыш-йаз*; *күндүз-кечэ*; *сув-от*;

4) таъм ва маза билдирган антоним сўзлар: *чүчүк-ачығ*; *татлығ-тақыр*; *пышуқ-чиқ*;

5) ранг-тус ва диний тушунчаларга оид антоним сўзлар: *ақ-қара*, *учмақ-тамук*;

6) кишиларнинг ижтимоий чиқишига оид антоним сўзлар: *бай-чығай*; *қул-чөрэ* (оқ суяк);

7) ҳолат ва вазиятни билдирган антоним сўзлар: *чықыш* (баландлик)-*йанбаш* (пастлик); *астын-устин*; *йоқары-қуйы*;

8) предметларнинг шакли, ҳажми ва миқдорини билдирган антоним сўзлар: *узун-қысқа*; *йоған-иңичка*; *аз-көп*; *ағыр-йёңил*; *бүтүн-йарым*;

9) масофа, ўрин, макон ва томонларни билдирган антоним сўзлар: *ырақ-йақын*; *нары-бэри*; *илгэри-кэйин*; *ул йақ-бу йақ*;

10) киши ва предметларнинг белги ва хусусиятларини билдирган антоним сўзлар: *чичән-кодуман*; *сағ-эсрүк*; *семиз-аруқ*; *йанғы-эски*, *йахшы-йаман*; *түзүк-эгри*; *ағыр-учуз*;

11) иш ҳаракат ва ҳолатни билдирган сўзлар: *ал-бэр*, *өг-сөк*; *ач-йап*; *бар-кэл*; *бағла-йэш*; *бүтрэт-йығ*; *күл-йығла*; *кийдир-тона*; *ысыт-савут*; *уруш-йараш*; *чығ-кир*.

Шартли қисқартмалар

- Аб** — **Абушка**. Э. В. Вельяминов-Зернов. Словарь джагатайско-турецкий, Санкт Петербург, 1868.
- АЗФТ** — Аттухфатуз закияту филлугатит Туркия, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.
- Анд.** — Андижон шеvasи.
- Боб.** — Бобирнома, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960.
- Бор.** — Боровков А. К. «Бадаи ал лугат», словарь Тали Имани Гератского. М., 1961.
- Буд.** — Будагов Л. М. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, II, III, Спб., 1869, 1871.
- Бух.** — Бухоро шеvasи.
- ДТС** — Древнетюркский словарь, Изд-во «Наука», Ленинград, 1969.
- Ж. Хор.** — Жанубий Хоразм шеvasи.
- Ж. Тож.** — Жанубий Тожикистон шеvasи.
- МК** — Махмуд Қошғарий «Девону луғотит турк», Тошкент, «Фан» нашриёти, I—III том, 1960—1961, 1963.
- Нам.** — Наманган шеvasи.
- Нл.** — Навоний асарлари луғати, Тошкент, 1972.
- РСл.** — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I—IV, Спб., 1888—1911.
- СТУ** — Фазылов Э. Староузбекский язык. т. I—II, Ташкент, 1966, 1971.
- Таф.** — Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963.
- Ур.** — Урганч шеvasи.
- Хива** — Хива шеvasи.
- Хш.** — Абдуллаев Ф. А. Хоразм шевалари лексикаси, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966.
- ШС** — Шайх Сулаймон Бухорий. Луғати чигатойи ва турки усмоний, Истанбул, 1298 (ҳижри).
- Ш. Хор.** — Шимолний Хоразм шеvasи.
- Юқш.** — Жўраев Б. Юқорн Қашқадарё ўзбек шевалари, «Фан» нашриёти, 1969.
- Яг.** — Ягелло И. Д. Полный арабско-персидско-русский словарь, Ташкент, 1910.
- Ўзган** — ўзган шеvasи.
- Ўзхш.** — Ўзбек халқи шевалари луғати, Тошкент, 1971.
- Қаш.** — Қашқадарё шеvasи.
- Қар.** — Қарноқ шеvasи.
- Қарлуқ** — қарлуқ шеvasи.
- Қип.** — қипчоқ шеvasи.
- Қорабулоқ** — Қорабулоқ шеvasи.
- Қорамурт** — Қорамурт шеvasи.
- Ҳаз.** — Ҳазорасп шеvasи.

Ғани Қаримов

20—30-ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ БАЪЗИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Отларнинг ясалиши. 20—30-йиллар ўзбек тилида ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилидаги каби отлар асосан икки йўл билан ясалди: 1. Морфологик ёки аффиксация; 2. Синтактик ёки композиция.

Морфологик ёки аффиксация йўли билан от яшаш. 20—30-йиллар ўзбек тилида от яшашда энг сермахсул усул морфологик (аффиксация) йўли билан от яшаш усулидир. Бу усулнинг ўзига хос хусусиятларидан бири аффиксларнинг бир-бирлари билан алмашилиб қўлланишлари, зарур ўринларда ишлатилмасдан тушиб қолишлари, ёки аксинча, ноўрин ишлатилиш ҳолларининг кўп учрашидир. Ижтимоий ҳаётнинг кўп қиррали бўлиши ва юз бераётган прогрессив ўзгаришлар натижасида кўпчилик от ясовчи аффиксларнинг қўлланиш доираси кенгая бориб, янги-янги тушунчаларни ифодаловчи сўзларни яшашда актив иштирок қилганини яққол кўриш мумкин.

-чи, ҳозирги ўзбек адабий тилида конкрет от ясовчи аффикслар ичида маҳсулдор ҳисобланган -чи¹ 20—30-йиллар тилида ҳам сермахсул бўлган: *-чи* аффикси ўзи қўшилиб келган ўзакдан англашилган соҳа бўйича касб оти ҳосил қилган: *янги кураш чи га* (МИ, № 1, 1931), *газет чи, оёқ тозалов чи* (ЕЮ, № 15 (68), 1929), *хизмат чи* (ТУ, 172-бет, 1926).

Арабча, тожикча-форсча ўзақларга қўшилиб янги сўз ясовчи тожикча-форсча аффикслардан *-кор, -каш, -дор, -бон, -боз, -манд,* рус интернационал сўзларга қўшилиб келадиган *-ист* каби аффикслар ўрнида ҳам *-чи* аффикси кенг қўлланади. Бундай ҳолларда ҳам *-чи* аффикси ёрдамида шахс оти ясади: *тажриба чи ларимга* (ББЯМ, 1925), *отаси ҳунар чи эди* (МУ, № 2—3, 1930), *мен дин чи ман* (МУ, № 1, 1929), *арава чи асетин* (Бл., 1931), *ғалла чи ва чорва чи совхозлар* (МИ, 21/1—1938), *ҳунар чи* (Арм., № 11, 1922), *Коммунизм чи ўрин босарлар* (В, № 3—4, 1930), *панисломизм чи* (ЎАМК, 1933).

-чи, аффикснинг функцияси Октябрь революциясидан кейин-

¹ А. Г. Гулямов. Проблема исторического словообразования узбекского языка. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1955.

ги давр тилида айниқса кенгайди. Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзларга *-чи* қўшилганда қўшимча оладиган сўз албатта бош келишик ва бирликда бўлади², *номерчи* ва *га бир сўм 60 тийин тўлаб* (ТУ, 179-бет, 1926), *фанерчи* ва *нинг эски таниши* (ТУ, 178-бет, 1926), *фоточи* ва *томонидан* (ЕЮ, 1928, № 10), *закончи* ва *даллолар* (ЕЮ, 1928, № 18).

Шуниси характерлики, мазмунан шахс отини билдирадиган сўзларга ҳам *-чи* аффикси орттирилиб яна шахс оти ясалади: *Қочқинчи* ва *душман* (МИ, 1935, 26/ХІІ), *жадидчи* ва *руҳоний* (МУ, 1927, № 6), *Активчи* ва *Сайдулло* (ҚХ, 1929), *механикачи* ва *чилонгарчи* (ШХ, 25/VIII 1929).

Шуни ҳам эътироф қилиш керакки, 20—30-йиллар адабий тилида форс-тожик аффикслари ўрнида *-чи* аффиксининг кенг истеъмол қилиниши маълум даражада тил софлиги учун кураш масаласи билан ҳам боғлиқ бўлган. 40-йилларнинг бошларидан бошлаб *-чи* ясовчи аффиксининг истеъмол қилиниши муайян қонда доирасига кира бошлайди.

-лик, *-лик*, бу аффикс жуда қадимдан мавжуд бўлиб, туркий ёдгорликлар тилида ҳам от ва сифатлар ясада актив қўлланган³. *-лик*, *-лик* бир аффикснинг (юмшоқ ва қаттиқ) икки варианты бўлиб, текширилаётган давр адабий тилида ҳар икки варианты ҳам сермаҳсул ҳисобланиб, кўпчилик сўз туркумларига қўшилиши натижасида турли маънолардаги отлар ясади:

а) от, сифат ва бошқа сўз туркумларига қўшилиб белги — хусусият ифодаловчи отлар ясади: *Саодат юклик бўлди* (ЎК, 1933, 197-бет), *Кечанинг тинчилигини бузиб* (ҚЮ, 1931, 7-бет), *бу хомтамалигини* (ЎК, 1933, 206-бет), *катталики бўлмас эди* (ТУ, 1926, 21-бет).

б) атоқ ва турдош отларга қўшилб жой ва ўринга мансуб бўлган отлар ясади: *тошкентлик Юсуфбек* (ЎК, 1933, 95-бет), *Сақичмон маҳаллалик* (ТУ, 1926, 15-бет);

в) отларга қўшилиб, пайт, миқдор, билдирувчи янги отлар ясади: *уч йиллик гина* (ЎК, 1933, 371-бет), *бир ойлик маош* (МИ, 1934, № 10);

г) ўзи қўшилган ўзакдан англашилган нарсага эга эканлик ва ёки у билан биргалик маъноларини англатади: *отлиқ* (ҚЮ, 1931, 11-бет), *ҳужралик мадраса* (ТУ, 1926, 14-бет).

д) ўзакда ифодаланган маънога хос касб, унвон ифодаловчи абстракт отлар ясади. *Эллик бошлик* (ҚЮ, 1931, 5-бет), *тузчилик*, *балиқчилик* ва *ишларидаги ишчилар* (КЧИТ, 1927, 8-бет), *курснинг ошпазлигига тайинлади* (МИ, 1934, № 10);

е) умуман *-лик*, *-лик* ясовчи аффикси сўзларга қўшилиб, турли маъноларни англатувчи мавҳум отлар ясади: *аъзолик* (БП,

² М. Пулатов. Роль русского языка в развитии и обогащении словарного состава узбекского языка, Ташкент, 1956, стр. 10—16.

³ С. М. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Ташкент, 1959, 31-бет.

1932, № 52), *кўйлаклик* (ЎҚ, 1933, 372-бет), *15—20 сўмлик* (ТУ, 1926, 13-бет);

ё) юқоридагилардан ташқари, 20—30-йилларда *-лик, -лик* аффикси ёрдамида предмет маъносини билдирувчи конкрет отлар ҳам ясалган: *жазлик* (ТУ, 1926, 12-бет), *-лик, -лик* аффиксини қабул қилган отларга эгаллик қўшимчаси қўшилганда аффиксининг сўнгги жарангсиз товуши жаранглилашади: *Ойбодоқ тўрт чойдини чойни мис таглиги билан киргизиб берди* (ЎҚ, 1933, 308-бет).

20—30-йиллардаги матбуот тилида қўлланган *-лик, -лик* аффиксининг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор, булар қуйидагилардан иборат:

-лик, -лик, аффикси текширилаётган давр тилида *-чилик, -мовчилик* аффикслар функциясида ҳам кела олади: *қийинликлар тагин ҳам кўпайди* (ШҲ, 1929, № 181), *бир мунча оғмаликлар... бўлиб ўтди* (МУ, 1930, № 12), *озгина янглишлик билан...* (КҲ, 1921, 5—6-сон).

-лик, -лик, аффикси текшириш объекти қилиб олинган давр тилида илмий ва ижтимоий-сиёсий оқим маъноларини ифодаловчи рус-интернационал сўзлар таркибида келиб, *-изм* аффикси функциясида ҳам қўлланиш ҳодисаси учрайди. Бундай ҳолларда *-лик* аффикси сўзларнинг шахс оти маъносини ифодаловчи формасига қўшилиб келади: *Шовинистлик руҳи билан суғорилган* (ШҲ, 1930, 15/VI), *Пантуркистлик ...парокандаликка учради* (УАМК, 1933), *Шовинистлик ва маҳаллий миллатчилик билан кураш* (ШҲ, 1930, 15/VI).

20-йиллардаги газета ва журналлар тилида *-лик, -лик* аффиксининг керак бўлган ўринларда ишлатилмасдан тушиб қолиш ҳоллари кам бўлса ҳам учраб туради: *Муносабатни бутунлайгина йўқотмас учун* (МТ, 1921, № 238), *уч кун хизматим бадалида...* (ЯИ, 1926, № 7—8, 13-бет).

20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек адабий тилида *-лик* аффиксининг мавқен *-лик* вариантига нисбатан кенгайди ва стабиллашиш даврига киради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса *-лик* каммаҳсул аффикслар қаторига кириб, ушбу аффиксининг вазифасини ҳам *-лик* бажаради. Тараққиёт жараёнида *-лик* асосий форма сифатида стабиллашади.

-чилик (-чилик), текширилаётган давр тилида абстракт маънодаги от ясовчи *-чилик* аффикси жуда кўп қўлланади ва ўзига хос хусусиятлари билан бошқа сўз ясовчи аффикслардан ажралиб туради. У *-чи* ва *-лик* аффиксларидан таркиб топган. Бу аффиксининг қўшма эканлиги кўпчилик турколог олимлар томонидан қайд қилинган⁴.

⁴ Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, стр. 35; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 114; Ф. Абдуллаев. «-чи аффиксининг генезисига доир», «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1960, № 6, 66-бет.

Бу аффикс туркий ёдгорликлар тилида кам учрайди⁵, ҳатто 1905—1907 йилларда ҳам бу аффикснинг қўлланиш доираси жуда тор бўлган⁶. Асосан Октябрь революциясидан кейинги социал ҳаётда юз берган прогрессив ўзгаришлар даврида ва ҳозирги замон ўзбек адабий тилида унинг қўлланиш доираси жуда кенгайиб, турли маънолардаги отлар ясаydi:

а) *-чилик*, аффикси от ва сифатларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога хос касб-машғулот, унвон каби маъноларни билдириб келади: *Бу пулсиз мардикорчиликка...* (ТУ, 1926, 7-бет), *имомгарчилик ўрни* (ТУ, 1926, 9-бет), *Пахтапурушлик савдоси билан тирикчилик қилиб* (ТУ, 1926, 9-бет);

б) от ва сифатларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога хос белги-хусусият, турмуш ҳодисалари, кайфият каби маъноларни билдирувчи от ясаydi: *ортиқлик ва камчиликларини ажратишга ёрдам қилувдир* (ТТ, 1925, №1), *кенгчилик билан* (ТУ, 1926, 17-бет), *ўтроқчиликка, деҳқончиликка кўча бошлаши* (МУ, 1929, № 1);

в) ўзакдан ифодаланган маънога хос ижтимоий-сиёсий оқим, ҳар турли ҳаракат ва ғояларга мойиллик каби маъноларни англашиб келади: *Коммунизмчилик ташкилоти* (В, 1930, № 3—4), *байналминалчиликда тарбиялаш* (КР, 1926), *инқилобий урушчилик руҳи* (КР, 1926), *касабачилик ҳаракати* (КЧИТ, 1927, 26-бет), *Ислоҳатчилик амалий аҳамият олаберади* (КЧИТ, 1927, 25-б.) ва бошқалар;

г) *-чилик, -чилик*, аффиксининг ўрганилаётган давр учун характерли хусусиятларидан яна бири шуки, бу аффикс *-вийлик* аффикси бажарган вазифаларини ҳам бажариб келади: *Адабиётда партиячилиқ учун кураш* (УСА, 1934, № 5), *Адабиёт оммачиличилиги шунчалик асос тутади-ки...* (УОУА, 1930), *Партиячилиқ масаласи* (УСА, 1935, № 5), *ишларнинг партиячилиги* (МИ, 1935, № 24);

д) 20—30-йиллар адабий тилида *-чилик, -чилик* аффикси ҳозирги замон адабий тилида актив қўлланган *-изм* аффикси функциясида ҳам учраб туради: *Капиталчиликнинг юксалиши* (КР, 1926), *ленинчиликда Маркс руҳини бериш* (УЕ, 1924, № 7), *туркчиликнинг вакиллари* (УАМК, 1933);

е) *-чилик, -чилик*, абстракт аффиксини ноўрин ишлатилиши ҳоллари учраб туради: *Коммунизмчилик ҳаракати* (В, 1930, № 3—4), *Партизанчилиқ урушлари* (БП, 7/Х—1932), *ҳарбий машққа тайёрланувчилик* (УЕ, 1924, № 7, 70-бет), *пахта экинчилигини* (К, 1926, № 10), *идорачилик ишларининг* (ШХ, 1930, 15/VI) ва шунга ўхшашлар;

ж) бу аффикс бошқа таркиблар билан ажралмас ҳолда ҳам ишлатилади: *ёгингарчилик, лойгарчилик*.

⁵ Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху, Изд-во «Наука», М., 1969, стр. 36.

⁶ А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка. Советское Востоковедение. VII. 1949, стр. 31.

Формал жиҳатидан айрим сўз ясалишларда бу аффикснинг икки элементдан (чи+лик) иборат эканлигини билиб олиш қийин эмас: *тракторчи* — *тракторчилик*, *ўқитувчи* — *ўқитувчилик*, *ёзувчи* — *ёзувчилик* каби. Лекин ҳамма вақт ҳам бу аффикснинг икки қисмга ажратиш мумкин бўлавермайди; шахс тушунчаси маълум бўлган (деҳқон, муаллим, банда, ўртоқ каби) сўзларга *-чи* аффиксини қўшиб бўлмайди, бинобарин бундай сўзларга *-чилик* аффикси бир бутун кўрсаткич сифатида қўшилади⁷: *деҳқончилик*, *муаллимчилик*, *ўртоқчилик* ва шунга ўхшашлар. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Октябрдан кейинги даврлардаги кўпчилик адабиётларда *-лик*, *-чилик* аффиксларининг истеъмол доираси анча кенгайганлиги сабабли баъзан дифференциация қилинмай, бири иккинчисининг функциясини бажариш ҳоллари учрайди.

-чилик, кўрсаткичини олган отлар кўпинча *-лик* кўрсаткичини ҳам олиши мумкин ва ҳар икки ҳолда ҳам маънода фарқ бўлмайди⁸. Қиёс қилинг: *куллолик* — *куллочилик*, *қоровуллик* — *қоровулчилик*, *кустарлик* — *кустарчилик*, *боғдорлик* — *боғдорчилик* ва шу қабилар. Шунинг учун ҳам бу ҳол шу аффиксларнинг келиб чиқиши, тарихи ва маъно хусусиятларини махсус текширишни талаб қилади.

-м, -им, -ум, бу сўз ясовчи аффикс давр тилида нисбатан каммаҳсул, у феъл ўзақларига қўшилиб, иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни билдиради⁹. Бу аффикс узоқ тарихга эга бўлиб, XI аср ёзма ёдгорликлари тилида ҳам учрайди¹⁰. *Ёғимгарнинг жуда кўп бўлиши* (К, 1926, № 10), *билим даражалари* (МУ, 1929, № 12), *Маориф бўлимлари...* (МИ, 1931, № 1), *Маҳдумнинг келими* (даромади) (МЧ, 1967), *кўкламда* (ЎТД, 1931, 17-бет), *узум ҳам унум бермади* (А, 1931, 35-бет).

-қ, -иқ, -уқ, унли билан тугаган феъл ўзагига *-қ*, ундош билан тугаган феъл ўзақларига *-иқ, -уқ* шаклида қўшилиб, нарса, ҳодиса ва предмет маъноларини билдирувчи отлар ясайди: *тўсиқларни олиб ташлайдигон* (КЧИТ, 1927, 36-бет), *чопиққа тушган* (ШҲ, 1930, 15/VI), *чизган чизиқлари учун* (М, 1924, № 10), *қишлоқ ва овулдаги...* (МИ, 1931, № 1).

-хона, бу сўз ясовчи аффиксоид давр адабий тилида сермаҳсул ясовчилардан биридир. *-хона* аффиксоиди аслида тожик тили-

⁷ Ф. А. Абдуллаев. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1965, 3-сон, 46—53-бетлар.

⁸ Ф. А. Абдуллаев. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1965, 3-сон, 46—53-бетлар.

⁹ Н. А. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 117.

¹⁰ С. М. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959, 26-бет.

да мустақил сўз бўлиб, уй, бўлим, бўлма каби маъноларни англатади¹¹.

20—30-йиллар адабий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу сўз юқоридаги маъноларни англатиб келади. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу ясовчи оғзаки ва ёзма нутқда мустақил сўз сифатида жуда кам қўлланади. Сўз ясовчи аффикс вазифасида эса бу сўз давр тилида оғзаки нутқда ҳам анча актив қўлланиб, қуйидаги маъноларни изоҳлаб келади:

а) *-хона* аффикси интернационал ва рус тилидан ўзлашган сўзларга қўшилиб, жой, уй каби маъноларни билдириб келади: *почта хона, самовар хона* каби: *почта хона мудури* (ЯФ, 1929, № 3);

б) *-хона* от ясовчи суффикс ўзбек ва умуман туркий сўзларга қўшилиб, жой, уй ва шунга ўхшаш маъноларни билдириб келади: — *Ана шу ош хона ва ахта хона...* (МЧ, 1967, 71), *қимор хона* (ЕЮ, 1928, № 14), *Бойнинг от хона сидан* (ҚЮ, 1931, 11);

в) бошқа тиллардан олинган ва ўзида хона, жой маънолари бўлган сўзларнинг семантикаси ҳали тўлиқ ўзлашмаганлиги сабабли терминни аниқроқ тасаввур қилиш учун уларга яна *-хона* аффиксини қўшиб ишлатиш ҳоллари учрайди: *Қарз бонка хоналари* (ЯҚ, 1922, № 1), *Мактаб хона* (Т, 1923, 21), *музо хоналарнинг энг эскиси Япониянинг Нору шаҳридаги музо хона бўлиб* (ФТЯ, 1926).

-хона, сўзининг рус тили ва рус тили орқали ўзлашган бошқа сўзларга қўшиб ишлатилиши, асосан, 20-йиллар адабий тилига хос бўлиб, 30-йилларнинг биринчи ярмидан бошлаб унинг ишлатилиши доираси бир мунча тораяди ва фақат тожик-форс ва қисман ўзбек сўзларидагина қолади.

-ма, бу аффикс сермахсул аффикслардан бири бўлиб, сифат ясашдан ташқари феълларнинг буйруқ формаларига қўшилади ва турли маънолардаги от ясайди. *-ма* ёрдамида ясалган отлар предмет номини ва ўзакдан англашилган иш-ҳаракат билан боғлиқ бўлган маъно тушунчасини англатади¹². *Одатда синф бўлма-ларига* (МУ, 1929, № 12), *Жуғрофия ёзмалари* (БМТ, 1922, 49), *Тўқиниш ма мизда* (ЎК, 1933, 461), *Чилла ёсун ва қайтар маға* (Т, 1923, 1), *Туркистон газетасига қўш ма* (М, 1924, 31/XII, № 13).

Улуғ Октябрь Социалистик революциясидан сўнг Ўзбекистонда янги социал ҳаёт янги ижтимоий муносабатларнинг юзага келиши меҳнат тақсмотининг кўрилмаган даражада тараққий этиши, бешйилликларнинг муваффақиятли амалга оширилиши маориф-маданият, техника ва илм-фаннинг катта суръатлар билан ривожланишига сабаб бўлди. Бу ривожланиш ўзбек адабий тили тараққиётида ҳам акс этмай қолмади. Рус тилидан, рус тили орқали бошқа чет тиллардан янги-янги сўзлар, бирикмалар ва сўз ясовчи

¹¹ С. Усмонов. Сўз ясовчи аффиксонлар, Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1963, № 3.

¹² А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 118.

аффикслар кириб келди. Бундан ташқари, ўзбек тилида совет интернационал сўзларининг миқдори ортган сари уларга қўшилиб келган янги хилдаги аффиксларнинг қўлланиш доираси ҳам кенгай боради. Бу ўринда *-лаш*, *-лаштир*, *-зация*, *-изм* каби аффиксларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

-лаш, *-лаштир*, бу от ясовчи аффикс 20—30-йиллар маҳсули бўлиб, совет-интернационал сўзларга қўшилиб турмушнинг бирор соҳасидаги янги тадбир ва бирор янгиликни амалга ошириш каби маъноларни англатиб келади: *политехника л а ш учун* (МИ, 1931, № 1), *Мамлакатимизни химия л а ш т и р и ш* (ШХ, 1930, 15/VI), *Саноат л а ш даври* (К, 1923, № 11, 24), *Политехника л а ш ган мактабда* (МИ, 1931, № 1).

Янги маънодаги сўзларни ишлатишда, уларга аффикслар қўшишда ҳануз қатъий бир қоида мавжуд бўлмаганлиги сабабли бир сўзнинг айни маънода, турли формада (қўш аффикс билан) истеъмол қилиниш ҳоллари ҳам мавжуд эди. Буни *-лаш*, *-лаштир*, ва *-зация* мисолларида яққол кўриш мумкин: *мактабларни политехника з а ц и я л а ш т и р и ш* (МИ, 1932, № 1, 4/VII), *механи з а ц и я л а ш зарур* (ЯФ, 1936, № 159, 20/VII), *канал з а ц и я ишлари* (ЯХ, 1939, № 32). *Политехник л а ш ган мактаб* — *мактабларни политехника з а ц и я л а ш т и р и ш*. Ушбу мисолларнинг иккинчисидан *-зация* биринчисидаги *-лаш* билан функционал бир, шунга қарамадан унда (иккинчи мисолда) функционал бир бўлган икки қўшимча *-зация* ва *-лаштир* истеъмол қилинган.

-зация, бу аффикс 30-йилларнинг биринчи ярмиларидан бошлаб ўзбек адабий тилига рус-интернационал сўзлар билан бирга кириб кела бошлайди ва *-лаш*, *-лаштир* аффиксларига ўхшаш вазифаларни бажариб келади: *механи з а ц и я* ва *хими з а ц и я* (МИ, 1935, 26/XII).

Лекин жуда кўп сўзлар доирасида бу ҳар икки аффикс қўлланиш жиҳатидан бир-биридан фарқланади: *колхоз л а ш т и р и ш*, *ерли л а ш т и р и ш*, *план л а ш т и р и ш*, *ободон л а ш т и р и ш*, *ичам л а ш т и р и ш* ва бошқалар.

-изм, бу аффикс қабул қилинган рус-интернационал сўзлар доирасида истеъмол қилинади: *ревизион и з м* (МЛНУ, 1933, 56), *Ниқобли оппортуни з м*, *оппортуни з м билан мурасачилиқ* (МЛНУ, 1933, 3), *сотсиал и з м қурилиши* (ЯФ, 1929, № 22).

Дастлаб *-изм* аффиксининг ўзи амалда бўлган бўлса, кейинчалик ўзбек тили ва маданиятида вужудга келган турли оқимлар атамасида унинг вазифасини ўзбекча *-лик*, *-чилик* аффиксига юкланади. Натижада 20-йиллар матбуот тилида *-изм* аффикси бир мунча камроқ қўлланади: *Шовинист л и к* (ШХ, 1930), *ленин ч и л и к да*, *Маркс руҳини беришда* (ЎЕ, 1924), *Жадид л и к ҳаракати* (ЎАМК, 1933), *ленин ч и л и к руҳида* (ҚР, 1926).

-изм аффикси 30-йиллардан бошлаб ўзбек адабий тили учун норма ҳолига киради. Масалан: *Жадид и з м*, *ленин и з м* каби.

-в, *-ив*, *-ув*, бу аффикс ҳам текшириладиган давр тилида сермаҳсул от ясовчи аффикслардан ҳисобланиб, асосан, феъл ўзак-

ларига қўшилиб келади ва иш, процесс маъноларини билдирувчи абстракт отлар ясайди: *ишлабчиқарув да ишловчи* (МИ, 1934, 24/VI), *ўто в ҳатто чопиқ ишларида* (БП, 1933, № 105), *Маданий қурил и в* (МУ, 1930, № 12), *Ўк ув кун* (МУ, 1929, № 1), *саноат ишлаб чиқарув и* (БП, 1932, 7/XI), *кўзи ёз ув устида* (УК, 1932), *сиёсий ўқув га* (МИ, 1934, № 10).

-в, -ив, -ув, аффикси узоқ тарихга эга бўлиб, қадимги даврлардаги *-гу///-ғу* кўрсаткичининг фонетик ривож натижасида юзага келганлиги маълум: *буза ғ у-бузов* (бузоқ), *куйа ғ у-куёв*, *кўра ғ у-кўсов*, *ика ғ у-иков* ва шу кабилар¹³. Октябрдан кейинги дастлабки 20-йиллар матбаа тилидаги *ўқиғучи*, *ёзғучи*, *ўқитғучи*, *ишлағучи* каби формаларнинг мавжудлиги юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади.

-ч, -инч, бу аффикс феълларнинг ўзак ёки негизларига қўшилиб, кишилардаги руҳий ҳолат, кайфият кабиларни билдирувчи абстракт маънодаги отлар ясайди: *суян ч имиз* (К, 1928, № 4, 18), *сизга ишон ч им* (УК, 1933, 34), *Раҳбарнинг бу ўт ин ч ларига* (ҚЮ, 1931, 26).

-к, -ак, -ик, -ук, бу аффикс от ва феъл ўзакларига қўшилиб, ундан англашилган ҳаракатнинг натижаси, нарса-қурол ва ҳосила отлари, умуман конкрет предмет номлари ҳосил қилади: *тил а к ва шартларининг жами* (УК, 1933, 148), *қира к билан* (УТД, 1931, 32), *тиклаш тил а г ида* (К, 1928, № 11, 5), *кеч и к кани яхши* (УК, 1933, 181), *майда-чуйда кўм а к ларданми* (КЮ, 1931, 36), *мактабнинг тиз у г и* (программ) *билан* (ТУ, 1926, 7), *қонунлар туз и к ининг 266-моддаси* (ИҚ, 1930, № 15).

-қ, -иқ, -уқ, -оқ, бу аффикс феъл ўзакларига қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога хос абстракт маъно ифодаловчи от ясайди: *кўп ют и қ ларни* (МЛНУ, 1933, 22), *қоронғи куч оғ ини* (Тр., 1939, 98), *чоп и қ* (ЯФ, 1936, № 159), *сўроқға олиб кетилган...* (УК, 1933, 308).

-ғ, -ғу, бу аффикс феъл ўзакларига қўшилиб, ҳаракат-ҳолат ва иш процесси каби маъноларни англаувчи абстракт маънодаги отлар ясайди. Текширилаётган давр тилида бу аффикснинг қўлланиши доираси анча торайиб, унинг функцияси -в, -ув аффиксига кўчган. Бу аффикс айрим сўзлар доирасидагина сақланиб қолинган: *Ёзғу ларимизнинг шаклига* (С, 1925), *ҳаммом эшигининг ғичиллоғи* (Тр., 1934, 99), *туйғулар уйғонди* (П, 1937, 37).

-ш (-иш), -уш, бу аффикснинг келиб чиқиши ва тарихи ҳақида бир қанча фикрлар бор: проф. А. Н. Кононов бу аффиксни *эш подобный, совместный, сотоварищ* сўзидан¹⁴, В. М. Хангильдин иш *друг, приятель* сўзидан¹⁵ деб кўрсатади. Ф. Абдуллаев эса ўзининг

¹³ Ф. А. Абдуллаев. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиши йўллари ҳақида, Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1965, 3-сон, 46—53-бетлар.

¹⁴ А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 134.

¹⁵ В. М. Хангильдин. Татар теле грамматикасы, Қазань, 1954, 53—54-бетлар.

«-чи аффиксининг генезисига доир» деган мақоласида -ч аффиксидан келиб чиққан, шунинг учун ҳозирги ўзбек тилида *ўпиш* билан *ўпич* ҳам учрайди¹⁶ деб кўрсатади.

Бу аффикс ҳаракат номларини ясашдан ташқари феъл ўзакларига қўшилиб, иш-ҳаракат, предмет ва ҳодиса маъноларини билдирувчи абстракт отлар ясади: *ҳар дойим уруш, талаб бўлиб, ҳатто баъзи ўлдиришлар бўларди* (П, 1931, 3), *Берлинда ўтиришида ўқилгон* (МЎ, 1929, № 12, 28), *тўқинишларга олиб боради* (ШҲ, 1930, 127).

-ча, бу аффикс оз учрайди, от, сифатларга қўшилиб янги маънодаги от ясади. *Палов олдидан қизилча ҳам отилиб турилди* (М, 1924, № 18), *пахта, қизилча, канаф ва шунга ўхшаш нарсалар етиштиради* (УТД, 1931, 18), *танчага ўшани ёйсин* (ЎК, 1933, 39).

Текширилаётган давр адабий тилида тожик-форс тилига хос бўлган бир қанча формалар борки, улар аллақачон ўзбек тилига сингиб, ўзбек тилидаги ясовчи формалар ҳисобига кирган. Шунинг учун ҳам уларнинг тожик-форс тилидан ўтганлигини унутиб юборилган¹⁷. Бундай аффикслар қаторига -кор, -дор, -каш, -боз, -бон, -манд, -зор ва шунга ўхшашлар киради: *найрангбоз* (ЕЮ, 1928, № 8), *кўпгина меҳнаткашлар* (ЯФ, 1936, № 159), *боғбон* (ЕЮ, 1928, № 18), *мактабдорликка бошлади* (МЧ, 1967, 14), *экинзор қилса мумкин* (ЕЮ, 1928, № 18), *Сотсиалистик пахтакорликни* (ЯФ, 1936, 159).

-н, -ин, -ун, бу аффикс феълларнинг буйруқ майлига қўшилиб, ўзак ёки негиздан англашилган ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни ёки ҳаракат отини ясади: *колхоз экинини* (БП, 1922, № 52), *Йиғинларда масъул* (УТД, 1931, 11), *Ўрин бериб келган* (ЯТУК, 1930, 4).

Бу аффикс эски ўзбек тилида «Бобирнома» ва «Меҳдихон» асарлари¹⁸ ва XI аср ёзма ёдгорликлари тилида¹⁹ ҳам учрайди. Ҳозирги замон ўзбек тилида эса нисбатан каммаҳсул аффикслар қаторига киради.

-мак, -моқ, бу аффикс ёрдамида кенг маънода инфинитив, ҳаракат номи ва конкрет отлар ясалади: *емакларни кўрсатиш* (УСА, 1934, № 5), *кундаги емакни* (ҚЮ, 1931, 36), *яшмоқнинг моддий шароити* (ЯТУК, 1930, 7), *кетмакка қўзғолгон* (ҚЮ, 1931, 24).

-мак, -моқ ясовчи аффикс ҳозирги замон ўзбек тилида, умуман

¹⁶ Ф. Абдуллаев. «-чи аффиксининг генезисига доир», Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1960, № 6, 63—70-бетлар.

¹⁷ Ҳозирги замон адабий тили, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966, 220-бет.

¹⁸ А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 127.

¹⁹ С. М. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959, 28-бет.

туркий тилларда ўзининг қўлланиши ва семантикаси жиҳатидан дифференциялашиб кўпроқ инфинитивга кўчганлигини кўрамиз²⁰.

Октябрь революциясидан кейинги давр матбуот тилида араб тилига хос формалар оз бўлса ҳам учраб туради, бундай аффиксларга *-иёт*, *-от* кабиларни кўрсатиш мумкин.

-иёт, араб ва ўзбек сўзларига қўшилиб, мавҳум от ясайди. Бу аффикснинг ишлатилишида араб тили қондаларидан бир оз чекинши ҳоллари ҳам учрайди: *музаффар и ё т қозониб* (ЯТУК, 1930), *соцсализмнинг голиб и ё т и* (К, 1926, № 10), *машғул и ё т нинг мавзуи* (ББЯМ, 1925), *болалар рух и ё т ини ўқумоғи шарт* (ББЯМ, 1925), *назар и ё т дан тамоман ажралган* (МУ, 1927, № 6).

Айрим техникага онд адабиётларда ва аниқ фан дарсликларида *-иёт* аффиксини рус-интернационал сўзларга қўшиш орқали янги сўз-терминлар ясалади: *механик и ё т*, *электрик и ё т*, *эластик и ё т* (ҲҚД, 1922).

-от, бу аффикс ҳам ўзбек ва араб сўзларига қўшилиб, абстракт отлар ясайди: *вазифа ва лавозим отлари* (КХ, 1921, № 5—6), *ихтиёж отларини* (ББЯМ, 1925), *мактаб тартиб отлари* (ББЯМ, 1925), *Ҳосил от олиш* (МУ, 1929, № 1), *хотиротини сўзлаб берди* (УҚ, 1933), *имом а т га яролмас эди* (МЧ, 1967, 14).

Бу аффикс аслида арабча кўплик формаси кўрсаткичи бўлиб, бу давр ўзбек тилида унинг ёрдамида шаклланган сўз ўзининг бирлик формасидан маъно оттенкасига кўра фарқ қилади, бу аффикс гўё ясовчи хусусиятини касб этади.

20—30-йиллар ўзбек адабий тилида фамилия кўрсаткичлари ҳам бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга. Текширилаётган давр тилида русча исм ва фамилия усулидан ташқари тарихий традициянинг давоми бўлган кишиларни аташнинг хилма-хил усул ва шакллари учрайди. Бу усулларни шартли равишда асосан беш гурппага бўлиш мумкин:

1. Русча услубда фамилия яшаш учун ҳозирги замон ўзбек тилида қўлланилаётган *-ов*, *-ова*, *-ев*, *-ева* кўрсаткичлари ўрнида ота исмидан кейин шахснинг жинсига қараб *ўғли* ёки *қизи* сўзини келтириш. Бу усул ҳали русча усулдан фойдаланишга ўтилмаган бир давр маҳсули бўлиб, бунда айрим ўринларда шахснинг ўз оти ёзилмай тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди: *Сайфулла ўғли* (Н, 1917, № 18), *Нормухаммадёр Мухаммад ўғли* (КХ, 1921), № 5—6), *Абдулҳалил Йўлдош ўғли* (М, 1924, № 15), *Шамсиддин қизи нинг сўзи* (ЯФ, 1927, 8/V), *Ҳайдар Зиё ўғли*, *Неъмат Раҳмат ўғли*, *Жалил Шариф ўғиллари* (БП, 1932, № 52), *Уртоқ Султон қизи* (ЯФ, 1927, 8/V).

2. Ота ва ўғил исмларига ҳеч қандай қўшимча қўшмасдан ёнма-ён ишлатиш усули билан: *Раҳмат Амин* (БП, 1932, № 206), *Мўмин Толиб* (БП, 1933, № 12), *Отахон Тошпўлат* (МИ, 1933, № 10), *Қулоқ Тожиддин Карим* (БП, 1933, № 106).

²⁰ К. Мелнев. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1969, 52-бет.

3. Ёлғиз шахс номини аташ, уларнинг олдидан ёки кетидан *ўртоқ, ака, бой, хўжа* каби сўзларни келтириш йўли билан: *Хева муаллими Абдусамат...* (МУ, 1929, № 12), *Бу колхоз раиси Аҳмадака...* (ШҲ, 1930, 15/V), *Уртоқ Мирзакаримнинг доклади* (КҲ, 1921, № 5—6), *Темирбой ва Тўлаган хўжалар* (ШҲ, 1930, 15/VI).

4. Рус услубида фамилия ифодалаш ўзбек адабий тилида 1930 йилларнинг бошларидан бошлаб норма ҳолига кириди. Рус тилидаги *-ов, -ова, -ев, -ева* аффикслари ўзбек тили талаффузи асосида *-ова, -иф, -йиф, -уф, -оф, -ив, -ов, -ува* каби ёзилган ва фамилия ифодалаш учун истеъмол қилинган: *Усмонхўжа Эшонхўжайи ф* (ШҲ, 1929, № 181), *Исҳақ и ф, Кочаро ф* (ШҲ, 1930, 15/VI), *Аҳмед и ф* (БП, 1932, № 106), *Карим у ва* (БП, 1933, № 106), *Исҳоқбой и в* (МИ, 1934, № 10).

Фамилия ясовчи русча қўшимчаларнинг мана бундай ўзбек тилига мослашган турли вариантларга эга бўлиши, биринчидан, ҳар бир тилнинг ўз қонидасига мослаштириш ҳодисасидан дарак берса, иккинчидан, ҳали ўша русча қўшимчаларнинг тўлиқ ўзлашмаганлигидан, стабил ҳолга келмаганлигидан дарак беради.

5. Кишиларнинг исмлари ёнига *касб-кори, насл-насаби, жамиятда тутган ўрни* ва *хулқ-атвори* кабиларни билдирувчи сўзларни келтириш йўли билан: *Аҳмад боённинг ишхонасидан* (ШҲ, 1929, 181), *Мулла Бозор Охун* (М, 1924, № 11), *Аҳмад Ҳожимаддоҳ* (М, 1924, № 11), *Мирзакарим қутидор*, *Зиёшоҳичи* (ЎК, 1933).

Булардан ташқари бу давр тилида бошқа туркий тилларнинг ва тарихий традициянинг таъсири натижасида *-зода, -ий* каби қўшимчаларнинг ота исмига қўшиб ёзилиши натижасида ҳам фамилия ва тахаллусни ифодалаган: *Қоризода, Мўинзода, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий* ва шу кабилар.

Ўзбек адабий тилида русча фамилия қўллаш асосан XIX—XX асрларда фақат ҳукмрон синф вакиллари, марказий шаҳар аҳолиси орасида ва рус тилида ёзилган турли адабиёт, юридик ҳамда шахсий ҳужжатлардагина қайд қилинган бўлиб, 30-йилларга келиб кенг тарқалган²¹ ва рус тилидаги фамилия, отчество кўрсаткичлари ўзбек тилида ҳам стабиллаша бошлаган.

Синтактик ёки композиция йўли билан от яшаш. Синтактик усул билан сўз ясалиши ўзбек тилида маҳсулдор усул бўла олмайди²². Бу усулда от яшаш доираси 20-йиллардан кейин анча сезиларли даражада кенгайди. Булар ҳозирги замон ўзбек тили грамматикасидаги каби маълум қонун-қоидага бўйсунмаган ҳолда берилди берган. Бу ҳол ўша давр ўзбек тилининг грамматик қондалари ҳали пухта ишланмаганлиги, қатъий бир принциплари белгиланмаганлиги билан боғлиқдир.

²¹ Э. Бегматов. Антропонимика узбекского языка. Автореферат канд. диссерт. на соискание ученой степени кандидата филол. наук, Ташкент, 1965 г.

²² А. Ҳожиев. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг нашриёти, 1963, 9-бет.

Қўшма сўзларни ясашда ўзбек сўзлари билан бир қаторда бошқа тиллардан кирган, айниқса, рус тилидан таржима қилинган сўз ва терминлар ҳам кенг ҳуқуқда компонент сифатида иштирок қилади: *кўпмингчи, эрксевар, бешқиррали, ултирақизил, октябролди, тинчликсевар* ва шу кабилар²³. 20-йиллардан кейинги адабиётларда қўшилиб ёзилиши шарт бўлган қўшма отларни ажратиб ёзишга мойиллик ҳоллари сезилади: *Беш оғочда* (ХД, 1918, № 3), *Ош хона, Бек обод, кор хона* (В, 1930, № 3—4), *Қува сой* (БП, 1932), *Минг боши, эллик боши* (УСА, 1934, № 5).

Композиция йўли билан от ясашга қўшма отлардан ташқари қисқартма отлар ёки аббревиатуралар ҳам киради. Аббревиатуралар йўли билан сўз ясаш ўзбек тилида Октябрь революциясидан илгари қўлланмаган, фақат рус тилининг самарали таъсири натижасида революциядан кейинги йилларда аста-секин қўллана бошлади. Бу усулда от ясаш рус тилидан қабул қилинганлиги учун ҳам дастлабки йилларда рус сўзлари иштирокида аралаш ҳолда ясалган: *Ўзбекселсоюз* (ЕЮ, 1928, № 1), *Компирқа марказ қўмининг* (КЧИТ, 1927, 57), *Ўзбекгострой трести* (ЕЮ, 1928, № 1), *ЎЗИШЖ илмий шўроси* (МЎ, 1929, № 1).

Қисқартма отлар ўзларининг ясалишларига кўра қуйидаги кўринишларга эга: а) қўшма отларда иштирок этган компонентларнинг бош ҳарфларини олиш йўли билан ясалиш: СССР, МТС, ВКП(б), СБ, ЧБ, ВЛКСМ, ҚИМ; б) қўшма отларда иштирок этган компонентларнинг биринчисининг биринчи бўғинини олиб, қолган компонентларнинг бош ҳарфларини олиш йўли билан: Ўз.ИШ; Ўз.ССР; в) қўшма отларда иштирок этган компонентларнинг ҳар биридан биринчи бўғинини олиш йўли билан: Ўзнашр, Ўзселпром, Ўздавнашр; г) компонентларнинг биринчисини тўлиқ олиб, қолганларининг биринчи бўғинини олиш йўли билан: Терминком, вилоятқом, ўлкақўм; д) компонентларнинг олдингиларидан биринчи бўғинларини олиб, охиригисини тўлиқ ёзиш йўли билан қўшма сўз ясаш: Ўзконтрест, педакадемия; е) булардан ташқари қўшма сўз таркибида иштирок этган компонентларнинг тўлалигича бериш билан ҳам ясалади. Бунда иштирок этган ҳар бир компонент ажратилиб ёзилади: Ўзбекистон ижтимоий шўролар жумҳурияти, Ўзбекистон коммунистлар фирқаси.

Отларда эгалик. Текшириш объекти қилиб олинган давр тилида эгалик қўшимчалари ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги эгалик қўшимчаларидан асосан фарқланмайди²⁴. Ҳар учала шахс эгалик аффиксининг ўзак ва негизларга қўшилиб келиши қуйидагича фонетик ҳодисалар асосида бўлади:

Биринчи шахс бирлик ва кўплик эгалик қўшимчаси унли билан тугаган ўзакларга *-м, -миз*; ундош билан тугаган ўзакларга *-им,*

²³ Ф. Абдуллаев. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида, Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1965, № 3, 46—53-бетлар.

²⁴ Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966, 205-бет.

-нимиз тарзида қўшилади: *ўртоғим* (ҚЮ, 1931, 20), *иккови миз* (ФЙ, 1935, 16).

Иккинчи шахс бирлик ва кўплик эгалик аффикслари ҳам, худди биринчи шахсдаги каби, ўзак ва негизлар унли билан тугаганда *-не, -негиз*; ундош билан тугаганда эса *-инг, -ингиз* тарзида қўшилади: *Иштаҳанг бўғилган бўлса чарчаганингеники эмас, эрингни соғинганингеники,— деди* (ЎК, 1933, 311), *дўкониנגга бориб тур, аччиғинг чиқса ҳам* (ЎК, 1933, 20),— *ҳеч қайсиларингиз ҳам тополмадингиз!* (ЎК, 1933, 20).

Учинчи шахс бирлик унли билан тугаган ўзакларга *-си*, ундош билан тугаган ўзакларга *-и*, кўплик эса ҳар икки ҳолатда ҳам *-лари* тарзида қўшилади: *Маориф ва маданий жафҳасида* (МУ, 1929, № 1), *янги алифбе Марказқўмининг* (МУ, 1929, № 1), *саргузаштлари ни...* (ҚЮ, 1931, 23).

20—30-йиллар ўзбек адабий тилида эгалик маъноси эгалик аффиксисиз синтактик йўл билан ҳам ифодаланган. Бундай ҳолларда одатда I шахс кўпликда келади: *бизнинг Ҳамид бой* (ЎК, 1933, 28), — *Мана бизнинг ука* (П, 1911, 11).

Шу билан бирга эгалик маъноси от ёки олмошларга *-ники* аффиксини²⁵ қўшиш орқали ҳам ифодаланган: *Султоналиникидан қизингиз бизникида деган хабар боради* (МЧ, 1967), *Кеча бизникига йўқлаб борган экансиз* (МЧ, 1967, 221), *кимларники қолгон...* (П, 1931, 13), — *Бизники мана...* (ЎК, 1933, 28).

Текширилаётган давр адабий тилида эгалик категорияси ҳозирги ўзбек адабий тилидан асосан фарқ қилмаса ҳам, айрим ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради:

а) III шахс бирлик эгалик қўшимчаларининг 20—30-йиллар адабий тилда ёзувда ифодаланмаслик ҳоллари тез-тез учраб туради: *Қишлоқ шўронинг бурунги раиси* (ҚХ, 1929), *«Ленин учқуни» газета чиқа бошлади* (В, 1926, № 15), *Эски шаҳар рабочийлар орасида кириб* (ҚБ, 1921, № 97), *шаҳар партком тарафида* (БП, 1932, 7/ХI). Янги тушунчаларни ифодаловчи бундай бирикмалар эндигина шакллана бошлаганлиги сабабли уларни ўша қабул қилинган тилдаги шаклида ишлатиш сезилиб туради.

Сўнгги вақтлардаги дарслик ва қўлланмаларнинг юзага келиши, тил имло конференциясининг қарорлари эгалик аффиксининг ишлатилишини ва умуман грамматиканинг қатъий бир асосда қурилишига олиб келди.

Отларда келишик. Ўзбек адабий тили совет давридаги тараққиёт босқичининг биринчи даврида ўзига хос ҳодисаларни бошидан кечирганлиги келишиклар бобида ҳам яққол кўзга ташланади. Шу давр ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган ҳар бир келишик ўзининг асосий функциясида ташқари бошқа келишик функ-

²⁵ А. Н. Кононов. *-ники* аффиксининг этимологияси ҳақида айтган фикри диққатга сазовордир. *Қаранг:* А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 42.

циясида ишлатилганлиги ва бошқа қатор хусусиятлари билан характерланади. Ўзбек тилидаги келишикларнинг кўп функцияли эканлиги²⁶ кўпдан бери маълум.

Текшириладиган давр тилида келишиклар маъно ҳамда функционал жиҳатдан ҳали тўла равишда дифференциациялашмаган бўлиб, адабий тилга жонли сўзлашув тили ва турли шеваларнинг таъсири кучли бўлганлиги сезилиб туради. Шунинг учун ҳам бу давр тилида айрим келишик белгиларининг тушиб қолиши, керасиз ўринларда қўлланиши ва кўпчилик келишикларнинг бири-бири билан алмашилиб ишлатилиши ҳоллари жуда кўп учрайди.

Ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда келишик формаларининг функционал алмашинувига доир бир қанча ишлар қилинган²⁷. Лекин бу ишларнинг кўпчилиги қаратқич ва тушум келишиклари орасидаги функционал алмашинув масаласига бағишланган ҳолос. Фақат профессор Ф. Абдуллаевгина жўналиш келишигининг бошқа келишиклар билан функционал алмашинуви масаласига тўхталиб ўтади²⁸.

Бош келишик. Бош келишикдаги сўз деярли ўзига хос фарқли хусусиятларга эга эмас. Бу формада сўз гап таркибида эга, кесим, ундалма, аниқловчи, тўлдирувчи каби гап бўлаклари вазифасида келади.

Қаратқич келишиги. Текшириладиган давр тилида қаратқич келишигининг морфологик кўрсаткичи ҳозирги замондаги каби асосан *-нинг* шаклида қўлланган.

Қаратқич келишиги кенг маънода қарашлилик муносабатини ифодалайди.

Қаратқич келишигининг ҳозирги замон адабий тилидан фарқ қиладиган ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

а) қаратқич келишиги аффикс лозим ўринларда тушиб қолади: *К о л я олдиға келишиға мажбур бўлди* (ЎСА, 1934, № 5), *Қишлоқ шўро раиси Комилов* (ШҲ, 1930, № 135), *Қулоқ Тожиддин Карим хотини Каримова* (БП, 1933, № 106), *Болалар ўзларида сезалар* (МУ, 1927, № 6);

б) қаратқич келишиги қўшимчаси талаб қилинмаган ерларда ишлатилади: *Орқамда сизнингдай фуқаром бор* (ЎК, 1933), *Асли сенинг шундай бойваччалар боб бир қиз эдинг* (ЯИ, 1926, № 7—8), *Сенинг берган шоҳиларни* (ЎСА, 1934, № 5);

в) қаратқич ва тушум келишиклари қўшимчалари бири-бири-

²⁶ Э. Фозилов. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси, Тошкент, 1965, 17-бет; А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 80—85.

²⁷ Э. В. Севортян. К истории падежной системы в тюркских языках, «Ученые записки ВИИЯ», 1958, № 6; В. В. Решетов. Об одном узбекском падеже, «Туркологический сборник», I, М.—Л., 1951; Е. Ф. Фуломов. Ўзбек тилида қаратқич ва тушум келишиклари ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 1-сон.

²⁸ Ф. Абдуллаев. Келишик аффиксларининг генезисига доир (биринчи, иккинчи ва учинчи мақола), «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журн., 1961, 5-сон, 1962, 2 ва 4-сонлар.

нинг ўрнида ишлатилади²⁹: *Узумни шираси* (ЯЙ, 1926, № 7—8), *Узини бутун ташаббусини* (В, 1930, № 3—4), *Саводсизларни саводларини чиқардилар* (В, 1930, № 3—4), *Ташкилотини мизни сифат томони* (БП, 1932, № 52), *Меҳнаткашларни кўпларини саводсизлиқлари* (ЎЕ, 1924, № 7), *Секциянинг қўмитасининг* (ҚХ, 1921, № 5—6), *пайғамбарнинг ҳақлиғининг танитадирган* (Т, 1923), *Ҳамманинг ҳам ҳайрон қолдирадир* (ЎЕ, 1924, № 7), *Ўз ишларининг ўзлари қурадилар* (ЎЕ, 1934, № 7);

г) биринчи шахс бирлик ва кўплик олмошларига қаратқич келишигининг *-им* аффикси қўшилиб келади. Бу хусусият тарихий традициянинг таъсири бўлиб, 1930 йилларнинг бошларигача давом этади: *Бизим шаҳар* (КШ, 1917, № 5), *бизим қизил аскар* (ҚЙ, 1920), *Маним оёқ қўлларим* (ЯЙ, 1926, № 7—8), *Маним чол отамга* (ҚХ, 1928), *ухлайди меним Зайнабим* (УСА, 1934, № 5).

Тушум келишиги. Тушум келишигидаги от гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажариб келади. Бу келишик асосан *-ни* шаклида қўлланган. Лекин унинг қисқарган формаси *-н* ҳам 30-йилларнинг бошларигача истеъмолда бўлган. *-н* аффикси учинчи шахс эгалик аффиксидан кейин қўшилади: *мўғтабар аъзоларин* (Н, 1917, № 18), *Турмушларин яхшилов учун* (ҚХ, 1921, № 5—6), *фаол ишчиларин бериб турувчи* (ҚХ, 1921, № 5—6), *Халқ мактабларин битирган* (М, 1918, № 12).

Тушум келишигининг давр тили учун хос бўлган хусусиятларига қуйдагиларни кўрсатиш мумкин:

а) тушум келишиги белгисиз ишлатилади: *Эски ҳаёт севарди* (Ах., 1935), *Заводлари очу ҳақида* (ҚХ, 1921), *Умумий мажбурий таълим тезлатишда* (В, 1930, № 3—4), *Студиямиз битириб келди* (МЎ, 1927, № 6), *олиб келишлик лозим топдилар* (В, 1930, № 3—4);

б) тушум келишиги талаб қилинмаган ўринларда ишлатилади: *Гувоҳномасини ўғирланган* (ЯФ, 1927, № 4), *1-нчи ҳайдашни ҳам 100 процент бажарилган эмас* (БП, 1922, № 52), *тарбиялашда катта ўринни тутадир* (ЎЕ, 1934, № 7), *Тўй-маъракалар шунисиз ўтиб кўрсинчи* (ЯЙ, 1926, № 7—8, 10);

в) тушум келишиги жўналиш келишиги вазифасида келади: *Бир неча ўн миллион аъзоларни эга бўлган...* (ЛВ, 1924), *Узакасини ишламаса ҳам 48 меҳнат кунни ёзғон* (БП, 1933, № 106);

г) тушум келишиги чиқиш келишиги функциясини бажариб келади: *Йўлларингизни адашмангиз* (МТ, 1921, № 239), *урушдан бурунги саноат маҳсулотини ики ярим мартаба ошиб кетди* (БП, 1932, № 52), *сўнги синиф ўқувчиларини фойдаланиш* (МИ, 1931, № 1), *утаълимотларни ақил йўли билан фойдаланди* (МЎ, 1922, № 12);

²⁹ В. В. Решетов. Об одном узбекском падеже, «Тюркологический сборник», I том, М.—Л., 1951, стр. 176—183.

д) тушум келишиги ўрин-пайт келишиги вазифасини бажариб келади: «Пан исламизм» руҳини боруши (УАМК, 1933), Раҳматака мусобақани ютиб чиқди (БП, 1933, № 105), «Хўжа мағоз»ни тунаб қолдим (УК, 1933, 279);

е) юқорида айтганимиздек тушум келишиги қаратқич келишиги вазифасида ҳам кела олади³⁰.

Жўналиш келишиги. Жўналиш келишиги ҳаракатнинг йўналган объектини ифодалайди.

20—30-йиллар тилида жўналиш келишиги *-ка, -га, -қа, -ға, -а, -на* аффикслари орқали ифодаланган: *меҳнаткашларни с/б мактаблари га, қурсларға, қулубларға, тўғаракларга ва кутубхоналарга тортадилар* (МИ, 1931, № 1), *Тошкент коммунистлари диққати на* (И, 1919, 19/VI), *31 ўқитучи сафарбарликка олинган* (МИ, 1934, № 12, 4), *қимат арз айласун* (Ар., 1922, № 16), *ерларина* (ЯҚ, 1929, № 1, 30), *йўлина* (МБТ, 1922).

Жўналиш келишигининг давр тили учун характерли хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

а) жўналиш келишигининг белгиси тушиб қолиш ҳоллари учрайди. Бу хусусиятни «Бобирнома» асари тилида ҳам қисман учратиш мумкин³¹: *Пастдан юқори кўтариш* (ШҲ, 1930, 15/VI), *Туркистон қайтиб кетдилар* (К, 1926, № 16), *социал мусобақа чақиради* (БП, 1932, № 52), *Осондан қийинга принцип риоя қилинмаса...* (МУ, 1930, № 2—3);

б) жўналиш келишиги талаб қилинмаган ҳолларда ишлатиллади: *Иштирок этишга лозим* (В, 1930, 3—4), *Муҳолифларни тағтуги билан қуритмоққа ёлғиз ўзимизнинг қўлимиздан келадими-йўқми?* (К, 1926, № 10), *катта ва тартибли ишга бошлади* (МУ, 1929, № 12), *Фойдаланишга керак* (УЕ, 1924, № 7), *қизгин ишга бошлади* (МИ, 1931, № 1);

в) жўналиш келишиги тушум келишиги ўрнида қўлланади: *бу ишга сира ташлайдурғон эмас* (Т, 1923, 57), *Ҳар томонга томоша қилди* (Б, 1928, 93), *районларга етказишга таклиф қилинсин* (БП, 1932, № 182), *асирига томоша қилар эди* (УК, 1933, 78);

г) жўналиш келишиги чىққиш келишиги функциясини бажаради: *очга ўласан!* (ҚХ, 1920, 28), *Дунёнинг бузилишига дарак берган* (УЕ, 1924, № 7, 7), *Тажриба майдонлариға олинғон ҳосиллар* (В, 1930, № 3—4);

д) жўналиш келишиги ўрин-пайт келишиги функциясини бажариб келади: *турғон ерига аравани таъқиб қилди* (ҚЮ, 1931, 12), *колхозларга чопиқ сифатсиз ўтаётир* (БП, 1933, № 105), *Ҳаммасига ўнта харидор йўқ* (ЯФ, 1927, 8/V), *Далаларимизға шўр ўт ўсиб* (ЯҚ, 1922, № 1, 8), *Совхозларга гострол бериб юрган* (МИ, 1935, 26/XII);

³⁰ Қаратқич келишигига бағишланган бўлимга қаранг.

³¹ Г. Ф. Благоев. Характеристика грамматического строя (морфология) староузбекского литературного языка конца XV века по «Бабурнаме», Академия наук СССР, М., 1954, стр. 4.

е) *-а (-на)* аффикси кенг ишлатилади. Бу аффиксининг қўллан-ниш хусусияти ва унинг қайси тилга мансублиги турколог олим-лар томонидан изоҳлаб берилган³². Сўзлар ундош билан тугаган-да *-а*, унли билан тугаганда *-на* тарзида ишлатилган. Бу ҳодиса асосан 20-йиллар тилида кенг бўлиб, 30-йиллардан бошлаб анча тораяди: *Ким а арз айласун* (Ар., 1922, № 11, 16), *кирганим а беш йил ўтди* (ЯИ, 1926, № 7, 8-бет), *ўз тилимиз ўрни на* (ХД, 1918, № 3), *Тошкент коммунистлари диққати на* (И, 1919, 19/VI), *Маориф ва илм йўли на* (ХД, 1918, № 3), *-а (-на)* аффикси олмошларидан ва эгалик аффиксини олган сўзлардан сўнг қўшилади.

Айрим ҳолларда *-ча* аффикси от ва отлашган сўзларга қўшилиб, жўналиш келишиги вазифасини бажариб келади: *У илм дунёси-ча а маълумдир* (МУ, 1927, № 6).

Чиқиш келишиги. Чиқиш келишигининг асосий кўрсаткичи *-дин, -дан* дир. Октябрь революциясидан кейинги даврларда, асо-сан, 20-йилларда традицион адабий тилининг таъсири натижаси-да *-дин* шакли қўлланиб, 30-йиллардан бошлаб адабий тилда *-дан* қўлланила бошлайди. Чиқиш келишиги ҳозирги замон тилидаги каби барча хусусиятларга эга³³.

Чиқиш келишигининг ҳозирги замон тилидан фарқ қиладиган қуйидаги хусусиятлари қайд қилинган:

а) чиқиш келишиги керак бўлган ўринларда ишлатилмасдан тушиб қолади: Бундай вақтда чиқиш келишиги қўшимчаси қўши-лиши керак бўлган сўздан сўнг *сўнг, кейин* кўмакчилари келади: *7 кун сўнгера* (ЯИ, 1926, № 7—8), *Еш тўлғон сўнг* (УСА, 1934, № 5), *Очлик мажбур қилғон сўнг* (АХ, 1935);

б) чиқиш келишигининг қўшимчаси талаб қилинмаган ерларда ишлатилади: *Кейин дан яна йўқ бўлиб* (КҚ, 1929), *ишлаганлиги туфайли дан, ёрдам берилиб келгани туфайли дан...* (МИ, 1938, 21/1);

в) чиқиш келишиги тушум келишиги ўрнида қўлланади: *Ўзла-ри дан гапиртириш лозим* (МУ, 1927, № 6, 19-бет), *партия таш-килотимиз дан койиди* (МИ, 1934, № 10);

г) чиқиш келишиги ўрин келишиги вазифаларини бажариб келади: *отпуска дан анча дам оладилар* (МИ, 1934, № 12), *туш вақти дан Тошкентдан келди-да...* (УК, 1933, 203-бет), *Ўзи дан бир турли соғламлик ҳис эта бошлагон* (ҚЮ, 1931, 9), *бир неча кун дан пилан тайёр бўлиб...* (ШХ, 1930, № 127);

д) чиқиш келишиги бир ерда жўналиш келишиги вазифасини бажариб келган: *Тупроқ дан қарасам, бир неча илонларнинг изи бор* (П, 1931, 10).

³² А. К. Боровков. О языке узбекской поэзии. Узбекистонда ижтимоий фанлар, 1961, № 10, 42-бет; А. М. Щербак. Грамматика староузбекского язы-ка, Изд-во Академии наук СССР, М.—Л., 1962, стр. 106.

³³ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили. Тошкент, 1966, 105—106-бетлар; Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 324—325-бет-лар; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Тошкент, 1960, 217—218-бетлар.

Чиқиш келишиги қўшимчасининг *-дин* шакли кенг қўлланган: *бун дин сўнғи* (Мр., 1919, № 4), *Бошқалар дин олдиғи ерлар* (И, 1919, 19/VI), *он дин сўнг* (Ар., 1922, № 11), *Утирғонлари дин* (Т, 1923).

Ўрин-пайт келишиги. 20—30-йиллар тилида ўрин-пайт келишиги қўшимчаси *-да* шаклида қўлланиб, ҳозирги тилдаги каби турли вазифаларни бажариб келади.

Ўрин-пайт келишиги ўрганаётган давр тилида ўзига хос айрим хусусиятлари билан ҳозирги замон адабий тилдан фарқ қилади:

а) ўрин-пайт келишиги белгисининг керак бўлган ерларда ишлатилмасдан, тушиб қолиш ҳоллари учрайди: *Динсизлик тарбиялаш* (МУ, 1927, № 6, 17-бет), *Колхоз И та қўш бор* (БП, 1932, № 52, 20/IV), *Эски шаҳар ҳунарманд жуда кўп эди* (ЯҚ, 1922, № 1, 9-бет);

б) ўрин-пайт келишиги керак бўлмаган ерларда ортиқча ишлатилади: *бобониз ҳам ҳаётда эдилар* (УК, 1933, 20-бет);

в) ўрин-пайт келишиги жўналиш келишиги функциясида келади³⁴. *Кўз да кўрсатиб* (МУ, 1927, № 6, 6-бет), *Инчи гирафа да ёзишини* (ШХ, 1930, 15/VI), *чойхона да келиб турли концертлар берадилар* (БП, 1933, № 106), *Ҳукумат иши да аралашиб юради* (ҚЮ, 1931, 15-бет), *дунё юзин да чиқардинг* (МТ, 1921, № 238), *Бу уй да келиб юриши* (ТУ, 1926, 273-бет);

г) ўрин-пайт келишиги чиқиш келишиги функциясини бажариб келади: *Масалалар юзаси да музокаралар бўлди* (В, 1930, № 3—4), *ҳаёти да умид узди* (ЎСА, 1934, № 5);

д) *-ча* аффикси ўрин-пайт келишиги вазифасини бажаради: *Сийсатча ғолиб бўлган* (ЎУАТ, 1930), *Шул равишча* (ҲҚД, 1922).

Келишиклар бобидаги яна бир характерли нарса — тилшуносликда «вставочное» деб аталувчи ва сўзлар билан келишик қўшимчалари ўртасида келувчи *-н* ундошнинг деярли ҳамма макон ва замон келишиклари билан кенг қўлланишидир. Бу *-н* ундоши беҳуда элемент бўлмай, балки қадимий туркий тилда мавжуд бўлган учинчи шахс бирлик эгалик қўшимчасининг рудиментидир.

Отларда сон. Бирликдаги от морфологик кўрсаткичсиз предметларнинг яккалигини билдирса, кўпликдаги шакли предметнинг бирдан ортиқ, бир неча, кўп эканлигини билдириб, грамматик форма ясовчи *-лар* аффикси орқали ифодаланади. Ўзбек адабий тилида *-лар* аффикси фақат кўпликни билдирмай, бошқа хилма-хил маъноларни ифода қилиш хусусиятига эгадир³⁵.

³⁴ Виктор Решетов, Турсун Иброҳимов. «Ўзбек тилшунослигидаги баъзи бир актуал проблемалар», В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари, «Ўзбек тили масалалари», Тошкент, САГУ нашриёти, 1957, 9—24-бетлар.

³⁵ А. Ф. Ғуломов. Ўзбек тилида кўплик категорияси, Тошкент, 1944; Закономерности развития литератур народов СССР в советскую эпоху, Изд-во «Наука», М., 1969, стр. 37.

Текширилаётган давр тилида кўплик категорияси қуйидаги хусусиятларга эга:

а) кўплик аффикс *-лар* тахминни, ноаниқликни билдиради: *Қўзлоннинг катта л а р идан бириси* (МУ, 1929, № 12, 37-бет), *Минг л а р ни юборув тажрибаси* (МУ, 1929, № 12, 34-бет);

б) бир жинсга тааллуқли жамликни ифода қилувчи сўзларга *-лар* аффикси қўшилганда кўпликни ифода қилмай, маънони кучайтириш, тасвирийликни ошириш учун хизмат қилади: *Бир неча вақт л а р бедарак кетди* (ЯИ, 1929, № 7—8, 12-бет), — *Қора кўз л а р и, камон қош л а р и...* — *Ой каби юз л а р, кулиб боқиш л а р...* (УК, 1933, 31-бет), *кўб қор л а р эриб, кўб сув л а р оқди* (ЕР, 1928, № 1/34);

в) рус-интернационал сўзларга ва умуман семантикасида кўплик маъноси бўлган сўзларга кўплик кўрсаткичи қўшилганда номаълум жамлик ифодаланadi: *Ҳар пайшанба ячика л а р мажлисига бориб* (ҚБ, 1921, 13/Х), *Пилла л а р қабул қилинаётир* (ШХ, 1930, 15/VI), *Палов ош л а р пишириб* (Т, 1923, 14-бет), *Пешонасини шоҳи қийиқ л а р билан танғиб* (ЕЮ, 1928, № 1, 34);

г) шахс билдирувчи отларга ва шу шахсга оид нарса-предметларни билдирган сўзларга *-лар* қўшилганда ҳурмат маъноси ифодаланadi: *оим л а р дан фотиҳа олиб берсангиз* (УК, 1933, 309-бет), *Бу кишининг ҳар бир нафас л а р и кимиё экан* (М, 1924, № 7), *пайғамбари худо ҳадиси шариф л а р ида айтадиларким* (УК, 1933, 313-бет);

д) кўплик қўшимчаси *-лар*нинг талаб қилинмаган ўринларда ишлатилиш ҳоллари учрайди: *оқ салла л а р и билан* (ТУ, 1926, 6-бет), *кўп мартаба л а р тўқнашиша тўғри келганмиз, кўп мартаба л а р кенгаш л а р олганмиз...* *кўп мартаба л а р дарс берган* (ЛЕ, 1934, 7-бет), *Ҳар бир сўз л а р ига* (ШССОМВ, 1928, 62-бет);

е) ҳоким сўзга мос ҳолда тобе сўзи ҳам кўплик формасида келади: *Узлари билар л а р-ку* (УК, 1933, 351-бет), *Турли масала л а р тўғри л а р ида* (ЎЕ, 1923, № 1), *У л а р нинг биттагина эчки л а р и бор экан* (Б, 1928, 55-бет);

ж) *-лар* нинг қўшалoқ ишлатилиш ҳоллари ҳам учрайди. Бу классик ўзбек ва форс-тожик тили традициясининг акс этиши бўлиб, ҳурмат, эҳтиром билдиришининг ўзига хос кўриниши бўлган: *Танилғон шоир л а р дирлар* (УОУА, 1930), *Чиновниклар ва тўра л а р дирлар* (И, 1919), *шу йўсиндағи киши л а р дандирлар* (УОУАТ, 1930);

з) кўплик қўшимчаси охиридаги *-р* ундошининг жонли сўзлашув тилининг таъсирида тушиб қолиш ҳоллари ҳам учраб туради: *Бу масала л а ни* (ҚИ, 1920, № 6), *Одам кофир бўладиган гап л а ни гапирманг* (Т, 1923, 13-бет), *Ҳой бола ла! Ўқий ла!* (Т, 1923, 5-бет).

Умуман ўзбек тилининг 20—30-йиллардаги тараққиёт даврида *-лар* аффиксининг функцияси анча кенг бўлган. Кўплик аффиксини олган сўз гапда бошқа бир сўз билан бирикиб, ўзига хос аниқловчилик конструкция ҳосил қилишда қатнашади. Бундай конс-

трукцияларда кўпликни билдирувчи *-лар* аффиксининг асосий функцияси аниқланмишнинг кўпчиликка қарашли эканлигини, ёки, аксинча, аниқланмишга алоқадор бўлган предметнинг кўп эканлигини изоҳлаб келади: *Ўзбекистон комсомоллари пленумида* (БП, 1933, № 106), *СССР Министрлари Иттифоқиға кирди* (МИ, 1934, № 26), *Коммунистлари фирқаси* (КЧИТ, 1927, 57-бет); *Шўролари ҳукумати* (ЛВ, 1924, 31-бет) ва шу кабилар.

Булардан ташқари араб ва форс тилидан қабул қилинган, кўпликни билдирувчи сўзларга яна *-лар* аффикси қўшиб ишлатиш³⁶ ҳоллари учрайди: *Аҳволотлари билан* (МУ, 1927, № 6), *Қорни йўғон мўғтабаронларнинг олдидан ўтканда* (К, 1928, № 11). Бу ҳол грамматик категорияларнинг бир тилдан иккинчи тилга ўтганида осонликча иккинчи тил системасидан ўрин ола бермаслигини кўрсатади³⁷.

Отларда жинс. Ҳозирги замон ўзбек тилида жинс категориясини билдирувчи алоҳида грамматик кўрсаткич, аффикс қўлланмайди. Лекин тилимизда жинсни билдирувчи айрим сўз ва сўз бирикмалари мавжуд. Масалан: *қиз, хотин, кампир, аёл, сингил, опа, амма, хола, заифа, ака, ука, ўғил, ота, бобо, чол, тоға, эркак, урғочи, нар, мода* ва шунга ўхшашлар.

Текшириляётган давр тилида жинс категорияси ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан кўзга ташланади:

а) араб сўзлари, арабча изофали бирикмалар ва айрим ҳолларда бошқа сўзлар кўпроқ арабча женский род формасида учрайди. Бу ҳодиса асосан 30-йиллар адабий тилига хосдир: *вакила* (ЯИ, 1926, № 7—8), *сағира* (МУ, 1927, № 6), *мудира* (ЯИ, 1926, № 7—8, 29-бет), *актифа* (ҚЮ, 1931, 18-бет), *хусусияти мулкия* (КБ, 1925, 34-бет), *ҳаракати мустақия* (ҲҚД, 1922, 73-бет), *Моҳияти диния* (МУ, 1925, № 1, 15-бет), *Муаллима* (МУ, 1927), *механикия* (ҲҚД, 1922);

б) у ёки бу жинсга мансубликни кўрсатувчи *эр, жувон, хотин* каби сўзлар билан келган бирикмалар учраб туради: *Эр бола мухбирлар* (В, 1930, № 3—4), *бузуқлик қиладургон жувон хотинлар* (ЯФ, 1927, 8/V); *деҳқон хотинлар* (ОБ, 1926, 12/VII);

в) рус тилининг таъсири натижасида рус тилига хос жинс билдирувчи *-ка* аффикси ҳам 30-йиллардан бошлаб аста-секин қўллана бошлайди: *бир неча артистка ва артистларимиз ҳам бор* (ЕЮ, 1929, сон 21 (74), 11), *комсомол ва комсомолкалар бор эди* (ҚЮ, 1931, 23-бет), *деҳқон хотинлар, батраккалар* (ОБ, 1926, 12/VII).

Субъектив баҳо ифодаловчи аффикслар. Субъектив баҳо ифодаловчи аффикслар отларга қўшилиб, қўшимча, субъектив маъно,

³⁶ А. Рустамов. Арабские формы множественного числа в языке «Мах-бубул-кулуб» Алишера Навои. Вопросы тюркологии (Сб. к 75-летию чл. корр. АН УзССР К. К. Юдахина), Ташкент, 1965, стр. 100.

³⁷ Б. А. Серебренников. «Об устойчивости морфологической системы языка». Вопросы теории и истории языка, М., 1952, стр. 209.

нутқнинг тасвирийлиги ва ифоданинг бадийлиги кабиларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Субъектив баҳо ифодаловчи аффикслар эркалаш ва кичрайтиш маъноларини билдирувчи *-ча, -чиқ, -чоқ (-чоғ)* формантларидан иборатдир. Кичрайтиш аффиксини олган айрим сўзлар ўзларининг лексик маъноларига кўра қўшимча равишда эркалашни ҳам билдиради³⁸: *майда қишлоқ ч а ларга* (ШХ, 1929, № 181), *чана ч а тортадирлар, чана ч а да бир бочка сув бор* (ЎТД, 1931, 12-бет), *5 кишига бир тоғара ч а дан, 6 кишига бир тоғара ч а дан ош қўйилгон* (ТУ, 1926), *у ўйин ч о қ лар ясашни билиб олди* (Б, 1928, 23-бет), *биттаю-битта қўзи ч оғ уни подага ҳайдаб* (П, 1931).

Шартли қисқартмалар

Газеталар:

- И** — Иштирокиюн, 1917.
- Н** — Нажот, 1917.
- МТ** — Меҳнаткашлар товуши, 1920.
- ОБ** — Озод Бухоро, 1926.
- ЯФ** — Янги Фарғона, 1929.
- ЯХ** — Янги ҳаёт, 1939.
- МИ** — Маданий инқилоб, 1931.
- БП** — Бухоро пролетариати, 1932.
- ШХ** — Шарқ ҳақиқати, 1929.
- ИҚ** — Инқилоб қуёши, 1930.

Журналлар:

- К** — Коммунист, 1926.
- М** — Муштум, 1924.
- ЯҚ** — Янги қишлоқ, 1922.
- ЕЮ** — Ер юзи, 1928.
- МУ** — Маориф ва ўқитғувчи, 1929.
- Ар** — Армуғон, 1922.
- В** — Вожатий, 1930.
- ҚХ** — Қасабачилик ҳаракати, 1921.
- ЯИ** — Янги йўл, 1926.
- ТТ** — Таълим ва тарбия, 1925.
- ЎСА** — Ўзбекистон Совет адабиёти, 1934.
- ЎЕ** — Ўзгаришчи ёшлар, 1923.

Брошюралар:

- ББЯМ** — Биринчи босқич янги мактаблар, 1925.
- ЎАМК** — Ўзбек адабиётида миллатчилик кўриниши, 1933.
- ЎОҲА** — Ўрта Осиё ва Ўзбек адабиёти, 1930.
- ШССОМ** — Шўро сайловларида сиёсий оқартув муассасалари, 1928.
- ФТМ** — Фан техника мўъжизалари, 1926.

³⁸ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1957, 338-бет.

МЛНУ — Маркс, Ленин назарияси учун, 1933.

ЯТУК — Янги турмуш учун кураш, 1930.

ЛВ — Ленин васиятлари, 1924.

ЛЕ — Ленин ва ёшлар, 1934.

КР — Қашшофлар раҳбари, 1926.

Бадний адабиётлар:

ТУ — Турмуш уринишлари, 1926.

ҚЮ — Қора юраклар, 1931.

ЎК — Ўтган кунлар, 1933.

МЧ — Меҳробдан чаён, 1967.

МБТ — Мовароуннаҳр ва Бухоро тарихи, 1922.

Тр — Тирноқлар, 1934.

П — Подачи, 1931.

Б — Белла, 1931.

Т — Толиб, 1923.

Дарсликлар:

ЎТД — Ўзбек тили дарслиги, 1931.

Бл — Билим (бошланғич мактабларнинг биринчи бўлимлари учун ўқиш китоби), 1928.

ҲҚД — Ҳикмат ва кимё дарслиги, 1922.

АХ — Адабиёт хрестоматияси, 1935.

С — Сарф, 1925.

Д. Бозорова

**КИЧРАЙТИШ АФФИКСЛАРИ ЁРДАМИДА ЯСАЛГАН ТОВУШ
ТАҚЛИДИЙ ҚУШ НОМЛАРИ ҲАҚИДА**

Ушбу ахборот туркий тилларда товушга тақлидан ҳосил бўлган қуш номлари масаласи хусусида олиб бораётган тадқиқотимизнинг бир қисмидан иборат.

Турли тилларда, шу жумладан, туркий тилларда кўпгина қуш номларининг товуш тасвири хусусиятига эгаллиги кўпдан бери олимлар диққатини жалб этади¹. Аммо аксари ҳолларда туркологияда ана шу товуш тасвири хусусиятли номлар замида қандай морфологик структуралар мавжудлиги, улар сўз ясалиши моделларининг қай бирига кўра таркиб топганлиги ва умуман бундай моделларнинг бор-йўқлиги масалалари ҳалигача муаммо бўлиб қолмоқда.

Бу борада олиб борган кузатишларимиз туркий тилларда сўз ясалиш муайян моделлар борлиги ва шу моделлар бўйича қушларнинг товушга тақлидан ҳосил бўлган номлари таркиб топиши ҳақида фикр юритиш имконини беради.

Илгари эълон қилган мақоламизда² туркий тилларда қушларнинг товушга тақлидан ҳосил бўлган номлари орасида шартли равишда иккинчи типга киритилган, яъни аффиксланиш ёрдамида товуш тақлидий ўзаклардан (негизлардан) ясалган номлар жуда кенг тарқалганлиги айтиб ўтилган эди.

Ана шулар ичида ўз таркибида кичрайтин-эркалаш аффикслари бўлган номлар анча кенг тарқалган бўлиб, бу аффикслардан кўпчилиги ҳозирги вақтда ўзининг маҳсулдорлигини йўқотган ёки архаиклашиб қолган.

Шу типдаги товушга тақлидан ҳосил бўлган ўзбекча қуш номлари системасида қуйидаги сўз ясалиш моделларни ажратиш мумкин:

¹ Қаранг: Dragutin Boranic. Onomatopejske riječi za zivotinje u slavenskim jezicima. Rad. Jugoslav.—Akad., 178, 1909; Л. А. Булаховский. Общеславянские названия птиц.—Известия АН СССР. Отд. языка и литературы, 1948, т. VII, вып. 2; Н. И. Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья, Известия Азербайджанского Гос. Ун-та, вып. 2—3, 1925, стр. 145.

² Д. Х. Базарова. К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц, журн. «Советская тюркология», 1975, № 4, стр. 11—12.

1. Товуш тақлидий ўзак (негиз) + -чиқ// -чуқ аффикси³. Чумчуқ. Бир қанча туркий ёзма манбаларда бу ном *чыпчык* шаклида: *чыб-чуқ*, *чыпчуқ*⁴, *чыпчақ*, *чапчуқ*⁵ вариантларида учрайди. Ҳозирги замон ўзбек тилида кузатиладиган *чубчуқ*, *чупчуқ* шакллари А. Ф. Ғуломовнинг асарида келтирилган, у буларни товуш тақлидий ўзак бўлмиш «чуп»дан ҳосил бўлган деб ҳисоблайди: «чуп-чуп» — қушлар чуғурлашига тақлид⁶.

Товуш тақлидий ўзак⁷ «ч...п» бошқа туркий орнитонимларда ҳам учрайди, масалан, бошқирд тилида *сен-сек* «жиблажибон», *сен-ей//себ-еш* «жўжа».

XI аср ёзма ёдгорликларида *чумчуқ* номи кўпинча *чунчурга*⁸ шаклида учрайди, унинг товуш тақлидан ҳосил бўлган образи юқорида тилга олинган номга муайян даражада ўхшаб кетади.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган чумчуқ номларида товуш тақлидий ўзакнинг сўнгги *б//п//м//н* элементлари, кўринишдан товуш тақлидий «-ча» ўзагини мураккаблаштирувчи, турлантирувчи элементлар бўлса керак (қиёсланг: ўзбек шеvasида *ча-чак* «чум-чуқ»)⁹.

Чуғурчиқ (шевада **чуғурчуқ**). Туркий тилларда қадимий туркий ёзув давридан буён маълум бўлган бу ном товуш тақлидий ўзак «чуғур»дан ясалган (қиёсланг: «чуғур-чуғур» — чуғурчиқларнинг чуғурига тақлид, *чуғур-чуғур* гап, чуғурлаш)¹⁰.

2. Товуш тақлидий ўзак (негиз) + -ғай аффикси¹¹. Турғай. К. Брокельман ўз асарида бу номни *-ғай* аффиксли ясама сўзга мисол тариқасида келтиради, ammo номнинг ўзак қисми — тўрнинг маъносини изоҳлаб бермайди. В. Г. Егоров чуваш тилининг этимологик луғатида Максимовнинг фикрини келтирган. Бу фикрга кўра, мазкур ном *тур*—феълидан келиб чиққан, зеро *тўрғай* одатда баландликда бир жойнинг ўзида узоқ вақт туради¹². Махсус орнитологик адабиётларда тўрғайнинг ана шундай одати тавсифини

³ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948; стр. 70; Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, стр. 104—109; М. Räsänen. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen. Helsinki. 1957, стр. 93.

⁴ Э. И. Фазылов. Староузбекский язык. Хорезмийски· памятники XIV в., том II, Ташкент, 1971, стр. 518.

⁵ А. К. Курышжанов. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря», Алма-Ата, 1970, стр. 220.

⁶ А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, Часть I. Словообразующие аффиксы имен, Ташкент, 1953, стр. 27.

⁷ Д. Х. Бозорова. Кўрсатилган мақола, 11-бет.

⁸ С. М. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида), Тошкент, 1959, 146-бет.

⁹ Ўзбек халқ шевалари луғати, Тошкент, 1971, 298-бет.

¹⁰ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 124.

¹¹ М. Räsänen. Кўрсатилган асар, 100—101-бет; А. Г. Гулямов. Кўрсатилган асар, 23-бет; А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 128-бет.

¹² Максимов. Опыт исследования тюркских диалектов, СПб., 1867, стр. 14.

топишга муяссар бўлмадик. Тилга оид материаллар таҳлили тўрғай номининг маълум туркий қуш номларидаги товуш тақлидий ўзак «т...р»дан вужудга келган деб тахмин қилишга асос беради (*тартар, тартарак, таргоқ, турна* ва ҳоказо). Масалан, тўрғай-

нинг чуваш тилидаги номни – *тар-и* [бунда -и — туркий тиллардаги қуш номларида кенг тарқалган сўз ясовчи аффикс бўлиб, товуш тақлидий ўзак (негиз) қўшилади: ўзб. *укки*; туркм. *жик-жик-и* «пеночка», *жокжок-ы* «қораялоқ», *чурчур-и* «хўжасавдогар»¹³, *питпит-и* «снегирь» ва ҳоказо] *тар* ўзак қисмининг товуш тақлидий характери мазкур номни унинг шевадаги шакли — *тarr-и* билан қиёслаганда равшан бўлади, бунда ўзак қисмидаги сўнгги «р» икки марта такрорланади. Маълумки, товушга тақлидан ҳосил бўлган ўзақларида сўнгги «р»нинг иккиланиши типик ҳодиса бўлиб, тасвирланаётган товуш ҳодисаларининг давомийлиги, чўзиқлиги, шунингдек, каттароқ таъсирчанлигини ифода этиш учун хизмат қилади (қиёсланг: ўзб. «чурр» — милиция хуштагига тақлид, *чурр-ак, ғурр-ак*; туркм. *турр-и* «ғуррак»¹⁴).

Бундан ташқари, ёқут тилида тўрғай сайраши ўша товуш тақлидий ўзак — «т...р»нинг жаранглашган варианты, яъни «д...р» (*дьир*) тарзида ифода этилади: «*Күөрэгэй* «дьири-дьир-дьирили» *диэн ылыы* турда — *тўрғай* «дьири-дьир-дьирили» деб тўхтовсиз сайрарди» (А. А. Догот, 140)¹⁵.

Қарчиғай. Бу ном туркий тилларнинг монгол тили билан яқинликларини билдириб, қадимий лексик қатламига мансубдир. У Л. Будагов луғатида Вамбери ва Бобирга асосланиб келтирилган (Будагов, II, 9) ҳамда, эҳтимол товуш тақлидий ўзак «кар» ва сўз ясовчи аффикси «-чэ» ёрдамида ҳосил бўлган, ҳозир эса истеъмолдан чиқиб кетган *лочин* помидан *قارچه* келиб чиққандир. Қиёсланг: структура жиҳатидан ўхшаш озарбайжонча *чил-чэ* «олашақшақ», туркм. *сер-че* «чумчуқ». Товуш тақлидий ўзак «к...р» хакас тилида қирғийнинг «хорт-хорт»¹⁶ деб сайрашига тақлидан сақланиб қолган, бундан бошқа туркий тилларда *х=к* (қиёсланг: умум туркий *қарға* ва хакасча *харға*). Ана шу товуш тақлидий ўзак «к...р» ҳам қарчиғайнинг бошқа тури «қирғий» номининг асосини ташкил этади. Бу сўз ҳам туркий-монгол тиллари мувофиқликларига мансуб бўлиб¹⁷ (қиёсланг:

¹³ А. К. Рустамов. Птицы пустыни Кара-Кум, Ашхабад, 1954, стр. 113—128.

¹⁴ Г. П. Дементьев. Птицы Туркменистана, Ашхабад, 1952, стр. 141.

¹⁵ Л. Н. Харитонов. О корнях звукоподражательных слов в якутском языке, «Доклады на пятой и шестой научных сессиях Якутского филиала АН СССР». История и филология, Якутск, 1954, стр. 116.

¹⁶ Грамматика хакасского языка. Под редакцией профессора Н. А. Баскакова. М., 1975, стр. 135.

¹⁷ M. Räsänen. Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen. Helsinki, 1969, стр. 266.

монг. *қыргуй* «қирғий») қадимий туркийча *қирқуй* // *қирғуй* дан келиб чиққан¹⁸.

Бу ном, эҳтимол, қушларнинг товушга тақлидан ясалган туркий номларида кенг тарқалган «к...рк» (<«к...р»+к) товуш тақлидий ўзак билан боғлиқдир. Масалан, ўзбекча *курк-а*, *курғ-а-лак* (шу номнинг этимологияси устида кейинроқ тўхталиб ўтамиз), курк товуқ ва ҳоказо. Қирғиз тилида «курк-курк», қарғанинг қағиллашидан ташқари, калхатнинг қирқирлаш¹⁹ товушига тақлидни ҳам англатади (қиёсланг: манчжурия тилидаги «кяр-кир» — йиртқич қушларнинг ҳайқириғига тақлид)²⁰; «карк-карк» — турнанинг қурқурлашига тақлид, бинобарин, қуш номи ҳам шу билан боғлиқ: *каркыра* ёки *каркырак* турна «кичик турна». Қурқурлайдиган ёки қирқирлайдиган ҳар қандай қуш татар тилида *корк-ыл-дык* деб аталади.

Орнитологияга доир махсус адабиётда таъкидланишича, *қирғий* қирқирлашида «кик-кик-кик» товушдан ташқари *узиқ-узиқ* «кирк-кирк-кирк» товуши аниқ-равшан ажралиб туради²¹. Ушбу номнинг аффикс қисмига келганда шуни айтиш керакки, бу балки *-ай*, *-эй*, *-ой* сингари отга қўшиладиган асослардан ном ясовчи машҳур аффикс варианты бўлса керак²². Масалан, у бошқирд тилидаги товушга тақлидан ҳосил бўлган *сип-ей* «жўжа» номида яққол кўзга ташланади.

3. **Товуш тақлидий ўзак (негиз) + -той аффикси²³. Кўкантой.** Бу сўзнинг Л. Будагов лугатида *дж.* (чиғатой) белгиси билан келтирилган, *япалоққушининг* истеъмолдан чиққан номи билан қиёшлашда ажраладиган негизи *كوكانك* [*кукан* ($n=ng$)], *كوكونك* [*кукун* ($n=ng$)] (Будагов, II, 158), товуш тақлидий «к...к» ўзагига бориб тақалади, бу ўзак уйғурча *көк-енәк* «кўкантой» номи структурасида айниқса яққол намоён бўлади (тадқиқотчилар мураккаб сўз ясовчи *-ан-ак* // *ан-оқ* аффиксини ҳашаротларнинг товушга тақлидан ҳосил бўлган туркманча номларида ҳам ажратишган, масалан, *хозанак* «сассиққўнғиз» (*хоззулда* — «ғўнғилламоқ», «визилламоқ»)²⁴; у озарбайжон тилининг ёзма ёдгорлиги — «Китаби-Деде Коркуд» достони²⁵, шунингдек, ҳозирги

¹⁸ Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр. 429, 446.

¹⁹ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке, Фрунзе, 1957, стр. 97.

²⁰ В. А. Горцевская. Изобразительные слова в эвенкийском и манчжурском языках. Сб. «Тюркологические исследования», М.—Л., 1963, стр. 180.

²¹ Птицы Советского Союза, том I, М., 1951, стр. 170.

²² M. Räsänen. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen. Helsinki, 1957, стр. 92.

²³ А. Г. Гулямов. Кўрсатилган асар, 21—22-бет; А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 129-бет (§ 153); Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964, стр. 159.

²⁴ М. Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке, Ашхабад, 1962, стр. 80.

²⁵ А. О. Мамедов. Непродуктивные аффиксы, образующие имена существительные в азербайджанском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Баку, 1964, стр. 18.

замон озарбайжон тилининг шеваларида учрайди (*шагганак* «қаҳ-қаҳа») ²⁶.

Шуниси диққатга сазоворки, орнитологияга доир адабиётларда кўкантийнинг «қурқурлаши» ҳам «к...к» товушга тақлидан ҳосил бўлган образ ёрдамида ифода этилади, яъни: «кик-кик-кик» ²⁷. Ана шу «к...к» товушга тақлидан ҳосил бўлган ўзак бошқа синонимик ном «куйка»да бир мунча ўзгарган ҳолда ажралади (ўзак ўртасида қўшимча «й» товуши мавжуддир). Қиёсланг: қирғизча *куйкунтой* ²⁸ шу маънода, шунингдек, лочиннинг ўзбек шевасидаги номи — *кийкәнәк* ²⁹, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарида *куйка-нак* шаклида қўлланилган (*كويگناك*) ³⁰

Турумтой. Қадимий туркий тиллар даврдаёқ кенг қўлланилган бу сўзнинг негизи, эҳтимол, қушларнинг туркий номларида маълум товуш тақлидий «т...р» ўзагидан ҳосил бўлган (*тартар*, *тартарак*, *тарғоқ*, *турғай* ва ҳ. к.), у *турумтойнинг* туркманча номи — *тур-лы-тай* ³¹да яққол ажралиб туради.

Эҳтимол қадимий туркий тиллар даврда *турум* «бўталоқ» ³² билан боғловчи товушга тақлидан ҳосил бўлган номнинг халқ — этимологик ангиланиши рўй берган; чунки, *турумтой* лочинлар оиласига мансуб энг кичик қуш бўлиб, патлари ўзига хос қум ранг, сарғиш, тупроқ ранг, сарғиш ранг тусда товланиб туради ³³, шу омил *бўталоқ* билан ўхшашликни келтириб чиқарган бўлиши мумкин. Қиёсланг, масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *туяқалдирғоч* номининг семантик асосланиш бўйича ўхшашлиги. Бунда қалдирғочларнинг мазкур тури ўзининг йириклиги, патларининг сарғимтирлиги жиҳатидан туяга қиёсланади.

Кичрайтиш маъносига эга бўлган *-той* аффикси товушга тақлидан вужудга келган бошқа туркийча қуш номларида ҳам учрайди. Масалан, бошқирдча *тартай* «тартар»; ўзбекча «жиғалтой» (бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтамыз).

Жиғалтой. Бу сўзнинг негизи, афтидан туркий қуш номларида кенг тарқалган товушга тақлидан ҳосил бўлган «жиқ//жиғ//жағ» ўзагидан келиб чиққан (қиёсланг: ўзб. *жиқжиқ*, *жиқтоқ*: уйғ. *жағ-жағ* «зарғалдоқ»; туркм. *жиқжики* «пеночка», *жокжокы* «қораялоқ», «тартар»). «л» элементи бу ерда илгари товушга тақлидан феъл негизи борлигидан далолат беради (қиёсланг: *жиғилла* ва ундан ясалган *жиғилдон* сўзи), бу негиз кейинчалик, эҳтимол, мазкур қуш номини этнографик термин — жиғага олиб бориб та-

²⁶ Р. Э. Рүстамов. Губа диалекти, Баки, 1961, стр. 232.

²⁷ Птицы Советского Союза, том I, М., 1951, стр. 151—156.

²⁸ Д. Н. Кашкаров. Животные Туркестана, УзГИЗ, Ташкент, 1931, 2-ое изд., стр. 295.

²⁹ Ўзбек халқ шевалари луғати, Тошкент, 1971, 145-бет.

³⁰ Ф. Исҳоқов. «Зарбулмасал»даги қуш номларига доир, Тошкент, «Ўзбек тили ва адабиёти журн.», 1973, № 1, 49-бет.

³¹ Г. П. Деметьев. Қўрсатилган асар, 333-бет.

³² Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр. 589.

³³ Птицы Советского Союза, том I, М., 1951, стр. 141, 145, 147.

қовчи сохта халқ этимологияси билан боғланган ҳолда фонетик янгиланган бўлиши мумкин «сиртига нақшлар туширилган, тилла суви юритилган, марварид ва бошқа рангдор тошлар ҳамда шишалар қадалиб, товус, укки патларидан тож ўрнатилган икки палла кумуш пластинкадан иборат, салла ёки бўрк, тож устига ўрнатиладиган безак, тақинчоқ».

Сирасини айтганда, на *жиғалтой*, на «лочинлар» оиласидаги бошқа бирон қуш пешонасида на юмалоқ шаклдаги хол, на пўпакча, ҳурпайиб турган соч ёки бошида шунга ўхшаш бирон нима учрамайди³⁴.

4. **Товуш тақлидий ўзак (негиз) + -лоқ// -лак аффикси**³⁵. **Курга-лак.** Ушбу ном туркий қуш номларида жуда кенг тарқалган товушга тақлидан «к...рк» негиздан ҳосил бўлган. Қиёсланг: қирғиз тилида «курк-курк» — қарғанинг қағиллаши ёки калхатнинг *қурқурашига* тақлид³⁶ *каркырак турна* «кичик турна», қорақалпоқча *қурқылда* — «курк бўлмоқ»; туркманча «курк-курк» — товуқнинг курк бўлишига тақлид³⁷, *курк* — «курк товуқ», *куркүлдә* — «курк бўлмоқ», «қурқулламоқ»; ўзбекча *курка*, *курктовуқ*.

Номнинг иккинчи, аффикс қисми хусусида шуни айтиш керакки, бунда *-лак -а +лак* формада бўлиб, *-а* ундош дастлабки асосда бириктирувчи формант ҳисобланади. Қиёсланг: *қизалоқ* (<*қиз + -а + лоқ*)³⁸, шунингдек, қуйида келтирилган қуш номлари: *синчилак//симчалак* ва *тувалоқ*.

Синчилак//симчалак «жиблажибон»³⁹. Бу ном, эҳтимол, қадимий туркий «синич» (*қуш*)⁴⁰ + *-а +лак* дан вужудга келгандир. Туркий қуш номларида чириллаш, чирқиллашни турлича вариантларда («...н//ж...н//ч...н») ифода этувчи товуш тақлидий ўзак жуда кенг тарқалган. Масалан, *читтакнинг* бошқа диалектал номи *жинқарча//чинқарча*⁴¹ ни келтириш мумкин. Товуш тақлидий «с...н» ўзаги, юқорида кўрсатиб ўтилган қуш номларидан ташқари, қадимий туркийча *сундилач* «қуш»⁴²; туркманча *сона*; ўзбек шеvasида *сўна*; уйғур шеvasида *сун* «ёввойи ўрдак» ҳам учрайди.

³⁴ Птицы Советского Союза, том I, М., 1951, стр. 84—164.

³⁵ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Часть I (Части речи и словообразование), М., 1952, стр. 180; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 129.

³⁶ С. Кудайбергенов. Кўрсатилган асар, 97-бет.

³⁷ М. Худойқулиев. Кўрсатилган асар, 26-бет.

³⁸ З. Маъруфов. Сўз состави. От ва сифат, Тошкент, 1956, § 115; Б. О. Орузбаева (Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964, стр. 159); *-алак* ни қирғиз тилидаги айрим от ясовчиларда маҳсулсиз аффикс сифатида ажратилади: *сугалак* «очопат», *жаталак* (отлар касаллиги); З. Х. Жубанов (Исследования по казахскому языку, Алма-Ата, 1966, стр. 57) ҳам *-алак* ни кичрайтиш-эркалаш маъноли маҳсулсиз аффикс сифатида ажратилади ва уни ҳозир ҳам Ғарбий Сибирь тилларида мавжуд бўлган *-алак* «бола», «ўғил бола» сўзидан келиб чиққан деб ҳисоблайди.

³⁹ Ўзбек халқ шевалари луғати, Тошкент, 1971, 238-бет.

⁴⁰ Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр. 500.

⁴¹ Ўзбек халқ шевалари луғати, Тошкент, 1971, 104, 302-бет.

⁴² Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр. 514.

Синчилак номининг товуш ифодалилиги жиҳатидан типологик ўхшашлиги сифатида русча «синица»ни мисол қилиб келтириш мумкин. У товуш тақлидий ўзакдан ясалган, лекин оҳангдошлигига кўра анча илгари «кўк рангли қуш»⁴³ сифатида халқ этимологик англанишга учраган.

Тувалоқ. Ушбу ном туркий-монгол мувофиқлигига мансуб (қиёсланг, монголча *togadag*, қалмыкча *toḡag*, тунгузча *todog*)⁴⁴ бўлиб, юқорида баён этилган сўз ясовчи модел: *тув* + *а* + *лоқ* бўйича таркиб топган. Шу номдан ташқари, ўзбек тилида унинг структура — фонетик вариантлари: *тув-доқ* ва *ду-дақ* мавжуд бўлиб, улар аини «ту»//«ду» товуш тақлидий ўзакдан ҳосил бўлган (қиёсланг: ўзбекча *дудула* — «сурнай чалмоқ» мутгасил ёки кетма-кет бир неча бор)⁴⁵, бу афтидан, ёш тувалоқларнинг ҳайқириги худди қамиш сурнайдан чиқадиган давомли, узоқ тўлқинли товушни эслатиши билан боғлиқ бўлса керак⁴⁶. Товушга тақлидан ҳосил бўлган ўзакда товушнинг бундай давомлилиги ва узоқлиги унлининг чўзиқлиги ёрдамида қайд этилади. Қиёсланг, масалан: қирғизча *тоодак*; қорақалпоқча *дуўалак*, *туўалак*. Ўзбек тилидаги *тувдоқ*, *тувалоқ* номларида чўзиқ «у», ўзбек тилининг фонетик қонуниятларига биноан «в»га ўтади.

Тадқиқотчи Л. А. Кубанова ушбу орнитонимни туркий тилларда тарқалган «ту» (*туу*-, *туф*-, *тоф*-, *ток*-) «туғиш, туғилмоқ»⁴⁷ ўзагидан ҳосил бўлганлигини айтади. Фикримизча бу етарли даражада ишончли далил эмас, зеро туркий ва бошқа тилларда бизга маълум этимологиялар орасида қушлар номида «туғмоқ» семантикаси билан боғлиқ бўлган типологик ўхшаш моделни топишга муяссар бўлмадик. Бундан ташқари, орнитолог мутахассисларнинг маълумотларига кўра одатда тувалоқ иккита тухум қўяди, баъзан эса тувалоқ уясида атиги бир дона тухум бўлади⁴⁸, бу ҳол мазкур қушнинг қандайдир ўзига хос серпуштлиги ҳақида фикр юритишга имкон бермайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, кўпгина орнитолог мутахассислар билан шахсий суҳбатлардан аниқланишича, улар *тув-а-лоқ*, *тув-доқ*, *ду-дақ* номларини товушга тақлидан ҳосил бўлган «ду-ду-ду»//«ту-ту-ту» овозлари билан боғлашади.

Шундай қилиб, таҳлил этилган ўзбек тилидаги қуш номлари кўп ҳолларда қадимги таркибли номларга мансубдир, улар анча кейинги ва янги, этимологик жиҳатдан аён бўлган қуш номларидан фарқли ўлароқ ономапоея (товуш ифодаси) усулида вужудга келган.

⁴³ Л. А. Булаховский. Кўрсатилган асар, 113-бет.

⁴⁴ М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955, стр. 138.

⁴⁵ Ўзбекча-русча луғат, М., 1959, 133-бет.

⁴⁶ Птицы Советского Союза, том II, М., 1952, стр. 165.

⁴⁷ Л. А. Кубанова. Тюркизмы в диалектной лексике русского языка. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1968.

⁴⁸ Е. Спангенберг. Заметки натуралиста, М., 1954, стр. 308.

Баён этилган моделлар бўйича ҳосил бўлган товуш тақлидий номлар таркибида кичрайтиш-эркалаш мазмунли сўз ясовчи аффикслар, ҳозирги ўзбек тилида одатда, эскирган бўлиб, ўз маҳсулдорлигини йўқотган.

Тил ривожланишининг турли даврларида катта фонетик ўзгариш, янгиланиш рўй берганлигига қарамай, айрим қуш номларининг товуш ифодаси ўта барқарорлиги билан ажралиб туради. Қиёсланг, масалан, туркий ёзма ёдгорликларида, ҳозирги ўзбек тилида ва унинг шеваларида қўлланилган чумчуқлар номларидаги товушга тақлидан ҳосил бўлган «ч...ч» образи: *чанчурға//чунчурға; чыпчық//чыпчүк//чыпчақ//чапчуқ; чыбчуқ//чыпчуқ; чумчуқ; чимчалоқ; чәчәк.*

Этимологик жиҳатдан товушга тақлидан хусусиятга эга бўлган айрим номларда, ўта характерли ягона қуш ҳайқириғи бўлмагани ҳолда, ушбу номларни овоз ўхшашлигига асосланган турли-туман ассоциациялар ёрдамида халқ этимологик англаш ҳоллари кузатилади.

О. Абдуллаева

ЎЗБЕК ТИЛИДА АНИҚЛИК ВА НОАНИҚЛИК КАТЕГОРИЯСИ ВА БЕЛГИСИЗ КЕЛИШИҚЛАР МАСАЛАСИ

Аниқлик ва ноаниқлик категорияси, шунингдек белгисиз келишиқлар масаласи ўзбек тилшунослигида тўла ҳал этилмаган масалалар жумласидандир. Баъзи олимлар туркий тилларда аниқлик ва ноаниқлик категориясининг борлигини инкор этсалар¹, айрим мутахассислар, жумладан, В. А. Богородицкий, С. С. Майзель, Ж. Киекбаев, А. Н. Кононов ва А. Р. Рустамовлар инглиз, немис, француз, араб ва форс тилларида мавжуд бўлган бу категория туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида ҳам борлигини тасдиқлайдилар.

Академик А. Н. Кононов² ўзбек тилидаги отларнинг уч ҳолатда ишлатилишини кўрсатади: 1. Нейтрал ҳолат. 2. Ноаниқ ҳолат. 3. Аниқ ҳолат.

Филология фанлари доктори А. Р. Рустамов ўзининг «Ҳолат категорияси»³ номли мақоласида ўзбек тилидаги аниқлик ва ноаниқлик категориясини «Ҳолат категорияси» деб атаб, мазкур категория нуқтаи назаридан от дастлаб икки ҳолатга эга бўлишини айтади: 1) мавҳум ҳолат, 2) муайян ҳолат.

Муайян ҳолатдаги отни эса аниқ ёки ноаниқ ҳолатга эга эканлигини кўрсатади.

Отларнинг аниқлик — ноаниқлик нуқтаи назаридан қандай тасниф қилинишидан қатъи назар, бу категориянинг мавжудлигини тан олсак, «белгисиз» келишиқлар масаласига аниқлик кириши мумкин бўлади.

Грамматик форманинг белгили ва белгисиз вариантлари бор дейиш учун белгисиз вариантдан белгили вариант маъно жиҳатдан фарқ қилмаслиги керак. Ҳолбуки, ўзбек тилига оид грамматикаларда белгисиз келишиқ деб аталган формалар кўп ҳолларда

¹ А. Н. Боровков. Современный узбекский литературный язык. Узбекско-русский словарь, М., 1959, стр. 684.

² А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М., 1960, стр. 89—90.

³ В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети. Илмий ишлар, 240-чиқиши, 1964 йил, 77—80-бетлар.

белгили деб аталувчи, шу келишиклардан маъно жиҳатдан бутунлай фарқ қилади. Мисол:

*Тўғри сўзлаб тош одим,
Кўнглингизга қаттиқ ботдим.*
(Т. Йўлдош)

Бу мисолдаги «тош» сўзи ноаниқ ҳолатдадир. Чунки бу сўзнинг олдида аниқловчиси йўқ ва у тингловчига ҳам номаълумдир. Шунингдек «тош» сўзига келишик аффиксини қўшиб ҳам бўлмайди.

Ўзбек тилида бош келишикдаги сўзлар гапда эга, кесим вазибаларни ўташи билан бирга воситасиз тўлдирувчи ва аниқловчи вазибаларида ҳам қўлланади. Мана шундай ҳоллардаги отларни баъзи олимлар бош келишик формаси деса⁴, кўпчилиги тушум ва қаратқич келишигининг белгисиз формаси деб атайдилар⁵.

Бизнингча, биринчи фикр тўғридир. Чунки, ўзбек тилида агар бирор сўз гапда воситасиз тўлдирувчи бўлиб келса-ю, унда тушум келишигининг аффикси бўлмаса, ҳамда тушум келишиги аффиксини қўшган пайтда унинг грамматик маъноси ўзгарса, яъни шу от ноаниқ ҳолатдан аниқ ҳолатга ўтса, унинг формасини бош келишик деб қарашга тўғри келади. Мисол:

*Бунда булбул китоб йўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди.*
(Ҳ. Олимжон).
Кампир нон ушатиб, чой қуймоқчи бўлган эди.
(Ғ. Ғулом).

Гап тугамаган мисоллардаги *китоб, ипак, нон, чой* сўзларига тушум келишиги қўшимчасини қўшиб бўлмайди. Чунки бу сўзлар бош келишикдаги отлардир.

Худди шунингдек, от аниқловчи бўлиб келса-ю, қаратқич келишиги аффикси бўлмаса ҳамда қаратқич келишиги аффикси қўлланган пайтда унинг грамматик маъноси ўзгарса, яъни шу от ноаниқ ҳолатдан аниқ ҳолатга ўтса, унинг формасини бош келишик деб қарашга тўғри келади. Масалан: *Мудирани кўрсатиб: Бу боғча мудираси* — дейилса, «боғча» сўзига қаратқич келишиги қўшимчасини қўшиб бўлмайди. Чунки, «боғча»га...«нинг» қўшилган тарзида кўрсатиш олмоши «бу» «мудира»га эмас, «боғча»га

⁴ А. Н. Қононов. Современный узбекский литературный язык, М., 1966, стр. 89—90; А. Р. Рустамов. Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари. Филология фанлари доктори деган олимлик даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси, Тошкент, 1966, 217—218-бетлар.

⁵ Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Тошкент, 1966, 211—214-бетлар; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 16—19-бетлар; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Раसулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1966, 101—104-бетлар.

тегишли бўлиб қолади. Бинобарин «бу боғча мудираси» иборасидаги *боғча* сўзи қаратқич келишигида бўлмай, бош келишиқдир.

Агар грамматик нуқтаи назардан қўшимча зарур бўлиб, у бирор сабаб билан тушиб қолган бўлса, уни белгисиз тушум ёки қаратқич келишиги формаси дейиш мумкин бўлади.

Келишиқ қўшимчасининг тушиб қолиши икки ҳолатда содир бўлиши мумкин:

1. Тушум ва қаратқич келишигидаги сўзлар уюшиб келганда охиригисига аффикс қўшилиб, олдингиларга қўшилмайди: *Улар энг олдин боғни айландилар, узумзор, олмазор, ўрикзор, олчазорни бирма-бир айланиб кўрдилар* (Ш. Рашидов).

2. Шеърда вазн ва қофия талаби билан қўшимча тушиб қолиши мумкин:

*Юзинг фуруғисиз бўлса агар юз хуршид,
мунаввар ўлмағи мумкин эмас Ш а б и с т о н и м.*
(О г а ҳ н и й).

Бу гаптаги *Шабистоним* сўзида қаратқич келишигининг қўшимчаси тушиб қолган бўлиб, белгисиз қаратқич келишигидир.

Демак, от гапта воситасиз тўлдирувчи ва аниқловчи вазифа-сида келса-ю, тушум ва қаратқич келишиги қўшимчасига эга бўл-маса, қўшимча қўшилганда унинг маъноси ўзгарса, бу форма ту-шум ёки қаратқич келишиги эмас, бош келишиқ формаси деб қа-ралиши керак бўлади.

Энди аниқлик ва ноаниқликнинг тарихига назар соладиган бўл-сак, унинг ўрхун ёдномаларидаёқ борлигини кўрамиз. Масалан, Қултегин битигидан олинган қуйидаги мисолларда «будун» (халқ) сўзининг тушум ва қаратқич келишиги формаларида келиши бун-га далил бўла олади: *...ырақ будунығ... йағутур эрмис* (узоқ халқни яқишлаштирар экан); *...турк будунынг элин... тута бэрмис* (турк халқининг давлатини тутиб турган)⁶.

Бу категория кейинги даврларга онд асарларнинг тилида ҳам мавжуд⁷.

⁶ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 28 (транскрипция айнан берилмади).

⁷ Буни келишиқларнинг ишлатилишида кўриш мумкин: Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукuroв. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, 1973, 36—43-бетлар.

Ш. Шукуров, Қ. Каримов

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ТИЛИ ТАҲЛИЛИГА БАҒИШЛАНГАН БИР ТАДҚИҚОТ ХУСУСИДА

Туркий халқларнинг тили ва адабиётлари тарихи учун беқийс қимматга эга бўлган «Қутадғу билиг» асари XIX асрнинг биринчи чорагидан ўрганила бошланган. Даставвал бу асар ҳақида хабарлар эълои қилинган, сўнг унинг айрим парчаларидан намуналар берилган. 1870 йилда Г. Вамбери асарнинг талайгина қисмини транскрипция қилган. «Қутадғу билиг»ни атрофлича чуқур ўрганиш академик В. В. Радлов номи билан боғлиқдир. Унинг капитал ишлари қаторида «Қутадғу билиг»нинг транскрипцияси ва немис тилига таржимаси алоҳида қимматга эга. Бу асарни ўрганишга Туркияда ҳам алоҳида аҳамият берилган.

Шуни айтиш керакки, «Қутадғу билиг»ни транскрипция қилишда турли хатоликларга йўл қўйилган. Жумладан, бу асарга турк олимлари томонидан берилган транскрипцияда сўзларни усмонли турк тилига тўла мослаштиришга интилинган¹. Академик В. В. Радловнинг транскрипцияси эса «слтойлаштириш» принципига асосланган².

В. Томсен «Қутадғу билиг»нинг қофиялар системасини таҳлил қилиш асосида В. В. Радлов назарияси бу асар тили учун мос эмаслигини исботлайди, В. В. Радлов ҳам бунга иқдор бўлади³.

Бу асар устида москвалик олима А. А. Валитова кенг иш олиб бормоқда, шунингдек, бу асар Тошкентда ҳам ўрганилмоқда⁴.

Қирғизистонлик олимлар У. Асаналиев ва К. Аширалиевларнинг «Қутадғу билиг» асарининг тил хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотлари ҳам нашр этилган⁵. Биз қуйида мана

¹ А. А. Валитова. К изданию критического текста и перевода «Кутадгу билиг», «Краткие сообщения института Народов Азии», 44, М., 1961, стр. 79.

² С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 97—98.

³ С. Е. Малов. Кўрсатилган асар, 98-бет; А. А. Валитова. Кўрсатилган асар, 78-бет.

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Қаюм Каримов, Тошкент, 1971.

⁵ У. Асаналиев, К. Аширалиев. «Қутадгу билиг» эстелигининг тилдик өзгөчөлүктөрү, Фрунзе, «Илим» басмасы, 1965, 108-бет (масъул муҳаррир С. Сыдыков).

шу нашр ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларимизни ўртага ташлаймиз.

Китоб қисқача кириш ва хулосадан ташқари асар тилининг фонетик, лексик ва морфологик хусусиятларининг анализига бағишланган бўлимларни ўз ичига олади.

Китобнинг «Кириш» қисмида (3—4-бетлар) «Қутадғу билиг»нинг ёзилган даври, йили, қўлёзма нусхалари ва унинг автори ҳақида қисқа ва умумий гаплар билан чегараланилган. «Фонетика» бўлимида (6—35-бетлар) унли ва ундош товушлар, унлилар уйғунлиги, ундош товушларнинг қатор келиши, бир ва икки бўғинли сўзлар ҳақида гапирилган. «Лексика» бўлимида (35—42-бетлар) ёдгорлик тилининг лексик таркиби ҳақида умумий гаплар айтилгач, сўз туркумлари (от, сифат, сон, олмош, феъл) бўйича бир нечтадан сўз келтирилган. Сўнг қариндош-уруғлик, паррандалар, киши анатомияси ва табиат ҳодисаларига тааллуқли сўзларга мисоллар берилган. Бу бўлимнинг охирида «Қутадғу билиг»да ҳамда ҳозирги уйғур, ўзбек ва қирғиз тилларида учрайдиган 37 та сўзнинг рўйхати берилган. «Морфология» бўлими (43—106-бетлар) икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида (43—93-бетлар) сўз туркумлари ва сўз ясалиши ҳақида мулоҳаза юритилган. Иккинчи қисм (93—106-бетлар) сўз ўзгартув системасига бағишланган бўлиб, кўплик, келишик, эгалик формалари берилган.

Китобда ёдгорликнинг тил хусусиятлари ҳозирги замон уйғур, ўзбек ва қирғиз тиллари фактлари билан қиёсланган. Авторлар «Қутадғу билиг»нинг акад. В. В. Радлов нашри асосида иш олиб борганлар. Шу билан бирга проф. С. Е. Малов нашридан ҳам фойдаланганлар.

Китобда қатор камчиликлар ва ноаниқликлардан ташқари жиддий хатоларга ва чалқашликларга йўл қўйилган.

1. Китобда «Қутадғу билиг» тилида учрайдиган талай фонетик, лексик, морфологик ҳодисаларга ўрин берилмаган. Булар ҳақида ҳатто эслатиб ҳам ўтилмаган.

Бу ҳол, айниқса, китобнинг «Морфология» бўлимида кўзга ташланади. Масалан, келишиклар бобида **-н(-ын/-ин// -ун/-үн)** аффикси билан ясалган (*дуан* — дуо билан, *муңлуғун* — ғамгинлик билан, *көзүн* — кўз билан, *малын* — мол билан, *тилин* — тил билан) восита келишик формаси тилга ҳам олинмаган. Шунингдек, жўналиш келишигининг **-ғару/-гөрү (тапғынғару)**, **-а/-э (оғлума, қазғума)** аффикслари билан ясалган формалари, тушум келишигининг **-н (ашын, ишин, сөзин, қайусын)**, **-ы/-и (атымы, узрумы, көңлүми, Өгдүлмиши)** аффиксли формалари, қиңш келишигининг **-дан/-дән// -тан/-тән (атадан, кишидән, азақтан, көктән)**, **-дун/-дүн (солдун, эзгүдүн)** аффикслари билан ясалган формалари берилмаган.

-дачы/-дэчи (бардачы, көрдэчи), **-ғучы/-гүчи (барғучы, кэлгүчи)**, **-дуқ/-дүк// -туқ/-түк (булмадуқ, кэлмэдүк, болдуқ, көрдүк, қарыштуқ, сөктүк)**, **-ған/-гән (барған, көргән)**, **-ғлы/-гли (барығ-**

лы, кэлигли), -ғалир/-гэлир (қалғалыр, кэлгэлир), -йур/-йүр (йа-райур, күчэйүр) каби аффикслар билан ясалган сифатдош формалари, -у/-ү (-йу/-йү) (айу, көру, тилэйу, сөзлэйү), -мадын/-мэдин, -мазын/-мэзин (тынмадын — тинмасдан, тэбрэмэдин — қимирла-масдан, айырмазын — айирмасдан, фарқламасдан, билмэзин — билмасдан), -ғунча/-гүнчэ (болмағунча) каби аффикслар билан ясалган равишдош формалари, -мақ/-мэк (бармақ, кэлмэк) аф-фикси билан ясалган ҳаракат номи формаси, -гит (көргит) аф-фикси билан ясалган феълнинг орттирма даража формаси, буй-руқ-нстак майлининг -(а)йы/- (э)йи (болайы, тилэйи), -(а)й/- (э)й (тапай, этэй, кэлэй) аффикслари билан ясалган I шахс бирлик фор-малари, -(а)лым/- (э)лим (ойналым, көрэлим), -(а)лың/- (э)лиң (көрэлиң) аффикслари билан ясалган I шахс кўплик формалари, үчүн, үзэ, үзэлэ, ичрэ, ара, арала, бэрү, нару, таба, табару каби кўмакчилар, -оқ/-өк (сэңдэ-оқ — сенгагина, бир-өк — биргина, сэн-өк — сенгина) каби юкламаларга ҳам китобда ўрин берилмаган.

«Қутадғу билиг»да шарт феъллининг I ва II шахс бирлик фор-малари икки хил йўл билан ясалади, яъни барса-мэн, кэлсэ-мэн, алса-сэн, тэсэ-сэн типидаги форма ҳам, барсам, кэлсэм, унутсаң, эшитсэң типидаги форма ҳам учрайди. Шунингдек, ёдгорлик ти-лида тилэр эрдим, тэрдим эрди, билгэй эрдиң, барға эрди, эшит-мэгүм эрди, өлсүн эрди, эшитмэз эрди, төрүтүлмиш эрдиң, көрсэ эрдиң, бардың эрсэ, көрмиш эрсэ, кэлир эрсэ, сэвмэз эрсэ, өтнүр эркэн, тозмас эркэн, бузулмас эринч, тэсэ эринч, кэлдиң эрки, йузар эрки, сарылға-му эрки каби эр- тўлиқсиз феъли иштироки-да ясалган қатор феъл формалари учрайдики, булар ҳам автор-лар эътиборидан четда қолган.

-даш/-дэш (қолдаш, түдэш), -сақ/-сэк (қуруғсақ, бағырсақ, эр-сэк), -ғун/-гүн (тутғун) каби ясовчи аффикслар, -қы/-ки (йазқы, йайқы, қышқы, күзки), -шын/-шин (көкшин — кўкиш), -ығ/-иг (бышығ аш) каби сифат ясовчи аффикслар, -ар/-эр (түнэрди — қарайди), -аз/-эз (қутазты — бахтли қилди, көдээди — кузатди) каби феъл ясовчи аффикслар, -сық/-суқ (бассық — босилмоқ, ур-суқ — урилмоқ), -сын/-син (ышансын — ишонмоқ, эшимсин — дўст ҳисобламоқ) каби феъл формаларини ясовчи аффикслар, ўзлик олмошининг кэндү (ўз) варианты, үчдэ бир, икидэ бир, мыңда бир, икэгүн, икэгү (икигү) типидаги сонлар ҳам китобда ўз ўрни-ни топмаган.

Шунга ўхшаш «Қутадғу билиг» тили учун характерли бўлган кўпгина муҳим фонетик ва лексик ҳодисалар ҳам авторлар эъти-боридан четда қолган. «Қутадғу билиг» тили ҳақида гап борган-да, бундай муҳим ҳодисаларни четлаб ўтиш мутлақо мумкин эмас. Афтидан, авторлар «Қутадғу билиг» тилидан ҳозирги уйғур, ўзбек ва қирғиз тилларида мавжуд бўлган ҳодисаларнигина қидириш-ганга ўхшайди.

2. «Қутадғу билиг» тилини ўрганишда В. В. Радлов транскрип-циясининг асос қилиб олинганлиги китобнинг асосий камчиликла-

ридан биридир. С. Е. Маловнинг «Қутадғу билиг»нинг Қоҳира ва Наманган нусхалари маълум бўлгандан, В. Томсеннинг «Қутадғу билиг» фонетикаси ҳақидаги мақоласи эълон қилингандан ва Маҳмуд Қошғарийнинг асари топилгандан кейин В. В. Радлов транскрипциясидан воз кечишга тўғри келади⁶, деган гапларидан китоб авторларининг хабари бўлмабди, шекилли. Натижада В. В. Радлов томонидан бундан сал кам бир аср илгари объектив шароитларга кўра йўл қўйилган хатолар, яъни «Қутадғу билиг» тилини «олтойлаштириш» принципи китобда айнаъ такрорланган. Чунончи:

а) сўз (ёки бўғин) бошида ва охирида келган жарангли ундошлар жарангсизлаштириб берилган. Масалан, *бир, бэр, бу, биз, баш, өз, сөз, қыз, билиг, бэглэр, болыб, бэриб, сэзигсиз, тилимиз, билиглик, биздин, сарығ, арығ, йаңлығ, көрүглүг* каби сўзларнинг ёзилиши *пир, пер, пу, пис* (ёки *пиз*), *паш* (ёки *паж*), *өс, сөс, қыс, пилик* (ёки *пилиг*), *пеклер, полып, перип, сизиксис, тилимис, пиликлик, пистин, сарық, арық, йаңлық, көрүклүк* тарзида нотўғри берилган;

б) унлилар оралиғида (интервокал позицияда) келган жарангсиз ундошлар жарангли ундошлар билан берилган. Масалан, *оқучы, уқуш, ики/икки, иккинч, уқуғлы, отуз, кэдүрди, узадылды, маъниси, қайусы, бириси, барчасы, кэсилди, болмаса, болмасун, күчи, қачан, чэчэк, иши, йашы, йашыл, эшитгү* каби сўзлар *оғужы, уғуш, иги, игинч, уғуқли, одуз, кэдүрди, узадылды, манызы, қайузы* (ёки *қаюзы*), *пиризи, паржазы, кезилди, полмаза, полмазун, күжи, қажан, чежөк, ижи, йажы, йажыл, эжиткү* тарзида нотўғри транскрипция қилинган.

Лекин авторлар бу билан чекланмаганлар. Бу хилдаги сўзларни С. Е. Малов транскрипцияси асосида ҳам ёза берганлар. Улар В. В. Радлов ва С. Е. Малов транскрипциялари ўртасидаги принципиал фарқни англай олмаганлар. Натижада В. В. Радлов ва С. Е. Малов транскрипциялари асоссиз равишда қориштириб юборилган. Шундай қилиб, китобда бир сўз гоҳ у, гоҳ бу формада ёзила берилган. Масалан, бир ўринда *пир, пер, пу, пис, пеш, паш* (ёки *паж*), *пүкүн, пирле, пилүмес, полза, пилзе, одуз, эд, иги, сарық, пиликлик, пажы*, (ёки *бажы*), *кижи, паржа* (ёки *баржа*), *сөске* шаклида ёзилса, бошқа ўринда *бир, бер, бу, биз, беш, баш, бүкүн, бирле, билүмес, болса, билсе, отуз, эт, ики, сарығ, билиглик, башы, киши, барча, сөзге* тарзида ёзила берган.¹

Китобда бир сўзнинг ҳатто уч хил формада ёзилган ҳоллари ҳам кўп учрайди: *оғужы* (38-бет) — *оғужы* (36-бет) — *оқычы* (9-бет), *қолақ* (9-бет) — *қолкак* (38-бет) — *қулғақ* (12-бет), *ерсел* (37-бет) — *ирсел/эрсел* (42-бет), *пилик* (46-бет) — *билик* (49-бет) — *билиг* (88-бет), *йахшы* (11-бет) — *йакшы* (19-бет) — *якшы* (36-бет), *қараңу/караңу* (36-бет) — *қараңғу* (41-бет), *өзүңге, өзүңе, өзүңке* (68-бет) ва ҳоказо.

⁶ С. Е. Малов. Уша асар, 299-бет.

Бу ҳол шундай чалкашликка олиб келганки, натижада авторлар бундай сўзларни қайси формада ёзишни билмай қолганлар. Шунинг учун ҳам китобнинг «Морфология» бўлимида бу хилдаги сўзларни қуйидагича параллел формаларда ёза берганлар: *игинч//икинч, үчүнч//үчүнчи//үчүнчи, төртинч//төрдүнч//төртүнчи, қылынч//қылынчы//қылынчы, севинж//севинч//севинчи, йорық//йоруқ, меңгү//меңу, бағырсақ//пағырсақ, түрлүк//түрлүг, пелгүлүк//белгүлүк, көрүклүк//көрклүк//көрклүг, көкиш//көгиш, сезиксиз//сезиксис, якишы//йахшы//йакшы, бир//пир, қоды//қоду, паржа//барча, бирле//пирле, қылса//қилза, келсе//келзе, безенип//пезенип, болмаз//полмас, сөзлер//сөзлер, эликке//элигке, сөске//сөзге, бегке//бекке, сөзүк//сөзүг, кижиде//кишиде, пажың//башың ва ҳоказо.*

Сўзларни бу хилда параллел формаларда ёза беришдан қочиш ёки аниқлик киритиш мақсадида бўлса керак, айрим ўринларда параллеллик яна бошқачароқ усулда берилган (46—47, 49—50, 69, 102—103-бетларга қаранг): *ажық (<аш-ық, ж//ш), пилик (<пил//бил-ық), келикли (кел-ық-лы(ғ), билиг (бил-ық), уғуқлы (<уқ-ық-лығ), тудуқ (<тут-ық, д//т), қожуқ (<қош-ық, ш//ж), көрүклүк (<көр-к-лық), тујақлық (<туша-қ-лық, ж//ш), өгүш (<ог-ыш), сығыт (<сық-ыт), қажан (<қай-чан), қазузы (<қай-у-сы), қаны (<қай-не), нелүк (нелык), яжым//яшым (ж//ш), ады (т//д), қуты//қуды (т//д), йажы (ж//ш), бажы//пажы (ж//ш), тилегим (к//г), пегим//бегим (к//г), тижин (ж//ш), бегиң (к//г), эжи (ж//ш), тартиби (п//б) ва ҳоказо.*

Бундай чалкашликларга авторлар онгли равишда йўл қўйганга ўхшайди. Чунки бу чалкашликлар асосида улар ўзларича «қондалар» яратганлар, яъни «Қутадғу билиг» тилида «кашфиётлар» очишга уринганлар. Масалан, китобнинг 15-бетида **б** товуши ҳақида гапирилар экан, бу товуш сўз бошида «п» товуши билан алмашиниб кела беради, деб тушунтирилади. 24-бетда бу хато фикр давом эттирилиб, «п» товуши ёдгорлик тилида сўзнинг бошида кўпроқ учрайди дейилади-да, *пу, пир, пер* каби сўзлар келтирилади. 27-бетда ёдгорликда «т» товушининг комбинатор варианты «д» дир деб, *ишлетиб//ишледип, олтуруп//олдуруп, ишлет//ишлед, тун//дун* сўзлари берилган. 22-бетда ёдгорликда «м», «б» товушлари параллел ҳам қўлланилади, деб *минди//бинди, муңга//буңга, миң//биң, муң//буң, мен//бен* сўзлари келтирилган. Ваҳолонки, «Қутадғу билиг»да бу сўзларнинг *бинди, буңга, бин, буң, бен* шаклида «б» билан ёзилиши мутлақо учрамайди.

Бу хилдаги чалкаш фикрлар китобнинг «Морфология» бўлимида яна ҳам кенг ўрин олган. Масалан, 43-бетда «Қутадғу билиг» тилида от ясовчи **-чы/-чи** (*башчы, битигчи* каби) аффиксининг **-жы/-жи** вариантлари ҳам мавжуд эканлиги уқтирилиб, қуйидаги мисоллар берилган: *қарғужы, тутқужы, сөсләгужы, тилмежи*. 63-бетда тартиб сон ясалиши ҳақида гапирилиб, «Қутадғу билиг»да *алтмыш, йетмиш, пеш* санок сонлардан тартиб сон ясалганда сўз охиридаги «ш» товуши «ж» товушига ўтиб кетади, деб уқтирилади-да, *алтмыш — алтмышынч, йетмиш — йетмижинч,*

пеш — *пешинч* (*ш//ж*) мисоллари келтирилади. Бу хато фикр яна давом этдирилиб, худди шундай «Қутадғу билиг»да *ч//ж*, *т//д* товушларининг мос келиш ҳоллари ҳам учрайди: *учунчи//ўжунжи*, *төртинчи//төрдүнчи* ва бошқалар, деб тушунтирилади.

Шунингдек, от ясовчи *-ынч/-инч* (*қылынч*, *сэвинч* каби) аффиксининг *-ынжы*, *-инж*, *-ынчы* шаклларида ҳам келиши (50-бет), равиш ясовчи *-ча/-чэ* (*арабча*, *туркчэ* каби) аффиксининг *-жа*, *-же* шаклларида ҳам келиши (70-бет), шарт феъли формасини ясовчи *-са/-сэ* (*барса*, *келсэ* каби) аффиксининг *-за*, *-зе* шаклларида ҳам ишлатилиши (84-бет), III шахс эгалик аффикси *-сы/-си* (*атасы*, *эзгуси* каби)нинг *-зы*, *-зи* шаклларида ҳам келиши (104-бет) фақат «Қутадғу билиг» эмас, балки бошқа ёдгорликлар тили учун ҳам мутлақо хос эмас.

3. Китобда фойдаланилган транскрипцион белгилар «Қутадғу билиг» тилининг товуш системасини тўла акс этдира олмайди:

а) **ق** (w), **ذ** (z) товушларни учун махсус белги олинмаган бўлиб, *эw* (уй), *йавуз* (ёмон), *йаша* (фойдасиз), *тэлша* (телва), *ушут* (уят) каби сўзлардаги **ق** (w) товуши **б** ёки **в** билан *эб* ёки *эв*, *йавуз* ёки *йавуз*, *йаба*, *телве*, *сбүт* тарзида берилган, *эзгү* (яхши), *азығ* (айиқ), *қизим* (кийим), *азақ* (оёқ), *азын* (бошқа), *изи* (эга, хўжайин), *йүзүғ* (бало), *қазғу* (қайғу), *киз-* (киймоқ) каби сўзлардаги **ذ** (z) товуши **д** ёки **й** билан *эдгү*, *адығ* ёки *айығ*, *кэдим*, *адақ*, *адын*, *иди*, *йудуғ*, *қадғу* ёки *қайғу*, *кед-* ёки *кий-* шаклида ёзилган. Тўғри, В. В. Радлов нашрида **ق** (w) ни «б» билан, **ذ** (z) ни «д» билан берилган. Чунки уйғур ёзувида **ق** (w) билан «б», **ذ** (z) билан «д» фарқланмайди. Лекин С. Е. Малов «Қутадғу билиг»нинг араб ёзувидаги нусхаларида **ق** (w), **ذ** (z) товушларининг мавжудлиги ва уларни махсус белгилар **ق**, **ذ** билан берилганлигини алоҳида кўрсатиб ўтган-ку⁷. Бундан ташқари, айрим классификацияларда (масалан, С. Е. Малов классификациясида) **д**>**з**>**й** ҳодисаси қадимги туркий тилларни бир-биридан фарқловчи муҳим фонетик ҳодисалардан бири сифатида кўрсатилган. Китоб авторлари бу муҳим ҳодисаларга нега аҳамият бермадилар экан?

б) **ح**, **خ**, **ه** товушлари учун алфавитда (7-бет) биргина х белгиси кўрсатилган. Лекин товушлар изоҳига келганда **х** билан бирга **h** товуши ҳам берилган ва бу товуш ёдгорлик тилида мустақил фонема (31-бет), деб тушунтирилган. Аксинча, алфавитда (6-бет) **ж** билан **ж** товуши ҳам кўрсатилган. Лекин кейингисинга изоҳ берилмаган.

4. Айрим грамматик формалар нотўғри изоҳланган ёки чалкаштириб юборилган.

⁷ С. Е. Малов. Ўша асар, 299-бет.

Масалан, 50-бетда берилган *қылғы//қылқы* (?), *билги* сўзлари таркибидаги *-ғы//қы, -ги* (?) кўрсаткичлари от ясовчи аффикс эмас, балки бу типдаги сўзларнинг негизги *қилығ, билги* бўлиб, *қылғы* (*қилығ+ы*>*қылғы*), *билги* (*билги+и*>*билги*) сўзлари эгаликнинг III шахс бирлик формасидадир. 52-бетда берилган *көрдүги* (?), *келдүкүм, йүмдүкүм*, 54-бетда берилган *севмез, эмгемиш, сынамыш* сўзлари от эмас, балки сифатдош формаларидир. 60-бетда берилган *туруқлы, оқығлы, келигли, тилегли* каби сўзлар сифат эмас, балки сифатдошдир. Бу сўзлар, тадқиқотчилар уқтирганидек, *-лы/-ли* аффикси билан эмас, балки *-ғлы/-гли* аффикси билан шакллангандир. 13, 91-бетларда берилган *көрдүк, олтурғуздук, көрмедүк, кирмедүк* сўзлари ўтган замон феълининг I шахс кўплик формаси эмас, балки *-дук/-дүк* аффикси билан ясалган ўтган замон сифатдош формасидир. 91-бетда берилган *қылумас, билүмез* каби сўзлардаги *қылу, билү* формаси исм эмас, балки *қыл-, бил-* феълларига имкон феъллини ясовчи *-у/-ү* аффикси қўшилган форма бўлиб, маъноси «қилинмас», «билинмас» эмас, балки «қила олмайди», «била олмайди»дир. Истак майли бўлимида берилган *қылғай, ачылғай* типдаги форма (83-бет) «Қутадғу билиг» тилида асосан аниқлик майлининг келаси замон маъноси ни ифодалайди. *-тэг/-дэг* аффикси билан ясалган форма сифат бобида ҳам, равиш бобида ҳам берилган бўлиб, бу аффикснинг имлосида ҳам бирлик йўқ (62-бетда: *недек, түштек, ай тег, кедиктег, келинтег*; 71-бетда: *келиндек, қыс тек, кейиктек, айтек*). 44-бетда *-лық/-лик//луқ/-лүк* (*қарылық, йигитлик, қуллуқ, эткулүк* каби) аффикси от ясайди, деб тўғри кўрсатилган. Лекин сифат баҳсига келиб (58-бет) *-лиқ* ва *-лығ* аффикслари ҳамма вақт ҳам фарқлана бермайди, деб чалкаштириб юборилган ва *-лық/-лик//луқ/-лүк* аффикси билан ясалган отларни ҳам сифат туркумига киритилган.

5. Бир қатор сўзларнинг ёзилиши нотўғри берилган, кўп ҳолларда жарангли ва жарангсиз, орқа қатор ва олдинги қатор товушлар ёзувда қориштириб юборилган.

Йағмур, йайығ, шағир, сақызған, көрәйин, түзәт, ләкин каби сўзлар *йамғур* (26-бет) ёки *йамғур* (32-бет), *байығ* (42-бет), *шайыр* (29-бет), *сағысқан* (26-бет), *гөрәйин* (83-бет), *лейкин* (92-бет) тарзида хато ёзилган.

Ғ, г, қ, к ҳарфлари фарқланмасдан бири ўрнида иккинчиси ёзила берилган. Масалан, *йығач, ағыр, мундағ, тамға, йалғуз, қузғун, қуғу, чумғуқ, туғдум* каби сўзлардаги **ғ** ни **г** ёки **к** билан *агир, мундаг, тамга, йалғуз, қузғун, қуғу, чумчүк, тоқтум* шаклида, *тупрақ, тутқу, лақаб, қаршы, қуш, қыш, қачқу* каби сўзлардаги **қ** ни **к** билан *тобрак, тутку, лакаб, каршы, куш, кыш, качку* шаклида, тушум келишикнинг *-ғ(-ығ/-иг//уғ/-үг)* аффикснини *-ық, -ик, -уқ, -үк*, шаклида **қ, к** ундошлари билан ҳам ёза берилган.

Улилар бўйича ҳам худди шундай ҳолни кўрамиз. Масалан, *кәчә, түзәт, болды, төкти, бәрдим* сўзлари *киче, түзет, болду, төкту, бирдим* тарзида ёзилган.

Яруқ, йахшы, йарақ, қайусы, йоқалғу каби сўзлардаги *йа, йу, йо* товуш бирикмаларини *я, ю, ё* билан *яруқ, яхшы, ярағ, қаюзы, ёқалғу* тарзида ҳам ёза берганлар.

Айрим ўринларда ҳатто ҳозирги замон ўзбек тилидан келтирилган сўзларнинг имлоси ҳам бузилган. Масалан, *севинди, севмоқ, сева, дуо, келтир, тўппа-тўғри* сўзлари *суюнди* (16-бет), *суймоқ, суйа* (86-бет), *дува* (17-бет), *кэтир* (20-бет), *туп туғри* (57-бет) формасида берилган. Қитобда келтирилган *унчуқма* (28-бет), *тутқа* (51-бет) каби бир қатор сўзлар эса ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайдн.

6. Қитобнинг 40-бетида «Қутадғу билиг» тилига араб, эрон тилларидан кирган киши отларига қуйидаги мисоллар келтирилган: *Ай-Толду, Кун-Токты, Моҳаммед, Мустафа, Мажын, Мелик, Пугракан, Юсуф, Элик, Чын, Түрк-у Чын, Чынылар, Кара Пуғра, Откырмаш, Өктилмиш*.

Биринчидан, бу номларнинг ёзилиши нотўғри (оригиналда *Ай-толды, Күндүғды, Муҳаммад, Мачин, Малик, Буғрахан, Қара Буғра, Озғурмыш, Өгдүлмиш* тарзида ёзилган).

Иккинчидан, *Айтолды, Күндүғды, Буғрахан, Қара Буғра (?)*, *Озғурмыш* ва *Өгдүлмиш* арабча эмас, балки соф туркий сўзлар бўлиб, ҳар бирининг муайян луғавий маъноси мавжуд ва асар қаҳрамонларини номлашда шу маъноларни белгиловчи критерий қилиб олинган (*Айтолды* — тўлган ой, яъни тўлин ой каби етук; *Күнтуғды* — тиг урган кун, чиққан кун, яъни кун каби равшан фикр, заки; *Озғурмыш* — уйғонган, хушёр, яъни тетик, абжир, *Өгдүлмиш* — мақталган, таҳсинга сазовор бўлган, яъни баркамол; *Буғра* — нор туя, яъни туя эркагидек салобатли киши).

Учинчидан, авторлар киши номлари деб кўрсатган *Мустафа, Малик, Элик, Қара* сўзлари аслида шахс оти эмас, балки лақаб, тахаллус, унвондир, *Мачин, Чин, Түрк-у Чин* сўзлари ҳам киши оти эмас, балки халқ номлари ёки географик номлардир.

Тўртинчидан, асарда учрайдиган асл арабча ва форсча шахс отларини авторлар ҳисобга олмаганлар (*Атиқ, Фаруқ, Усман, Заҳҳак, Али, Луқман, Шаддад, Ад, Нушин-раван, Фаридун, Африсийаб, Кисра* (Хисрав), *Қайсар* (Цезарь), *Қарун, Скандар, Уқлидис* (Эвклид) ва бошқалар).

7. Контекстнинг мазмунига тушунмасдан ёки нотўғри таржима қилинган ўринлардан мисоллар олиш натижасида бир қатор сўзларга нотўғри маъно берилган. Масалан, *неме* — «нима» (8-бет) эмас, «яна», «ва», «ҳам», *йаруттуң* — «яратдинг» (12-бет) эмас, «ёртдинг», *йаңлық (?)* — «янгилик» (24-бет) эмас, «янглиғ», «тарз», *йалғузын (?)* — «ёлғизин» (?) (12-бет) эмас, «ёлғузликда», *пүтмезе (?)* — «битмаса» (24-бет) эмас, «ишонмаса», *қарши* — «қарши» (29-бет) эмас, «сарой», «қалъа, «даргоҳ», *лоқман* — «йил» (32-бет) эмас, «Луқмон ҳаким», *тусулсун* — «тузулсун» (40-бет) эмас, «фойдали бўлсин», *тобық* — «тўпиқ» (41-бет) эмас, «тўп», «копток», *сақлық (?)* — «соғлиқ» (44-бет) эмас, «хушёрлик», *ағырлық* — «оғирлик» (45-бет) эмас, «софлик», «тозалик», «қим-

матлик», *қонуқ* — «қўниқ» (?) (46-бет) эмас, «меҳмон» *йорық* — «юрмоқ» (46-бет) эмас, «тарз», «рафтор», *сезик* — «сезиш» (46-бет) эмас, «шубҳа», «гумон», *йавуқ* — «ёйиқ» (46-бет) эмас, «яқин», «ёвуқ», *кесүксүз* — «кесмоқ» (47-бет) эмас, «оғишмай», «узлуксиз», *тануқ* — «танимоқ» (47-бет) эмас, «белги», «гувоҳ», *төрүтүгли* — «туғмоқ» (47-бет) эмас, «яратган», *көсүш* (?) — «кесмоқ» (49-бет) эмас, «азиз», «қадрли», «ноёб», *көни* — «эски», «кўна» (58-бет) эмас, «тўғри», «рост», *ақы* — «мард» (57-бет) эмас, «сахий», *қыз* — «сийрак» (70-бет) эмас, «қимматбаҳо», *йита* (?) — «янада» (97-бет) эмас, «тушуниб етиб», *тақы* — «да» (92-бет) эмас, «тағин», «яна», *өги көңли* — «она кўнгли» (94-бет) эмас, «ақли ва кўнгли (диди)» *эдгүг* — «муваффақиятни» (99-бет) эмас, «эзгуни», «яхшини», *йағач* (?) — «ёғоч» (19-бет) эмас, «дарахт», *ажардын* (?) — «юздан» (101-бет) эмас, *اسيردين* «асирдин (эфирдан)» ва ҳоказо.

Авторлар *сү* (аскар, лашкар, қўшин) ва *сув* (сув), *бол*- (бўлмоқ) ва *бул*- (топмоқ, етишмоқ, эришмоқ) сўзлари ўртасида маъно фарқланишини англай олмаганлар. Шунинг учун ҳам *сү* сўзини сув, *бул*- сўзини бўлмоқ таржима қила берганлар (26, 33, 42, 89, 91-бетларга қараиғ).

8. «Қутадағу билиг»дан келтирилган ҳар хил грамматик формадаги сўзларни ўзбек, уйғур ва қирғиз тилларига таржима қилишда форма бирлигига риоя қилинмаган. Феълдан ясалган отларни, сифатдошнинг айрим формаларини таржимада кўпинча инфинитив шаклида берилган. Масалан, *тудуғ* (<тут-ық — ?) — «тутмоқ» (46-бет) эмас, «тутқич», *келикли* (?) — «келишган» (46-бет) эмас, «келадиган», *севүк* (<сев-ық — ?) — «суймоқ» (47-бет) эмас, «севимли», *ағрығ* — «оғримоқ» (47-бет) эмас, «оғриқ», *сақыш* — «санамоқ» (49-бет) эмас, «ҳисоб», *уғуш* (?) — «уқмоқ» (49-бет) эмас, «уқув» «уқуш», *оқушлуғ* — «ўқимоқ» (49-бет) эмас, «уқувли» «уқушли», *севүнүш* (?) — «севинмоқ» (49-бет) эмас, «севиниш», *сығыт* — «йиғламоқ» (50-бет) эмас, «йиғи», *қылыни* — «қилмоқ» (50-бет) эмас, «хулқ», «характер», *ынанч* — «инонмоқ» (50-бет) эмас, «нишонч» *көргү* — «кўрмоқ» (50-бет) эмас, «кўрадиган», *өлгү* — «ўлмоқ» (51-бет) эмас, «ўладиган», *эткүлүк* — «этмоқ» (52-бет) эмас, «қиладиган», «эткилик», *көрдүги* — «кўрмоқ» (52-бет) эмас, «кўргани», *келдүкүм* — «келмоқ» (52-бет) эмас, «келганим», *йүмдүкүм* — «юммоқ» (52-бет) эмас, «юмганим», *улам* — «уламоқ» (53-бет) эмас, «узлуксиз», *сынамыш* — «синамоқ» (54-бет) эмас, «синаган», *кесүксүз* — «кесмоқ» (66-бет) эмас, «узлуксиз» ва ҳоказо.

9. Китобда «Қутадағу билиг»да бўлмаган сўзлар ва грамматик формаларни келтирган ўринлар ҳам учрайди. Масалан, *унчуқма* (28-бет), *тапығ* (46-бет), *тынлығын* (52-бет), *ник*, *сүк*, *хош* (56-бет), *йединч*, *сексинч*, *тоқсинч*, *онунч*, *йигирминч*, *одузунч*, *қырқынч*, *эллигинч*, *олтмышынч*, *йетмижынч* (63-бет), *неделик* (69-бет), *кама* (75-бет), *бүкүрей*, *картай*, *улғай* (77-бет) каби китобда

келтирилган бир қатор сўзлар «Қутадғу билиг»да учрамайди. -ай//ей//й аффикси билан ясалган (*сары — сарғай, карт — картай, бүкүрей, көпөй*) феъллар (77-бет), истақ майлининг -(а)йан, -(е)йен ва -(а)йык, -(е)йик аффикслари билан ясалган I шахс формалари (83-бет), -иниз аффикси билан ясалган (*эшитиңиз, уруңуз каби*) II шахс формаси (82-бет) «Қутадғу билиг»да йўқ.

10. Китобда ўринсиз ёки ортиқча изоҳ беришлар учрайди. Масалан, 52—53-бетларда -лык (-дык) аффиксига берилган изоҳ ноўрин ва ортиқча бўлган. Иккинчидан, авторлар қирғиз тили материалларига асосланиб сифатдош ясовчи -дуқ/-дүк аффикси билан от ясовчи -лык/-лик//луқ/-лук аффиксини қориштириб юборганлар. 71—72-бетлардаги *қоду, қоды, бедук* сўзларига берилган изоҳлар ҳам ортиқчадир. 88-бетдаги «Феъллардан исм ясовчи аффикслар» сарлавҳали бўлим ҳам ортиқча. Чунки шу формалар от ясаши бобида ҳам кўрсатилган бўлиб, бу ўринда айнан такрорланган. 79-бетда феълнинг ўзлик даражасига таъриф берилган (Бошқа формаларга бундай таъриф берилмаган). 48, 75, 76, 77, 97, 99-бетларда ҳам мана шундай ортиқча ва ноўрин изоҳлар учрайди.

11. Ниҳоят, китобда ёдгорликнинг тил хусусиятлари юзаки, шошма-шошарлик билан анализ қилинган. Китоб сўзлар рўйхати билан тўлдирилган. Ёдгорликнинг тил хусусиятларини ҳозирги замон ўзбек, уйғур ва қирғиз тиллари фактларига қиёслаш схематик характерда, фактлар анализига жуда ҳам оз ўрин берилган бўлиб, булар ҳам чалкаш, субъектив ва ўринсиз мулоҳазалардан иборат.

Юқорида У. Асаналиев, К. Аширалиевларнинг «Қутадғу билиг» тилига бағишланган китобида учрайдиган камчиликлар, ноаниқликлар, хатолар ва чалкашликларнинг айримларигина кўрсатиб ўтилди. Шунинг ўзидан ҳам тадқиқот муаллифларининг ёдгорлик тилини ўрганишга етарли тайёргарликсиз киришганликлари, уларнинг «Қутадғу билиг»ни ўрганишга бағишланган талай ишлардан беҳабарлиги ва бу ишлардан фойдаланмаганликлари сезилиб турибди. Ёдгорлик тилини бу тарзда ўрганишдан тилшунослик фани зарар кўради, холос.

Э. Фозилов

ГАДОЙИ ДЕВОННИНГ НАШРИ ҲАҚИДА

Венгриялик олим проф. Янош Экман 1960 йили Истамбул университетининг адабиёт факультети тўпламида Гадойи девонидан парчалар эълон қилди¹. Бу намуналар асосида Ўзбекистонда қатор ишлар ёзилди².

Қўлёзма бизгача ягона нусхада етиб келган бўлиб, у ҳам бўлса Париж Миллий кутубхонасида 5 supplement turc 981 рақами билан сақланиб келмоқда. Қўлёманинг сўнгги варағи йўқолганлиги сабабли унинг кўчирилган тарихи ва қотиби ҳақида маълумот сақланмаган. Е. Блошэ қўлёманинг кўчирилиши тарихини XVI асрнинг бошлари деб тахмин қилади. Гадойининг туғилган ҳамда вафот этган санаси ҳозирча маълум эмас. Гадойининг ҳаёти ва яшаган даврини ёритишда тадқиқотчиларга Алишер Навоий маълумотлари ва шоирнинг «Девони» асосий манбадур. Навоий «Мажолисун-нафоис» ва «Муҳокамат-ул луғатайн» асарларида Гадойи ижодига юксак баҳо берган. Навоий ёзади: «Мавлоно Гадойи туркигўйдур, балки машоҳирдиндур. Бобир Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти, бир навъи айтур ва унинг машҳур матлаъларидин бири будурким:

Оҳким, девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илкидин жонға бало бўлди яна.

Мавлононинг ёши тўқсондин ўтибтур. Бу матлаъ анингдурким:

¹ J. Eckmann. *Cağatay dili örnekleri II. Gadai divanından parçalar*, İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi, Türk dili ve edebiyeti dergisi, cilt X, 1 Eylül, İstanbul, 1960, s. 65-110.

² Э. Рустамов. *Узбекская поэзия в первой половине XV века*, ИВЛ, М., 1965; Э. Рустамов. *Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами*, докт. диссерт., М.—Ташкент, 1966; Э. Рустамов. *Гадойининг бир қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиши тарихи*, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 2, 36—41-бетлар; С. Ғаниева. *Шоир Гадойи*, «Ўзбекистон маданияти», 1962, 1 сентябрь, 70; Гадойи. *Шеърлар*, ношири С. Ғаниева, Тошкент, 1965.

Дилбаро сенсиз тириклик бир балои жон эмиш,
Ким анинг дарди қошида юз ўлум ҳайрон эмиш»³.

1973 йили филология фанлари кандидати Эркин Аҳмадхўжаев Гадоий девонини нашр қилди⁴. Ношир «Девонга» ёзган кириш сўзида (3—12-бетлар) Гадоий ижодининг айрим хусусиятлари ва биографик маълумот келтиради. Булар юқорида зикр этилган манбаларга асосланган бўлиб, Э. Рустамов, С. Ганиева, М. Ф. Қўп-рулузода, Е. Блошэ, А. Бомбачи, Я. Экман, О. С. Левендларнинг ишларида ҳам қайд этилган.

Гадоий девонининг нашри филология фанлари доктори, проф. Ҳамид Сулаймон раҳбарлигида ва масъул муҳаррирлигида амалга оширилди.

Эркин Аҳмадхўжаев шубҳасиз катта ва мушкул ишга қўл урган. Айрим ўринларда котиб йўл қўйган хатоларни тузатишга ҳаракат қилган, баъзи ўринларда тушиб қолган сўзларни тиклашга ҳам уринган. Урни келганда шуни айтиш керакки, ношир тиклаган сўзларни квадрат қовусда мунтазам бериб бориши лозим эди. Чунки, бу манбашуносларга қўйиладиган бирламчи талабдир.

Эркин Аҳмадхўжаевнинг Гадоий «Девони»нинг нашри ўзбек классик адабиёти тарихи билан қизиқувчи китобхонларга, адабиётшунос ва тилшуносларга мўлжалланган.

Бироқ девон биринчи бор нашр этилаётганлиги сабабли унда айрим ноаниқликлар, хато ва камчиликлар учраб туради. Бундай камчиликларни кўрсатиб ўтиш ҳам китобхонга, ҳам ноширга фойдали бўлур деган умиддамиз (172-176-бетларга қаранг).

Китобда юзлаб бошқа майда хатолар ҳам бор. Булар арабча, форсча сўзлар, изофалар, сўз бирикмалари ўқилишида учрайди.

Шунингдек ношир Гадоий девонининг 96 б ва 152 а саҳифаларида келган ғазалларни тушириб қолдирган:

[96 б] Эй мутаҳҳар зоти покнинг мақсади кавну макон,
Хоки наълайнинг тафили еру кўку инс у жон.
Икки олам фарқина ёйди қанот [ул] ҳимматинг
Аҳсануллоҳул ало, эй Тойири Аршашон!
Кўрмади ҳеч ким бинойи туққуз айвон бўлғали
Шаръ тахтинда сенинг-тек бир шаҳи соҳибқирон.
Гар сабаб сен бўлмас эрдинг, бўлмас эрди шаксизин,
Аршу фаршу оламу одамдин осор у нишон.
Фаҳм қилмоқлиққа сирри нуктаи тавҳидни
Келмади кимми адамдин бир сенинг тек нуктадон.
Ё расулуллоҳ, Сиз ул маҳбубсиз ким бўлдунгиз
Ли мааллоҳ ҳужрасинда маҳрами рози ниҳон.
Мен не ҳаддим бирла этай шарҳи авсофингни ким

³ Алишер Навоий. Асарлар, Ҳн беш томлик, 12 том, Тошкент, 1966, 108-бет.

⁴ Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Эркин Аҳмадхўжаев, масъул муҳаррир ф. ф. д. проф. Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1973, 147-бет.

Ўз Қаломи ичра Ҳақ зикр этти бекому-забон
Ҳам магар лутфи амимунг қўлдаб элтқай раҳм этиб.
Оси умматларни дўзахдин сўйи садри жинон.
Асру анвоъи залолат ичра қолибтур Гадо,
Ал-амон зулматтин, эй Шамъи Ҳидоят, ал-амон!

* * *

(152 а). Замоне субҳдам андеша бирла ҳамнишин бўлдум,
Ки муддатлар анингла бўлмиш эрдим ҳар қаён ҳамроҳ,
Дедим ким билса бўлмас дунёнинг ишини баъдал-явм,
Агар топса заволе бу камоли салтанат ногоҳ.
Қима қолғай бу мунча гирудору мансаби олий,
Қим ўлғай қобил уш микнатға, ким бўлғусидур шоҳ.
Лисонул-ғайбтин келди қулоғимға хитобе ким
Шаҳаншаҳзодаларнинг сарвари Султон Халилуллоҳ.
Атобахший ким анинг ройи файёзиндин олурлар,
Бу кун ҳаққа равож у файз баҳру кону меҳру моҳ.
Асоси базмини кўргач хирад ҳайрон бўлуб айтур:
Зеҳи ишрат, зеҳи ҳашмат, ажойиб фар, ажойиб жоҳ!
Масофу разм ичинда ҳам музаффар бўлғуси лобуд,
Абадга дегру чун эрур азал лутфи анга ҳамроҳ
Анингдек шоҳ пайдо бўлмади из боргоҳинда
Қазо фарроши ал-ҳақ тиккали бу хаймау харгоҳ.
Рафиул-қадр султоне ким анинг остониға
Тиланчи тек қуёш ҳар субҳдам борур ки шайлиллоҳ.
Шаҳо, даври қамарда халқи оламнинг умеди сен,
Мунунг тек чун жаҳонда зикри хайринг тушти дарафвоҳ.
Санга хатм ўлғусидур салтанат, мардона бўл, айш эт,
Амал элини ҳиммат этакиндин қилмағил кутох!
Гадо айтур дуойе сидқ бирла, мустажоб ўлсун,
Қим эрур жумла зарроти жаҳонға бу дуо дилхоҳ:
Ки бу шаҳзоданинг кўнглиндаги матлубини бергин,
Баҳоққи Мустафоу олиу авлоди, ё аллоҳ.

Умуман олганда, ўтмишда яшаб ижод этган шоирларнинг асарларини нашр этишда тадқиқотчи масъулият сезмоғи ва ҳозирги фан талабига тўла жавоб берадиган асарларни нашр қилмоғи керак.

саҳифа қатор	хато ўқилган	ўқилиши керак
13—2	ичинда	ичида
13—3	усрук	эсрук
13—10	давонмен	равонмен
13—13	эшиктин	эшикдин
14—7	тегур	еткур
14—9	элтким	айтким
14—15	наҳли	нахли
16—3	сунбулунгнинг	сунбулугнунг
17—6	хуршиди	хуршеди
17—14	шакарим	шаккарим
18—2	комонлиқ	комронлиқ
19—15	ин	эл
21—1	бизга	биз[га]
21—4	улғоғон	улғайғон
21—14	бакоми	бадкому
22—9	дарҳон	дархон
23—5	саҳаргоҳ	саҳарким
23—25	қаши	қош
23—22	ёлғончи	ёлгон, не
24—5	Гадолиғ	гадолиғ
24—21	айургунгдур	эвургунгдур
25—2	банд-бандидин	банди бандиндин
25—3	нелар	нейлар
25—16	ганжу	ганжи
26—3	урур	урар
26—4	хижолаттин	хижолатдин
27—14	ё[ки] тек	ё танг-и
27—21	димоғ жон	димоғи жон
27—22	ашҳабда	ашҳаб
27—22	тийб	табиб
27—23	бахуд	бахуд
28—6	аҳсанта	аҳсанд
28—21	бўлур	бўлуб
28—22	ниеъмал-баёнсен	неъмал-баёнсен
29—7	сарв қатнимизға	сарвақтимизға
29—13	қаронғусида	қоронғусида
30—2	барчасиндурсен	барча сендур сен
30—2	беш	пеш
30—4	сўвминот	сўманот
30—8	шоҳи	шоҳ
30—7	фадҳулуҳо	фадхулуҳо
30—20	умидимки	уммедимки
30—23	бўлмасун	бўлмаса
31—18	қувти	қути
32—19	мутрибедур	тарабедур
33—3	қаро қоним	қароқатим
34—7	ғаминдин	ғамидин
34—10	бўлибмен	бўлубмен
34—20	шайа	шайъ
35—28	етти	нетти
36—3	оллинда	онлинда
36—10	мушки	ашки
36—13	қоши	қош
36—15	дудоқинг	дудоқунг
37—5	ҳижронға тугалдук	ҳижронға ваҳ қолдук

саҳифа қатор	хато ўқилган	ўқилиши керак
37—8	недундур	нединдур
38—7	лутф гуфтору	лутф-и гуфтору
38—8	бўлуру	бўлур
38—19	хулқу бокамоледурким	хулқи бокамоледурким
39—5	сочингни	сочингки
39—5	эл	ол
39—6	хорут	Ҳорут
39—6	сихр	сиҳр
39—9	хати	хатти
39—13	нози бўй	нозбўй
39—16	дуру	дурру
39—17	оғруғи	оғриғи
39—19	иликиндин	илкиндин
40—14	бемор наргисинг	бемори наргисинг
40—15	новаке	новак
41—13	худо	худой
41—20	саодатлиғ	саодатлиқ
41—22	зўрум	рўзум
42—1	гоҳи-гоҳи	гоҳ-гоҳи
42—1	Гадолиғ	гадолиғ
42—2	жорлар	чорлар
42—2	эшикитин	эшиктин
42—10	ўюсом	уюсам
42—17	жоним	жонум
42—18	дигар	зикир
42—20	беҳуда	беҳуда
43—2	эмуш	эмиш
43—20	дурарбори	дурар бор
44—2—10	бори	боре
44—18	куффори	куффор
45—17	этуб	этиб
46—21	элидинким	элиндинким
46—12	торами	торими
47—1	шамим	шамими
47—21	латофотта	латофатқа
49—15	турфн	тарфи
50—10	ҳаёти	хаёли
50—10	ҳайвони	ҳайвон
50—14	айш-ишрат	айшу ишрат
51—1	доғи	дағи
51—2	жон	ёр
51—12	ичра хорхор	ичра юз минг хорхор
53—3	аввал	ул
53—3	замон васл	замони васл
53—5	гўйё	гўйиё
53—6	қилди	қилди[м]
53—13	болосини	боласини
53—23	шиква	шаква
54—2	тонги	тонг
54—3	харими	ҳарими
54—11	тарийқи ақлдин	тариқи ғуфлдин
54—19	футуҳо	футуҳе
54/19	ғайр-дин	ғайрдин
55—5	фаттонлиғи	фаттонлиғи
55—6	сарфитнау	сарфитнайи

саҳифа қатор	ҳато ўқилган	ўқилиши керак
55—7	лотакаллуф	бетакаллуф
55—8	ёр маҳрам	ёри маҳрам
56—5	маҳфийдур	маҳфийдур
56—20	эрур	айру
57—17	сарвноз	сарви ноз
58—14	хонумнинг	жонумнинг
59—6	дайёр	дийёр
59—19	нидой	недай
59—20	лутф	латиф
60—14	фиҳ	фиҳи
60—19	ҳохи	хоҳ
61—1	оно	она
61—2	ато	ота
61—6	гулшана	кулса
61—9	камоҳий	гумоне
64—21	эрмиш	эрди
65—1	бири	пари
65—1	боз ебон	борибон
65—4	юрур	урур
65—6	бўлолмас	бўлаолмас
65—7	ҳол	хол
65—8	ёш	бош
65—21	тириклик	тирилмак
77—7	навнунг	нўнунг
68—15	чоғинда	чоғида
68—20	завқу	ранжу
69—21	ҳаловатлиғ	ҳаловатлиқ
70—1	Қоф жаҳон	Қофи жаҳон
70—1	сайёраи хирад	сайёри хирад
70—14	учиндин	учиндин
71—17	эрниндин	эрнингдин
71—18	табоқ	таёқ
73—3	беҳудлуғумдин	беҳудлуғимдин
73—7	ёсиндин	ёсилин
73—8	ҳокийларингдин	хокийларингдин
74—24	басе	бали
75—9	ўлмушам	ўлмишам
76—9	партави	партав [у]
78—7	жонимға	қонимға
80—4	баҳил	бахил
80—7	қувти	қути
80—16	ҳамон гусил	паймол касил
81—5	битийсам	битисам
81—8	паноҳида	паноҳинда
82—5	бори	ёри
82—6	кўри	кўрийи
82—9	сарвноз	сарви ноз
82—12	дилдор	дийдор
83—11	ўтаниб	уфтаниб
86—1	ой	эй
88/8	саҳо	сахро
90—3	ҳандони	хандони
90—5	[эй кўнгул]	онлида
90—8	то ёнмади	таёнмади
90—9	жайрон	ҳайрон

саҳифа қатор	хато ўқилган	ўқилиши керак
90—9	кейинича	ганжина
90—9	кўзлуларнинг	кўр[к]луларнинг
90—10	янглиғ	янлиқ
90—19	агар	гар
91—20	юз	пури
92—7	эмишдук	эмиштук
92—11	Гадолиғ	гадолиғ
92—16	дўстики	дўстки
93—19	юзунгда	юзунгга
93—19	кўрсатқали	кўз солғали
94—2	ағъёр	ағёр
94—2	улмушам	ўлмишам
94—6	суйина	муйина
94—19	боғушлағудектур	боғишлағудектур
95—1	ҳаж қабул	ҳажжи қабул
96—17	тубида	эвида
97—8	сироти	сиротун
97—13	сени	сенинг
98—13	бўлғил	қилғил
99—3	ҳўсни	ҳусн
99—19	ўлтурмакингни	ўлтурмакинг не
100—5	тинмағури	тинмағуру
100—5	қонлу	қонли
100—15	зол	Зол
100—16	ерга	елга
101—5	сун	сен
101—6	нури	нуру
101—11	кўзларунг	кўзларинг
102—4	қарочи	қаро[қ]чи
102—6	гўёяноки	гўёки яно
102/7	суви	сўйи
102—10	шармисорсен	шармсорсен
102—17	хокий	хоки
103—9	сиғар	тор [ёки сағр]
104—9	хумори	хуморий
106—5	[?]	бўлдилар
107—19	қаронғусинда	қаронғусинда
108—5	хаёт мудом	хаёти мудом
108—15	висоли	висол
108—16	чекар	чекар[ам]
109—1	ҳадли	ҳадд
109—2	дедим санго	санга дедим
109—16	ийсорсен	исорсен
109—20	баданда	ҳар танда
111—13	зурвай	зарраи
112—5	тутғил	тутқил
113—3	ароу, ваҳ, бу	аро ваҳ ваҳ бу
114—9	уго эттинг	ўқи оттинг
114—18	зулмат	зулумот
115—18	гүмдур	камдур
116—2	Мансури ҳусн	мансури ҳусн
116—13	салтанатдур	салтанат қилай
116—15	йўқтур	йўқдур
116—22	етгайки	теггайки
117—10	дилу	делу

саҳифа қатор	ҳато ўқилган	ўқилиши керак
117—11	зулфунға	зулфунгға
117—13	эмиштук	эмишдук
117—18	нолау	нолаи
118/11	бир ён	бирён
119—13	қадинг	қаддинг
119—20	солғони	солғали
119—22	дилу	делу
120—3	фарди	фард
121—5	қаду	қадду
123—11	илкиндин	илкидин
124—10	лутфу	лутфи
124—15	дей	эй
124—15	ёдиға	ёдина
124—22	далилидур	далиледур
125—2	ду	дур
125—14	фикринау ҳаёлина	фикри нау ҳали на
126—12	берай	бери
126—17	жабрини	жаврини
128—18	харобобод	харобободи
129—6	қаронғу	қаронгғу
131—16	оқшом	охшом
131—21	этса	этсанг
133—6	тори турадурғинча	тортурадурғинча
134—1	чиқғил	чиққил
134—17	ширинлиқ	ширинлик
135—19	даъвисин	даъвиси
136—16	оятидур	этти давр
137—2	кўнглума	кўнгулга
138—2	жови	чови
138—7	рўкашлар	варкашлар
139—11	усруклугидин	эсруклугидин
139—12	гўйё	гўйиё
139—13	тақвини	тақвони
139—18	тиргизур	тиргузур
139—21	оллида	онлида
139—21	мисллик	мисиллик
140—7	оҳумнинг ўқи	оҳимнинг ўти
140—22	қадари	гузари
141—7	қадари	қадру
142—8	сирин	сиррин
142—26	ҳавро	ҳуро
143—8	тошнинг	тошинг
143—9	янглиғ	янглиқ
146—4	йўқса	йўқтур
146—7	жойи	жой
147—2	Лутфий	лутфи

Қ. Маҳмудов

А. К. БОРОВКОВ ЭСКИ УЗБЕК ТИЛИ ЛУҒАТЛАРИНИНГ ТАДҚИҚОТЧИСИ СИФАТИДА

Тарихий маданият намуналарини яратган халқлар каби туркий халқлар ҳам ўтмишда юксак маданий ёдгорликларни ижод қилганлар. Бу маданий ҳаётнинг энг муҳим намунаси тарихий ёзма ёдгорликлар туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг даврлар оша ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий кечинмаларининг инъикоси сифатида майдонга келди. Бундан ташқари, бу ёзма ёдгорликлар ижтимоий ҳаётнинг маълум соҳаларини ҳам ифодалайди.

Ўрхун-енисей, уйғур хати билан ёзилган ёзма ёдномалар V—X асрларга оид тарихий, ижтимоий ҳодисаларга бағишланган. XI—XIV аср ёзма ёдгорликларида туркий халқларнинг сиёсий жиҳатдан қайта гуруҳланиши, бирлашиши ва уларнинг ижтимоий, сиёсий, диний ва маданий ҳаётлари, тил хусусиятлари акс этдирилган. XV—XIX асрларга оид тарихий ёзма ёдгорликлар жуда кенг ривожланган маданий ҳаётни, сиёсий ижтимоий воқеаларни ифодалаган. Айниқса, Алишер Навоий асарлари жуда кенг ижтимоий ҳодисаларни ўз ичига қамраб олган эди. Даврлар оша ёзилган ёзма ёдгорликлар ҳаётдаги умумий ҳодисаларга бағишланган бўлса, маълум ёдномалар маълум соҳаларни ёритишни кўзда тутган. Бу даврларда ёзилган **бир гуруҳ** ёзма обидалар бадний адабиётга доир асарларни ташкил қилади. **Иккинчи бир гуруҳ** ёзма ёдгорликлар тарихий, ижтимоий ҳаётга бағишланган. **Учинчи бир гуруҳ** ёзма ёдгорликлар туркий халқ тилларининг хусусиятлари ва кенг қўламдаги сўз бойликларини акс эттирувчи луғатлардан иборат. Туркий тилларнинг тарихий ривожланиш давридаги луғатларда тил хусусиятлари баён қилинган. Луғатчиликка ва лингвистик тадқиқотларга оид асарлар бизга маълум бўлишича XI асрдан бошлаб ёзила бошланган.

Маҳмуд Қошғарий 1072 йилда луғат ва туркий тилларни қиёсий ўрганишга оид «Девону луғотит турк» асарини ёзиб тугатган. Бу асар туркий тилларнинг турли даврларида ёзилган луғат ва лингвистик асарлар ёзиш учун намуна бўлди. Маҳмуд Қошғарийнинг издоши сифатида Замаҳшарий «Мукаддиматул-

адаб» асарини ёзди, бу асар турк, мўғул, араб, форс тилларига оид луғатдан иборат. XI—XIV асрларда туркий халқларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий мавқе маълум даражада кучайган эди ва бошқа тил системасидаги халқлар билан ҳар томонлама муносабатда бўлишни талаб қилар эди. Шунга кўра, изоҳли, икки тилли, ҳатто уч, тўрт тилли луғатлар тузишни тақозо қилган. «Китāби мажмуъаи таржимани туркий ва ажамиӣ ва мўғулий ва форсий», «Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия», Абу Ҳайённинг «Китāб-ал-идрāk ли-лисāн-ал-атрāk», Жамолиддин Туркийнинг «Китāбу булғат-ал-муштāқ фи луғат ат-турк ва-л қифчақ» номли луғатчиликка бағишланган асарлари, шунингдек, бошқа муаллифларнинг XIII—XIV асрларга оид луғатлари тузилган, бу луғатлар турк, араб, форс ва мўғул тилларининг лексик қатламларини ёритган.

Алишер Навоӣ ўзбек классик адабиётини юксак даражада ривожлантирди, эски ўзбек адабий тилига асос солишда ҳал қилувчи сиймо ҳисобланади. Эски ўзбек тилида ижод этган бошқа шоир ва адибларга нисбатан Алишер Навоӣ тили ўзига хос томонларга эга ва унда кўп қиррали кўчма маънолар, полисемик хусусиятлар жуда маҳорат билан қўлланган. Алишер Навоӣ бадий маҳоратда ҳам бошқа шоир ва адибларга устоз ва йўл кўрсатувчи машъал эди.

Алишер Навоӣ асарлари тилини англаш ва адабиёт мухлисларига ҳар томонлама тушунтириш зарурати луғат тузишни тақозо қилган. XVI аср бошларида Ҳусайн Бойқаро топшириғига кўра, Алишер Навоӣ асарлари тили бўйича Ҳиротли Толи Ймони томонидан «Бадонул луғат» асари тузилган. Бу луғат икки тилли яъни эски ўзбек (чиғатоӣ) ва форс тили луғатидан иборат.

XVI асрда Абушқа («Ал луғатул Навонят вал истишҳодатул чиғатоӣят») луғати ёзилган. Кейинги даврларда ҳам Алишер Навоӣ асарлари тилига оид Фазлуллахоннинг «Чиғатоӣча-форсча» луғати, Мирза Меҳдихон, Шайх Сулаймон Бухорий, Фатҳалихон Кожорий ва бошқа авторлар томонидан ёзилган луғатлар мавжуд. XIX асрда рус ва Ғарбий Европа турколог олимлари ҳам туркий тилларга, жумладан, эски ўзбек тилига оид луғатларни ўрганишга, уларни нашр қилишга урина бошлаганлар. В. В. Радлов, Паведе Куртейл, Л. Будагов, Ж. Клоусон ва бошқа олимлар туркий тилларга оид луғатлар билан жонли тилларни қиёслаб ўрганадилар ва шу материаллар асосида қатор янги луғатларни эълон қиладилар¹.

XX асрнинг 30-йилларига келиб рус туркологлари қаторига А. К. Боровков кириб келади. Рус туркологиясининг луғатчилик традициясини давом этдиради.

К. К. Юдахин, В. В. Решетов, Е. Д. Поливанов, С. Е. Маловлар каби А. К. Боровков ҳам туркологиянинг маълум соҳаларини

¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, I—IV, СПб., 1888—1911; Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I—II, СПб., 1869—1871. Pavet de Courteille, Dictionnaire ture-oriental, Paris, 1870.

ривожлантиришда актив қатнашади. У туркологиянинг лингвистик соҳаси бўйича салмоқли асарлар яратган, айниқса, ўзбек тили тарихи, ҳозирги замон ўзбек тили ва ўзбек тили шевалари бўйича ҳам йирик ишлар қилган.

А. К. Боровков Алишер Навоий ижодини ҳар томонлама қўнт билан ўрганиб, бир қатор илмий ишлар ёзган. Жумладан, «Бадонул луғат» асари устида илмий тадқиқот ишларини олиб борди. Алишер Навоий асарлари бўйича докладлар қилди, мақолалар ва монографиялар эълон қилди.

1957 йили Тошкентда бўлиб ўтган Бутуниттифоқ шарқшунослар конгрессида А. К. Боровков Алишер Навоий асарлари юзасидан тузилган барча луғатлар ҳақида доклад қилиб, шу луғатларнинг илмий асосда ёритиш заруратини таъкидлайди². «Бадонул луғат» ва унинг нусхалари А. К. Боровков томонидан ўрганилади, бу луғат «Абушқа» ва Мирза Меҳдихон «Санглоҳ» луғати билан қиёсланади, 1961 йили «Бадонул луғат» асарининг Ленинград нусхаси ҳамда унга ёзилган кириш ва асарнинг арабча тексти илова тарзида эълон қилинган.

Бу луғатда мингга яқин сўз ва сўз формалари араб алифбеси тартибда берилган. Ҳар бир сўз ва сўз формаси асарга даврдош ва кейин ёзилган ёзма ёдгорликларга ҳамда Алишер Навоий асарлари ва бошқа авторларнинг асарлари юзасидан қилинган илмий ишларга, тузилган луғатларга қиёсланган. Берилган ҳар бир сўзнинг семантик жиҳатдан ўхшашликлари, маъно фарқлари, фонетик вариантлари илмий асосда ёритилган. «Бадонул луғат»да сўзларнинг маъно тараққиёти натижасида омонимик ҳолатлар юз беришини батафсил қиёс қилиш орқали кўрсатиб ўтган; *ال* ал — қизил ранг, олов, алмақ феълининг буйруқ формаси, қизил гул, олд ён, турк хонларининг қизил тамғаси; *اوت* от — ўт, олов; ўт, ўсимлик, дори, эм, сабзавот (зелень), оғу; *باشاق* башақ — ўқ, ўқ-ёй, буғдой боши; *اوکوش* үкүш ва *كوب* көп³ каби синоним бўлиб келган сўзларни Алишер Навоий асарлари, бошқа муаллифларнинг луғатларига ва асарларига қиёслаб берган.

Луғатда берилган сўзларнинг полисемик ҳолатлари Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган луғатларга ва илмий ишларга қиёсланган ҳамда конкрет мисоллар келтирилган. *اربع* арыф — тоза, ингичка, ориқ, ирмоқ, канал; *اوروق* уруқ — қариндош-уруқ, қабила, жамоат⁴.

«Бадонул луғат» асарининг А. К. Боровков нашрида берилган сўзларнинг бошқа семантик хусусиятлари билан бирга синоним бў-

² Первая Всесоюзная конференция востоковедов (тезисы докладов и сообщений), Ташкент, 1957, стр. 276—277.

³ А. К. Боровков. «Бадонул ал луғат» (словарь Тали Имани Гератского), М., 1961, стр. 61, 85, 107, 133, 229.

⁴ А. К. Боровков. Уша асар, 63—64, 100-бетлар.

либ келган лексик қатламлари ҳам учрайди: Синонимлар турли сўз туркумлари, формалари ва этник группалар тили асосида юзага келган: *پاخته пахта* *ماموق мамук*; *أيل* *эйла* *قيل* *қыл*; *اولوغ* *олуғ* *بيوك* *бүйүк*⁵.

«Бадойул луғат» асарининг ёзилиш сабаби, мақсади, вазифасини ифодалаш учун Тали Иманий томонидан ўн бетга яқин кириш берилган. Шунингдек, ўзак асосида ясалган сўз формаларининг кўпчилиги мисоллар билан таъминланган.

А. К. Боровков асар ҳажмининг кенгайиб кетишини кўзда тутиб кириш қисмининг таҳлилини қолдирган. Ҳар қайси сўз формаларининг барча маъноларини ифодалаб, зарур ўринларда мисол учун бир байтли шеърлар келтирилган.

«Бадойул луғат» асарининг М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонада сақланаётган ва 1705—1706 йилларда кўчирилган Ленинград нусхаси А. К. Боровков нашрида илова сифатида берилган. Бу асар оригиналининг асл фотокопияси берилиши илмий-жамоатчилик учун муҳим манба ролини бажаради ва «Бадонул луғат» асарини ўрганувчиларга маълум даражада имконият туғдиради.

Ўрта Осиё Тафсири Қаршидан топилгач, асарнинг илмий қиммати ва тил хусусиятлари шарқшунос, турколог олимларнинг диққатини ўзига жалб қилади ва туркий тиллар тарихини ўрганишда муҳим манба эканлиги эътиборга олинган⁶.

А. К. Боровков ҳам Ўрта Осиё Тафсири билан шуғуллана бошлайди ва бир қатор бошқа ижодий фаолиятлари билан бирга Ўрта Осиё Тафсири устида ҳам, баъзи илмий тадқиқот ишлари олиб борган. Ўрта Осиё Тафсири тилининг айрим фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари ҳақида мақолалар эълон қилган. Бу мақолаларда асар тилининг айрим тил ва орфографик хусусиятларини илмий жамоатчиликка билдириш кўзда тутилган⁷.

Ҳақиқатда ҳам асар тилининг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» ва бошқа шу даврга оид ёзма ёдгорликлар тилларига яқин туради. Бундан ташқари, XI—XIII асрларда яшаган бир гуруҳ туркий қабила тилларига хос белгилар ҳам мавжуд. Шунинг-

⁵ А. К. Боровков. Уша асар, 135, 238, 129, 221, 103, 143-бетлар.

⁶ ЗВАРАО, XXII, вып. III—IV, Пг, 1916, стр. 249. Азиатский музей Российской Академии наук, Краткая памятка, Пг, 1920, стр. 41; W. Barthold, Ein Denkmalans der Zeit der Verbreitung der Islams in Mittelasiens Asia Major. II. Faic. I. 1925, ss. 125—127. Köprülü M. Fuad. Türk edebiyati tarihi, İntanbul, 1926, 55, 190—193.

⁷ А. К. Боровков. Ценный источник для истории узбекского языка, «ИАН СССР ОЛЯ», VIII, вып. I, 1949; Очерки истории узбекского языка, II, «Советское востоковедение», VI, М.—Л., 1949; Из материалов для истории узбекского языка, «Туркологический сборник», I, М.—Л., 1951; Рукопись и особенности языка Среднеазиатского тефсира XII—XIII вв. Ученые записки ин-та востоковедения АН СССР, XVI, М.—Л., 1952; Очерки истории узбекского языка, III (Лексика Среднеазиатского тефсира XII—XIII вв.). Ученые записки ин-та востоковедения, XIV, М.—Л., 1958.

дек, туркий тилларнинг диахроник ва синхроник ҳолатларини ёри-тиш учун муҳим тарихий ёзма манбалардан бири ҳисобланади.

Ўрта Осиё Тафсири тилида қўлланган лексик қатлам жуда бой ва семантик жиҳатдан ранг-баранг ҳолатларни касб этиши А. К. Боровковнинг эътиборини тортади. Асар тилида қўлланган сўзларнинг луғатини бериш заруратини ҳисобга олиб, луғат тузишга киришган. 1963 йили Ўрта Осиё Тафсири тилининг луғати «Лексика Среднеазиатского тефсира» XII—XIII вв.» номи билан эълон қилинади. Бу луғатда икки минг уч юзга яқин сўз рус алиф-беси тартиби билан берилган. Ҳар қайси сўз формаси асар ёзилган даврга хос ёзма ёдномалар ва шу давр тилига оид тузилган луғатларга ҳамда кейинги даврларда ёзилган туркий тилларга, сўзликларга қиёсланган.

Луғатда келтирилган сўзларда маъно тараққиётининг эволюцион ҳолати қиёслаш асосида исботланиб, зарур мисоллар билан таъминланган. Сўз ва терминларининг полисемик ва омоним ҳолатлари ўз ўрни билан кўрсатиб ўтилган, айниқса, асар тили учун хос кўчма маънолар алоҳида таъкидланган ўринлар учрайди. Асар тилида баъзи сўзларнинг кўп маъноли хусусияти кенгайган, айрим ўринларда торроқ ҳолатга эга: *اېلما* *эл* — эл, халқ, ўлка, мамлакат, шаҳар⁸; *ار* *эр* — эр киши, эр (хотиннинг жуфти), аскар йигит, баҳодир; *بچيغ* *бачығ* — битим, ваъда, сўз бериш; *بээрلە* — қабул қилмоқ, маъқулламоқ.

Ўрта Осиё Тафсири луғатида омоним ҳолатларининг ифодаси тўла акс этдирилиб, етарли мисоллар билан таъкидланган. Луғатда берилган омонимлар турли сўз туркумлари ва сўз категорияларига оид формалари орқали шаклланган. От, сифат ва феъл ўзаклари орасида омонимлар юз бериши кўпроқ келтирилган: *ياروق* *йазуқ* — хато, гуноҳ, ёзиқ; *يای* *йай* — ўқ, ёй (ўқ-ёй); ёз, ёймоқ; *يان* *йан* — ён, томон, қайтмоқ; *ياروق* *йаруқ* — ёриқ, тешик, ёруқ, нурли; *باش* *йаш* — киши ва ҳайвонлар ёши; ёш, янги.

Ўрта Осиё Тафсири луғатида синоним қаторлар ҳам мустақил сўз сифатида келтирилади, турли сўз туркумлари ва уларнинг фонетик вариантлари ҳамда ҳар хил этник группалар тилига оид лексик қатламлар асосида вужудга келган ҳолатлар яққол кўзга ташланади: *اوراغوت* *урағут* — хотин; *افرا* *әфрә* // *افلوك* *әфлук* // *اوراغوت* *әғәт* // *افرا* *әфрә* // *قانا* *қана* // *ينا* *йна* // *يما* *йәма* — яна тағин; *افور* *әфур* // *افور* *әфур* — айлантир, ўгир, бур⁹ каби мисоллар учрайди. Бу луғат Ўрта Осиё Тафсири тилининг лексик-семантик жиҳатдан ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади.

⁸ А. К. Боровков. Лексика Среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, стр. 74.

⁹ А. К. Боровков. Уша асар, 78, 93, 94, 135, 138—139, 147, 148, 35, 68, 350, 150, 203, 69, 357-бетлар.

«Бадоиул луғат», Урта Осиё Тафсири луғати билан шуғулланишдан ташқари А. Қ. Боровков XIII аср бошида ёзилган Замаҳшарий асари «Муқаддиматул-адаб» луғатининг Бухоро нусхаси асосида махсус мақола эълон қилган¹⁰.

Тарихий ёзма ёдгорликлар бўйича А. Қ. Боровков томонидан қилинган илмий ишлар туркий тилларнинг ҳамда ўзбек тили тарихини ўрганишда қўшган муҳим ҳисса ҳисобланади. Ўзбек тилининг тарихий тараққиётини ўрганиш ишида А. Қ. Боровков етакчи олим, илмий раҳбар ролини ўйнади, ҳозирги замон ўзбек тили ва диалектологияси, ўзбек тили тарихи билан шуғулланувчи олимлар унинг илмий фаолиятини давом этдирмоқда.

Олимнинг ўзбек тили тарихий ёзма ёдгорликлари бўйича тузган луғатлари ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ёрдам беради.

¹⁰ А. Қ. Боровков. Тюркские глоссы в бухарском списке «Мукаддимат ал-адаб» Acta Orientalia. XV, fasc. 1—3, Budapest, 1962.

МУНДАРИЖА

Э. Фозилов. Ўзбек адабий тилининг шаклланиш тарихи ҳақида . . .	3
Ш. Шукуров. Шарт майлининг -са/-сә аффиксли формаси . . .	10
Ш. Шукуров. Ҳаракат номининг -мақ/-мәк аффиксли формаси . . .	35
Қ. Қаримов. Восита келишиги («Қутадғу билиг» материаллари асосида) . . .	47
Т. Рустамов. Учун кўмакчиси	55
Т. Рустамов. Сари кўмакчиси	67
Қ. Маҳмудов. XI—XIV аср ёзма ёдгорликлари тилида д>э>т>э>й>г ёки д//з//т//з//й//г фонетик ҳодисаси	77
Ҳ. Бектемиров. Юсуф Амирий асарлари тилида феъл формалари . . .	92
А. Ибрагимова. «Келурнома» луғатининг лексикасига оид кузатишлар . . .	108
Ғ. Қаримов. 20—30-йиллар ўзбек тилининг баъзи хусусиятлари . . .	126
Д. Бозорова. Кичрайтиш аффикслари ёрдамида ясалган товуш тақлидий қуш номлари ҳақида	148
О. Абдуллаева. Ўзбек тилида аниқлик ва ноаниқлик категорияси ва белгисиз келишиклар масаласи	156
Ш. Шукуров, Қ. Қаримов. «Қутадғу билиг» тили таҳлиliga бағишланган бир тадқиқот хусусида	159
Э. Фозилов. Гадейи Девонининг нашри ҳақида	169
Қ. Маҳмудов. А. Қ. Боровков эски ўзбек тили луғатларининг тадқиқотчиси сифатида	177

Ўзбек тили тарихи масалалари.
Масъул муҳаррир: А. Рустамов.
Т., «Фан», 1977 (С).
184 б.
Вопросы истории узбекского
языка.

4Уз

На узбекском языке

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институти
илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик
бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *О. Абдуллаева*
Техмуҳаррир *О. Остроухова*
Корректор *Ф. Умарова*
ИБ № 49

Р09739. Теришга берилди 15/IX—77 й. Босишга рухсат этилди 1XII—77 й. Формати 60×90^{1/16}.
Босмахона қоғози № 1. Қоғоз л. 6,75. Босма л. 11,5. Ҳисоб нашриёт л. 11,3. Нашриёт № 459.
Тиражи 2000. Баҳоси 1 с. 80 т. Заказ 221.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.